

Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. ४५२१ - घ

Title आश्वलायन सूत्रप्रयोगदीपिका

Author मञ्जुनाचार्य

Extent १८५ Age १८ ईई

Subject सूत्रपद्धतिपरिशिष्ट .

नं० ४५२१-घ

त्राश्वलायनसूत्रप्रयोगदीपिका

नं० ४५२१-घ

पत्राणि १८५

पत्राणि

१८५

५५२१

F = 185

नं० ४५२१-घ
आश्वलायन सूत्र प्रयोग दीपिका
पत्राणि १८५

प्रज्ञात्रयी

॥ संवत् १८८१ ॥

१८८१

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ यत्कोविद्विधैर्यत्तैरीज्जलेचिवि
 धामिधः ॥ तस्मै नमः ॥ कर्तुमुजो विल्लवे प्रभु विल्लवे ॥ १ ॥ आश्वलायनसूत्रस्य प्रयोगस्य
 प्रदीपिका ॥ क्रियते मन्त्रनार्येण वृत्तिकारानुसारतः ॥ २ ॥ अथैतस्य समांशायस्य विला
 ने योगापत्तिं वक्ष्यामः ॥ तत्र प्रथममग्न्याधेयस्यैव प्रयोगो वक्तव्यः ॥ इदिरूपं दिक्ष्विवि
 तापेक्षित्योते ध्येत स्यदर्शपूर्णमासयोगेनाम्नातत्त्वान् ॥ तत्त्वापरव्यानमन्तरेण नाधानमिति दर्शपूर्ण
 मासावेव प्रथमं प्रदर्शयति ॥ अथ दर्शपूर्णमासयोः कर्मणोर्हविष्युर्बाह्व्यासादितेषु
 होता आहूतः ॥ आगुदगाहवनीयादवस्थाय प्राङ्मुखो भूत्वा प्रयोगं गंगय शोपवीतं क
 त्वा ततो निष्क्रम्योपविश्य प्राङ्मुखः प्रयोगं गंगय स्मृतिविधानेनानुमनं कत्वादक्षिणे
 नांसेनादस्य युक्ताग्नयो विहृता स देवता विवर्तते ॥ अध्वर्यो देवतां आचक्ष्व तासामानु

पूर्वोक्तं चैरुपांशुतां च॥ यजमानप्रवरनक्षत्रनामधेयानिरस्यनेन प्रश्नेन देवतादीन ध्व
 युं पृष्ट्वा अध्वर्युतो देवतादीन वगम्य। प्रणीतोत्तरावेतरेण। अथ प्रासंगिकमुच्यते। अत्र प्रणी
 ले कर्मणि रूध्रमपरेणोत्तरं पूर्वण प्रपद्यते॥ चात्वालवत्सुकर्मसु चात्वालमपरेणोत्तरं पू
 र्वण प्रपद्यते। एतदंत रा लंती र्थमिति वदंस्याचार्यः॥ एतेन यो विहारं प्रपद्यते हेतुवा न्मोवा
 तस्य या विहिता श्रवेषास्तानि यमेन प्राचो भवन्ति। तस्योपस्थधारणा च नित्या भवति। तस्य
 यशोपवीत इति चेन्नित्ये भवतः। तस्य विहारदेशादप्यावति श्रव भवति। तत्र चैकर्मवर्तते। य
 त्रैकजातीयांगवुचनं भवति। यथा प्रपद्ये न बर्हि राक्रमेति। तथांगुत्सग्राणि अवकष्यति।
 तत्र दक्षिणमंगं जानीयात्। अनादेशो च। एतदुक्तं भवति। यत्रांगस्यादेशो नास्ति कर्मचो
 दनं चोद्यते। यथैन्द्राय वसुतरे धर्मं गृहीत्वैतितत्रापि दक्षिणमेवांगं प्रतीयात्। कर्मनादे

२

प्रसंगे क
र्त्त

२

रो होतारं कर्त्तारं प्रतीयात्। तत्र संशयः॥ किमेषापरिभाषा होतारं प्रापयति। उत नियम
यतीति। तत्राद्ये पक्षे अरण्याहरणपिंडपितृयज्ञसमारोपणादिषु होतुः कर्त्तृत्वं प्राप्नोति। न
चेष्ट्यते। अतो ने कर्त्तृत्वं रोषमनादिभ्य होतारं कर्त्तारं प्रतीयादिति नियामकमेव सूत्रं ग्रा
ह्यं। कर्त्तृना देवो ददातीति कर्मचोदनायां यजमानं कर्त्तारं प्रतीयात्। तत्र संशयः॥ किं ददाति
न द्वौ विवक्षितस्तदर्थो वेति। तत्र ददाति शब्दो विवक्षापक्षे चतुःशरावमोदनं ब्राह्मणान्मो
जयेदित्यादौ यजमानस्य कर्त्तृत्वं न प्राप्नोति। दृश्यते च। तस्मात्तत्र द्वयोर्देवो न स्वसंतानिवृत्ति
पदार्थचोदनायां यजमानं प्रतीयादिति सूत्रार्थः॥ कर्त्तृना देवो प्रायश्चित्तेधिकृते जुहोति
जपतीति कर्मचोदनायां ब्रह्माणं कर्त्तारं प्रतीयात्। पादे गृहीते ऋचं प्रतीयात्। सूक्तादौ
हीने पादे गृहीते सूक्तं प्रतीयात्। सूक्तादावसूक्तादावप्यधिके पादे गृहीते त्वंच प्रतीयात्।

२

जपः अनुमंत्रणं आप्यायनं उपस्थानं एतान्युपांशुर्भवन्ति। ये मंत्राः कर्म करणाः अदिर्म ते स्याति
दयस्तेषु पांशुर्भवन्ति। बहुविषया द्विधेरत्यविषयो विधिर्वलीयान्भवति। इति प्रासंगिकं। अ
थ प्रयोगः। अग्नेः हृत तरेण पादेन गत्वा। उत्तरस्यां वेदिश्रोण्यां दक्षिणं पादं हिसिमानिधाय
प्रपदेन बर्हिः क्रम्य विरलांगुलि कौपाणी धारयेत्। हृदयसंमिता वं कसंमितौ वा कृत्वा। द्या
वापृथिव्योः संधिमीक्षमाणः स्थित्वा। अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति श्रुत्वा। नमः प्रव
क्रुत्वा दिकं मंत्रं तदद्यवाच इत्येतामृचं जपति। प्रपद्ये हमेव मामित्यवसायस्व नामादिश्रोतस्त्रि
वर्णमणमिलिवदेत्। भूतेभ्योऽप्यतीत्यादिवाचो अशांतिवहेति अंगुल्यग्राप्यव कृष्य। जात
तवेदोरमयापश्मयीति संदध्यात्। वर्ममेद्यावापृथिवी वर्मगतिर्वर्मसूर्य इत्यादि तदद्य
वाचः प्रथमं मन्त्री येत्येतामृचं समाप्य। अभिहिं कृत्य सामिधेनी रन्याह हिं इत्यादिना उच्यैः

स्वरेण हिंक्षुत्प भूर्भुवः स्वरो मिति जपति । अस्याभिहिंकार इति संज्ञा । कौत्सस्त भूर्भुवः स्वरि
 त्येकाह । अभिहिंकारात्पूर्वं जपं न जपति । प्रवो वा जा अभिद्यव इत्येका । अग्न आया हि वीतये
 इति तिस्रः । इत्थे न्योनमस्य इति तिस्रः । अग्निं दूतं वृणीमह इत्येका । समिध्यमानो अध्व
 र इत्येका । समिद्धो अग्न आहुतेति द्वे । इत्येका दश । आद्योत्तमयोस्त्रिरभ्यासा सं च दश भ
 वंति । आद्योत्तमे अध्यर्धकारं ब्रूयात् । तद्यथा । प्रवो वा जा अभिद्यवो हविष्मंतो घृता च्या
 देवां जिगाति सुम्नयो ३ प्रवो वा जा अभिद्यवो हविष्मंतो घृता च्या देवां जिगाति सुम्नयो ३
 प्रवो वा जा अभिद्यवो हविष्मंतो घृता च्या देवां जिगाति सुम्नयो ३ अग्न आया हि वीतये न
 णा नो हव्य दालये । निहोतेत्यादि । एवमुत्तरायां । एता ऋचः एकः ऋति संतलमनु ब्रूयात् ।
 उदात्तानुदात्तः स्वरितानां परः सं कर्षे ऐक्यं स्वरदि नृगंतमो कारं त्रिमात्रं मकारं

लं कत्वोत्तरस्या अर्धर्चयेत् तत्संस्तुतं एवं शस्त्रादिषु ब्रूयात् अर्धर्चकारवर्जं तासां मुक्तमेव
प्रणवेतां नमो असीति निगदत्रोषमुपसंतस्य ब्राह्मण भारतेत्यवसाय यजमानस्यार्षेयात्प्रवरं
प्रवेणीते। आं गिरस बार्हस्पत्य भारह्म जेति। देवे द्योमन्विद्ध इत्यादि निगदत्रोषमनुब्रूयात्। हयवा
किस्यवसाने। आवहे देवा न्यजमाना येत्यवसाय देवता आवाहयति द्वितीयया विभक्त्या देवता
मादिरय अकारं पुनर्ब्रूवन् आवहेत्यावाहयति। प्रथमदेवताया अग्न आवहेति विशेषः। अथ देव
ताक्रम उच्यते। अग्निश्च सोमश्चाज्यभागदेवते उभयत्र। अग्निमग्नीषोमो प्रधानदेवते। अ
नयोर्मध्ये प्रजापतिर्वा विष्णुर्वा उपमाभुयागः कर्तव्यः। इन्द्रो वै मधोऽप्यनुतिर्वाप्य एतोर्वैर्णमा
स्यां असन्नयतस्त्वग्नीषोमौ याता नि। अमावास्यायां तु अग्निमिन्द्राग्नी प्रधानदेवते असन्नय
तः। सन्नयतस्त्विन्द्राग्न्योः स्थाने इन्द्रमहं द्यौरन्यतरः। एवं प्रधानदेवता आवाह्या देवां आ ज
पां आवहेति प्रयाजानुयाजदेवता आवाहनं। अग्निं होतव्या यहरवं महिमानमावहेति सिचष्ट

४

कदावाहने। आवजातवेदः सुयजायजेतिनिगदशेषमुक्तातत्रैवोर्ध्वजानुरूपविशेषः। उदये
 देवस्यतृणानिभूमौप्रादेशंकुर्यात्। अदितिर्मातेतिमंत्रेण। आश्रावय यस्तमितिमंत्रेण। आश्रा
 वयिष्यन्नुमनुमंत्रयेत्। मानुषइत्यध्वर्योऽश्रत्वा उदायुषेऽस्फुटिषेत्। उदायुषेऽश्रत्वाध्वर्युरितिमंत्रं
 मुक्ताकृतस्यपंथामित्यभिक्रम्य। इन्द्रमन्त्रारमासह इतिपाश्वर्यस्वपाणिभ्यां अध्वर्युमाग्नीध्रं
 च। अंसयो रभिमन्त्रय। संमार्गोऽसीति संमार्गं तथोस्त्रिरभ्यात्मं संमन्त्रय। सकन्मंत्रेण द्विस्तुष्टौ
 स्पृष्ट्वा दकं। होतृषदनस्यपश्चादवस्थाप्य। अहोदैधिषम इति होतृषदनमभिमन्त्रय। अंगुष्ठोपक
 निष्ठिकाभ्यां होतृषदनात्तणंगृहीत्वा प्रत्यग्दक्षिणायाम्दिशि निरस्येत्। निरस्तः परावसुरिति
 स्पृष्ट्वा दकं। इन्द्रमहमर्कवस्त्राः सदने सीदामीति। दक्षिणोत्तरिणोपस्थितौ। वासो रूपदिदक्षि
 णप्रादेशं स्थापिते सति उपस्थिताविति। एतादृशेन उपस्थितेन विषयदेववर्हिरिति जपन् १००
 भिरिष होतृरिति जानुशिरसावर्हिरुपस्पृश्य। भूपतये नम इत्यादिकं मंत्रं शेषं जपेत्। अथ

४

मदीक्षरध्मे। अग्निर्होतेत्यनेन निगदेन स्मृत्वा वादापयेत्। यो अग्निमित्यवसायः। होता
रमदथा इति जपित्वा। घृतं वती मध्वयौ इति ब्रूयात्। अथ पंचप्रयाजन्येति। सर्वानुया
जवर्जितानां यज्ञानामादावागर्भवति। अंते च वषट्कारेणुयाजसहितानां। ये शुक्राम
हरस्यामर्षौ षालिलिवषट्कारः। तयोरादिस्वरयोर्मां जांते वपुतिः कार्यं। या जांते वर्त
मानानां संध्यक्षराणां अकारं विविच्य क्वा वयेत्। प्रगृह्याणि चैस्वरूपेणैव पुरीः। व्यंजनांतो
वानवेद्या जांतः। यथा अये ष्वमंत्रो विश्ववर्षणा इवो० रेकारस्योदाहरणं। इंदुं समस्य
न्यीतये समस्मा इवो० ओकारस्योदाहरणं। कविः कविमियक्षसि प्रयया इवो० ओको
रस्य सहस्रस्थूणं विभृथः सहस्र इवो० विसर्जनीयो अवर्णवर्जस्वरोपधारे क्रमापद्यते। यथा
नोनवे भिस्तिरतं देस्ते वौ० अनाप्युपधोपिविसर्जनीयोरिफितो यदि रेफे प्रकृति कौभव
ति। स एव चैदे कीतथा सतिलुप्यते। उभयत्रो हे दोरणे यथा क्रमे। सरस्वतिलमिह धातुवेका
वौ० युक्तगता वा जायते देवकामा इवो० इति वर्जमाथमस्तु वर्गीकृतं यमापद्यते। यथा सवेदय

रुमानुषाश्चैवोषधः मकारेयाऽन्तेयस्त्राणुत्तं अंतस्यामनुनासिकामापद्यत इति। यथा
 निहामग्ने च कृषे हव्यवाहंश्चैवोषधः। ये च यजामहे समिधः समिधो अग्न आ ज्यस्य व्यं
 त्स्त्रैवोषधः॥ एवं सर्वं त्रद्रव्यं वागो ज इति सर्वं त्रवेषड्कारानुमंत्रणं॥ वसिष्ठश्चुनकात्रि
 वध्यश्चराज न्ययतिरिक्तानां तनूनपादग्न आ ज्यस्य वेत्ति त्रिद्वितीयः। तेषां तु नराशंसो
 अग्न आ ज्यस्य वेत्ति त्रिद्वितीयः। इको अग्न आ ज्यस्य वेत्ति त्रिद्वितीयः। बर्हि रग्न आ
 ज्यस्य वेत्ति त्रिचतुर्थः। आगूर्य स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहाग्निं स्वाहा प्रजापतिं स्वा
 हा विष्णुं स्वाहाग्नीषोमो स्वाहं इदं वै सधं स्वाहा देवा अज्य पादृत्यादि पौर्णमास्यां। सर्वं त्रै
 पांशुसंबन्धि निजावह स्वाहायादृशिया धामानी दं हविर्महो ज्याय इत्येषां तै पदानां तं
 त्रस्वर एव। तं त्रस्वराण्युपांशु शो रुच्चानीति वचनात्। स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहाग्निं
 स्वाहा विष्णुं प्रजापतिमिह पांशु स्वाहं दग्नी स्वाहा देवा इत्यादि अमावास्यायां सप्त

यत्तः स न यत्तस्तु इन्द्रमहेंद्रयोरन्यतरत्तः। एवमन्यत्रापि। पंचमेप्रयाजे आवाहनक्र
 मेणेव स्वाहाकारयुक्तां देवतां द्वितीयया विभक्त्या नुहुस्य युजेत्। सामिधेनी प्रभृति
 पंचमप्रयाजप्रभृतिपर्यंतं मंद्रे स्वरेण आज्यभागौ मध्यमस्वरेण। प्रधानहवीषिम
 ध्यमस्वरेण। स्विष्टकृन्मध्यमेनोत्तमेन वा। इकादिशं युवाकांतमुत्तमेन। शं युवाका
 दूर्ध्वमासमाक्षेर्मंद्रेण स्वरेण। एष तं त्रस्वरः। अथाज्यभागौ। अग्निर्वत्राणि जघनत्वं
 सोमासिसस्यतिरिति अनुवाक्ये पौर्णमासं वार्त्रद्वौ। अग्निः प्रलेन मन्मन सोमगी
 भिष्ठावयमिति वृधन्वंतावमावास्यायां। जुषाणो अग्निराज्यस्य वेत्ति सग्नेर्यामा। जुषा
 णः सोम आज्यस्य हविषो वेत्ति सोमस्य। आगूर्यद्वितीयया विभक्त्या देवतामादिश्य
 याज्यया संधाय युजेत्। यथा। ये अयजामहे निजुषाणो। अग्निराज्यस्य वेत्तु वोषध
 इति। एवं सर्वत्र याज्यासु इष्टव्यं। अनुवाक्ये रहितानां अग्नेषाणां अन्वायास्यो रत्तनां

मं० टी०

६

6

स्मिन्नेवासने वैश्वानरीयस्य यजतीति या वैश्वानरीयेष्टिः ॥ पत्नी संयाजैश्चरित्वा
वभृथं ब्रजं तीत्यत्र ये पत्नी संयाजा एत ॥ न्मध्यवर्तिसौमिकानां आदेशो न कर्त
व्यः ॥ आदेशप्रभृत्येतदंतं वाग्यमनं ॥ इत उर्ध्वमपि याज्यानुवाक्ये अंतराच प्रमा
दादाग्यमनभंगे इदं विष्णुरित्युचं अतो देवा अवंतु न इति वाजपेत् ॥ अथ प्रधा
नयागः ॥ अग्निर्मूर्धा भुवो यत्तस्येत्यग्ने र्याज्यानुवाक्ये ॥ प्रजापते न त्वदेतान्यन्य
स्तवे मे लोकाः प्रदिशो दिशश्चेति प्रजापतेः विष्णोः ॥ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रिर्देवः पृ
थिवी मे धरा मिति उपांशूना मागः प्रणववषट्कारा उच्चैर्भवन्ति ॥ प्राण संतता
च याज्यानुवाक्याभ्यां ॥ अग्नीषोमास वेदसायुर्वमेतानि इत्यग्नीषोमयोः ॥ विनंशं
मधो जहि मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठा इतो इत्यवैमृधस्य ॥ न हं शंसे न हं शंसे

६

इंद्राग्नीभवसागतं गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमान इति इंद्राग्न्योः ॥ इंद्रसामसिंरयिं प्रस
 साहिषे पुरुहूतशत्रुनितींद्रस्य ॥ महो इंद्रो य ऊजसा भुवस्त्वमिंद्र ब्रह्मणा महानिति
 महेंद्रस्य ॥ यद्यग्नीषोमीयउपांशुत्वाजः अग्नीषोमा यो अद्यवा मान्यं दिवो मातरिश्वा
 जभारोति याज्यानुवाक्ये ॥ अथ स्विष्टकृतः ॥ पिप्रीहि देवानिति अनुवाक्या ॥ ये ऋष्याम
 हेग्निं स्विष्टकृतमया ऋग्निरग्नेः प्रियाधामान्यया इ सोमस्य प्रियाधामान्यया ऋग्नेः
 प्रियाधामान्यया इ प्रजापतेः विष्णो रित्युपांशु प्रियाधामान्यया ऋग्नीषोमयोः
 प्रियाधामान्यया ऋग्यजुष्ये मधस्य प्रियाधामान्यया इ देवानां माज्यपानां प्रियाधा
 मानीत्यादि जुषतां हविरग्ने यदयविशो अध्वरस्येत्यनेवानं यजति प्रकृत्या वा प्रकृ
 तियक्षे वेष्टं हियज्वेत्यवसानमृचि एवं पौर्णमास्यां ॥ अमावास्यायां तु ॥ ये ऋष्यामहे

मं० टी१

७

7

७

ग्निंस्विष्टतमयाळग्निरग्नेः प्रियाधामान्यया इ सोमस्य प्रियाधामान्ययाळग्नेः प्रियाधामा
न्यया इ विष्णोः प्रियाधामान्ययाळिंद्राग्न्योः प्रियाधामान्यया इ देवानामाज्यपानां प्रिया
धामानि। यक्षदग्नेर्होतुरित्यादि पूर्ववत्। सन्नयतस्त इंद्राग्न्योः स्थाने इंद्रमहेंद्रतयोरन्यत
रः। एवमन्यत्रापि। येऽयं जा महेग्निंस्विष्टकृतमयाळग्निरग्नेः प्रियाधामान्ययाळित्कत्का
आवाहनक्रमेणैव षष्ठ्या विभक्त्या देवता अनुकृत्य प्रियाधामान्यया इ शब्देनोपसंतत्य
देवानामाज्यपानमित्यादि। प्रदेशिन्याः पर्वणी उत्तमे अध्वर्युणा अंजयित्वा वाचस्प
तिनेत्यत्तरपर्वलेपमुत्तरे ओष्ठे अभ्यात्मनि मार्ष्टि। मनसस्पतिनेत्यधरपर्वलेपमध
रोष्ठे निमार्ष्टि। स्पृष्ट्वा दकं। अंजलिनेकां प्रतिगृह्य सव्ये पाणौ निधाय इडायाः पश्चाद्
क्षिणपाणिमुत्तानां गुलिं निधाय अंगुल्यंगुष्ठयोर्मध्ये नावांतरेणामध्वर्युणा वदापथी

ता। पुनस्तेनैव मार्गेणाद्वितीयं स्वयमादाय। अंगुष्ठेनोपसंगृह्य गुलीरमुष्टिं कृत्वा अ
 वांतरेष्वा सहितेन दक्षिणापाणिना दक्षिणतश्चां प्रति गृह्य। आस्य संमितानां सिका सं
 मितावाधारयन्नुपकथयते। इच्छोपहृतेत्यादितस्मिन्नुपहृत इत्यंतं। तत्र इच्छावृष्टिर्कथिता
 मित्यंतमुपांशु। शेषमुच्चैरुपहृत्य तीर्थेन निष्क्रम्य। इच्छेभागं जुषस्वन इत्यवांतरेष्वां प्राश्या
 तूष्णीमिच्छा प्राशनं च कृत्वा चम्य तीर्थेन प्रविश्य। वेदिपरिस्तरणैरंजलिमंतर्थायिकेन
 चित्सहकारिणा अपआसे चयित्वा मार्जयेत्। पृथिवीभागेसीति चतुर्थीकरणं। ततः क
 स्तदं कस्मा अदात्। इत्यन्वाहार्याभिर्मर्शनं। कस्तदं कस्मा अदादित्यस्य सोमप्रकरणेभिधा
 नात्। प्राक् सोमा तूष्णीमिति केचित्। अथानुयाजास्त्रय एकैकं प्रेषितो यजति नागः॥
 देवं बर्हिः। देवो नराशंसः। देवो अग्निः। सिष्ट कृद्नवानं यजति प्रकृत्या वा। प्रकृतिपक्षे अम

मं० टी०

८

४

५ उपा०

सतेत्यवसानं। प्रेषितः सूक्तवाकं ब्रूयात्। इदं वा वाष्टथिवी इत्यादि नमो देवेभ्य इत्यंतं। तयोरा-
विदीत्यवसाय। आवाहनक्रमेणैव प्रथमया विभक्त्या देवतामादिश्य इदं हविरजुषतावीरु-
धतमहोज्यायोक्ते तत्कृपसंतनुयात्। इत्वेहविरजुषेतामवीरुधेतां महोज्यायोक्तातां। बहु-
त्वेहविरजुषंतावीरुधंतमहोज्यायोक्तेति ऊहः। अग्निरिदं हविः। सोम इदं हविः। अग्नि-
रिदं हविः। प्रजापतिः इदं हविः। विष्णुः। इदं हविरित्यत्रैः। अग्नीषोमाविदं जुषेतामवी-
रुधेतां महोज्यायोक्तातां। इन्द्रो वै मृध इदं हविः। इति पौर्णमास्यां। अग्निरिदं हविः। सोम इ-
दं हविः। अग्निरिदं हविः। विष्णुरिदं हविरित्यपांशु। इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीरुधेतां
महोज्यायोक्तातां। इति अमावास्यामसंनयतः। संनयतस्तु ऐं प्राग्नस्य स्थाने। इन्द्र इदं ह-
विः। महं इन्द्र इदं हविरिति वा। देवा आज्यपा इत्यादि। यथापठितमेव ब्रूयात्। अयं यज

मानस्यवसाय। यजमानस्यदेनामनी आदिशति। व्यावहारिकं नक्षत्रनाम च। यज्ञेश्वर
 शमीरौहिणः। आशुराशस्तेत्यादि। नक्षत्रनामग्रहणप्रकार उच्यते। कार्तिकः। कृत्तिका
 रौहिणः। मार्गशीर्षः। आर्द्रकः। पुनर्वसुः। पुष्यस्तिष्यशतिवा। अश्लेषः। माघः। फल्गुनः। चै
 त्रः। स्वातिः। वैशाखः। अनुराधः। ज्येष्ठः। मूलकः। आषाढः। श्रवणः। श्रावणशतिवा। ध
 निष्ठः। शतभिषजः। शतभिषग्वा। पूर्वाप्रोष्ठपादः। उत्तराप्रोष्ठपादः। रैवतः। आश्वयु
 जः। अश्वयुक्शतिवा। तथा चोक्तं। रोरेममृज्येचिषुष्टधिरादौष्ठं त्येचवां त्यश्रवशाश्व
 युक्ता। शेषेषु नाम्नेकः परस्वरोत्यः स्वघोरदीर्घः। सविसर्ग इष्टः। शंसुवाकायसंप्रेषित
 स्तछं योरावृणीमह इत्याहानुवाक्यावद्व्यास णवरहिता॥ अथाध्वर्युर्वेदं प्रपठ
 ति। तं वेदोसीति मंत्रेण गृहीत्वा। उदायुषे ते ते नो पोसाय गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य

मं० टी० ९ पत्नी संयाजान्यजति । तत्राध्वर्युप्रत्ययेन देवताक्रमः । सोमत्वष्टराकासिनीवाली कुहूदे
 ९ वानां पत्नीरग्निर्गृहपतिः । तत्रराकाद्यास्त्रिभ्यः काम्याः । इतरास्तनित्याः । आथायस्वसमे
 १ तुते संतेपयांसि इति सोमस्य । इहत्वष्टरं तन्न स्फुरीपमिति त्वष्टुः । राकामहमिति द्वे राकायाः
 । सिनीवालि पृथुष्टुक इति द्वे सिनीवाल्याः । कुहूमहमिति द्वे कल्यजे कुक्काः । देवानां पत्नीरु
 शतीरवंतुन इति द्वे देवानां पत्नीनां । अग्निर्होता गृहपतिर्हव्यवावग्निरित्यग्नेर्गृहपतेः । पू
 र्ववत्सवंजिनादि । आज्यं पाणि तले वदापयीता । पूर्ववदिक्कामुपहृत्य तूष्णीं प्राश्याचम्य ॥
 वेदं पक्ष्ये प्रदाय वाचयेत् । वेदोसि विन्ति रसीत्यादिकामायत्वेत्यंतं । पत्नी प्रजाकामाचेत् । वेद
 शिरसानभिदेशमालभेत । अथ होता पत्न्या योक्रं प्रत्वा मुंचामीत्यचाविमुच्यद्विगुणं कृ
 त्वा गार्हपत्यस्य पश्चात्प्राक्पाशं निधाय तस्योपरिष्टाद्देवं विस्त्रस्य उदगग्रं निधाय वेदेन संश्लि

छं प्रोक्षणी पात्रं पुरो निधायाद्भिः पूरयित्वा । स्वयं पत्नी चाभिमुख्यं पत्नी वाचयेत् । पूर्णमसीत्या
 दि । अथ पूर्णपात्रात्प्रतिदिशमुदकं स्वयं पत्नी वाचयति । प्राच्यादिशीत्यादयः । अथ पत्न्या उक्ता
 नमं जलिमात्मनश्च सव्यमुत्तानहस्तं योक्त्रस्याधस्तां निधायाभ्यात्मं पूर्णपात्रं निनयन्वाचये
 त् । माहं प्रजामिति । पत्नी द्वित्वे वा सर्वासां योक्त्राणि क्रमेण विमुच्य सर्वाणि सहेव दिगुणी कृ
 त्वयोक्त्रविमोचने मंत्रस्यावृत्तिः । पूर्णपात्राभिर्मर्शनवाचनो दुक्षणा निनयनानि सर्वासां पुन
 यद्भवन्ति । अथ दक्षिणेन पाणिना वेदतणान्यग्रे गृहीत्वा अविधून्वं नूतंतुंतं न्वनित्यनेन सव्ये
 २ वेदतणानि नपाणिना संततं स्तणनगार्हपत्यादाहवनीयं गच्छेत् । शेषमंत्रं वेदिनिधाय । प्रत्यगुदगाहं नी
 यादवस्थापयत्वाः । सुवेणायमादाय सर्वप्रायश्चित्तानि जुहोति । अयाश्चेत्येकाकल्पजा । अ
 तो देवांश्चिदे । भस्वाहा । भुवस्वाहा । स्वस्वाहा । भर्भुवस्वस्वाहा । एवं सप्ताहुतीर्जुहोति । प्रथमस्या

१०
 रग्निरया देवता । द्वितीयस्या देवा देवता । तृतीयस्या विष्णु देवता ॥ व्याहृतीनां च स्थाना मग्निर्वा
 युः सूर्यश्च यथाक्रमं स मस्तानां प्रजापतिः । अथ ॐ च मे स्वरश्च महति संस्तु जपेनाहवनीयमु
 पस्तु यतीर्थेन निष्क्रामेत् । एतावद्दर्शपूर्णमासयोर्होतृकर्म । अथ ब्रह्मण इत्येवमादि । ब्रह्म
 मंगमाचमनं कृत्वा होतृवत् । तीर्थेन विहारं प्रपद्य स मस्तपाण्यगुह्येणाहवनीयं परीत्य ॥
 आहवनीयस्य दक्षिणतो ब्रह्मासनं भवति । तस्य दक्षिणत उदङ्मुखो ब्रह्मासनात्तथा होतृ
 वग्निरस्या आहवनीयमभिमुखो होतृवत् उपविशति । उपविश्य जपति । बृहस्पतिर्ब्रह्मेत्येव
 मादि । अथाध्वर्युराह । ब्रह्मन्तपः प्रणोष्यामीति श्रुत्वा । अथ ब्रह्माभर्तुर्वस्वर्बृहस्पतिप्रसूत
 इति जपित्वा ॐ प्रणयेत्यतिष्ठजेत् । प्रणवाद्युच्चैरुर्ध्वं वा प्रणवात् । अत ऊर्ध्वं वा गत आस्ते ।
 आहविष्कृत उदासनात् । अन्यत्र होतृवद्वाग्यमनं ब्रह्म प्रोक्षिष्यामीति श्रुत्वा । भर्तुर्वस्वरि

२ मेव

त्येवमादिजपित्वा॥ॐ प्रोक्षेत्यतिसृजेत्। परिगृहाप्यामीति श्रुत्वा॥ॐ परिगृहाणेत्यतिसृजे
त्। पुनरुत्तरेपरिग्राहेएवं। ब्रह्मनिधं प्रोक्षिष्यामीति श्रुत्वा भरित्येवमादिजपित्वा॥ॐ प्रोक्षे
त्यतिसृजेत्। बहिः प्रोक्षणे एवमेव ब्रह्मन् वरायाश्चावयिष्यामीति श्रुत्वा भरित्येवमादि
जपित्वा ओमाश्चावयेत्यतिसृजेत्। अथ प्राशि त्रमानीयमानमीक्षते। मित्रस्य त्वेत्यनेन॥
प्राशि त्रमंजलिना प्रतिगृह्णाति देवस्य त्वेत्यनेन नैकुशं प्राग्दंडं प्राशि त्रहरणं निदधाति। अंगु
ष्ठोपक निष्ठिकाभ्यां गृहीत्वानि श्रम्याग्नेष्ट्वास्येन प्राश्नामीत्यनेन प्राश्नाति दंतैरभिंदन्। आ
चम्य उदकं भयेत्। सत्येन त्वेत्यनेन। पुनराचम्य इंद्रस्य त्वेत्यनेन नाभिमात्तु भेत। प्रविश्य
विहारं प्रक्षाल्य प्राशि त्रहरणं त्रिरनेनाभ्यात्ममपोनिनयेत्। इच्छां भक्षयित्वा होतृवन्मार्ज
यित्वा। अस्मिन् ब्रह्म भागं निदध्यात्। पश्चात् कुशेषु यजमानभागं निदध्यात्। अन्वाहार्यमवेक्षे

एधियास्ते
त्यनेन ५

क्ष

मं० ३)० त। प्रजापतेर्भागइत्यनेन। अन्वाहार्यादंगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यांगृहीत्वा प्राणापानावित्यनेनाभि-
 ११ मृशन्नवघ्राया अथ दक्षिणाग्रहणं होतवत्कृत्वा स्वकीयं भागं गृहीत्वा ब्रह्मभागे निदध्यात्॥
 शिष्टं। ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीति श्रुत्वा बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसरन आशिष्टेत्येवमादिजपित्वा ॐ प्र-
 तिष्ठेत्यतिष्ठजेत्। संस्थिते कर्मणि कृत्विजंश्च जघन्यः सर्वप्रायश्चित्तानि जुहुयात्। अथाश्वा-
 ॥ ग्नइत्येवमादिभिर्मंत्रैर्हेतवत्। अथ संस्थाजप ॐ चमइत्येवमादितीर्थेन निष्क्रम्या नियमः।
 इत्याश्वलायनप्रयोगदक्षिणायां मंचनाचार्यविरचितायां प्रथमोऽध्यायः॥ अथ पावमाने-
 क्ष्यादयो द्वितीयाध्याये समाह्नाता इष्टयो वक्ष्यंते। तासां च दर्शपौर्णमासिकमेव तंत्रं। दर्शपौ-
 र्णमासाविष्टीनां प्रकृतिरिति वचनात्। आज्यभागौ तु सर्वत्र वार्त्रघ्नावेव। एतदभिप्रायेण
 पौर्णमासेनेष्टिपशुसोमा उपदिष्टा इत्युक्तमाचार्येण तस्यायमर्थः। पौर्णमासेन कर्मणा इ-

दृष्ट्यादयो व्याख्याताः। न दर्शने। एतदत्र फलति। वार्त्तघ्ना वाज्यभागौ भवतो न वृद्धन्वताविति
 ॥ यत्तु जैमिनिना सान्नायं तावत् द्रव्यत्वादित्यत्र पशोः सान्नायविकारत्वमुक्तं। यतः यद्यपि
 प्रकृतिभावनिर्णये द्रव्यसामान्यं दुर्बलमिति स्थितं तथापि। औपमानिकात्। प्रत्यक्षं देव
 व ता सामान्यं बलं देवतस्मादाग्नीषोमीयपुरोडाशविकारत्वादुपपन्नं। वार्त्तघ्ना वाज्यभागा
 विति। इष्टेषु तु यत्र पौर्णमासप्रकृतत्वं न्यायतो वक्तुमशक्यं तत्राज्यभागयोर्वीचनिकत्वं
 द्रष्टव्यं। सोमेऽप्यपूर्वेऽपि पौर्णमासातिदेशे कुर्वतस्तत्र वृत्तिकारस्यायमभिप्रायः। असमा
 म्मानामिष्टीनां सोमे प्रयुज्यमानानां पौर्णमासमेव तत्र कार्यं। नार्थातंत्रविकार इति। तैरि
 ष्टिपशुसोमैरमावास्यायामेव यजेत। पौर्णमास्यामेव च। न प्रकृतिवत्। ह्यहकालताका
 र्या एतदग्न्याधेयमंगहीनाश्रोत्रियसं ॥ द्रवर्जमिति। राजन्योमावास्यायां च पौर्णमास्यां च

मं० ३१०

१२

१२

अग्निहोत्रं जुहुयात्। अमावास्या पौर्णमास्यातो न्यत्र त पस्विने ब्राह्मणाय होम इव मग्निहोत्र
काले दद्यात्। यस्मिन् राजन्यो वाङ्मनः स योर्वाच एव वायथार्थत्वं प्रवर्तनशीलः। यो वा सोमया
जीभवति स राजन्यः स ह मग्निहोत्रं जुहुयात्। नामावास्या पौर्णमासयोरेव। अनेकेष्वर्थेष्व
नेकेषामर्थानामुपदेशे सति प्रथमस्य प्रथमो द्वितीयस्य द्वितीय इत्यानंतर्ययोगो ग्राह्यः।
याज्यानुवाक्ये तु एकैकस्य द्वे द्वे कृत्वा आनंतर्ययोगो ग्राह्यः। अदृष्टादेशे चेद्वाज्यानुवा
क्येततो नित्ये भवतः। एतदुक्तं भवति। यत्र कर्मणि देवता मुद्दिश्य याज्यानुवाक्ये स्वशा
स्त्रे नादिष्टे। तथाप्यध्वर्युशास्त्रे यादेशो न दृश्यते। तत्र कर्मणि तस्यै देवतायै ये स्मृता
स्त्रे प्रसिध्येते याज्यानुवाक्ये कर्तव्ये। अथाग्न्याधेयमुच्यते। तच्च कृत्तिका सरोहिण्यां म
गशिरसि पूर्वोत्तरासु पाल्युनीषु विशाखयोरुत्तरयोः प्रोष्ठपदयोः एतेषां सप्तानां नक्ष

१२

त्राणां मध्ये कस्मिंश्चिदसंते पर्वणि त्राह्येण आदधीत। यदि वसंते ऋतौ नक्षत्रपर्वणोः समु
 च्येन लभ्यते। तदा एतेषां नक्षत्राणां मध्ये कस्मिंश्चिदादधीत पूर्वतदपेक्षितव्यं। ग्रीष्मव
 र्णाशरत्सु कातेषु क्षत्रियवैश्यरथकाराय यथाक्रममादधीरन्। नक्षत्रपर्वणितु पूर्वव
 त्। अथ वायः कश्चिदतो यास्मिन् कस्मिंश्चिदुतावादधीत नक्षत्रपर्वणितु पूर्ववत्। सोमा
 धानं कर्तुमिच्छन् न कर्तुं प्रतीक्षेत। न नक्षत्रं प्रतीक्षेत। इत्याधानकालः। अश्वह्याश्वमा
 गर्भादरणी आहरेत्। यजमानः अनेपेक्षमाणः। यो अश्वश्च इति मंत्रेण। अत्र सूत्रेशमी
 गर्भशब्दे संशयः। किं शम्या गर्भः शमी गर्भः। शम्या उपरि योजात इत्यर्थः। एवं तत्पुरुषो वा
 ग्रात्यः। उत शमी गर्भे यस्येति। शमी यस्योपरि जायत इत्यर्थः। एवं बहुव्रीहिर्वाग्रात्य इति
 अत्र तत्पुरुष एव ग्रात्यो न बहुव्रीहिः। शमी गर्भशब्दस्य अंतोदात्तस्य वेदे पाठात्। पूर्णार्

मं० डी०

१३

13

काले

हुत्वं तमग्न्याधेयं भवति। इष्टयस्तु वैकल्पिकाः। तत्र यदीष्टिः कुर्यादध्वर्यवः ततस्तदंतम-
ग्न्याधेयं भवति। अन्यथा तु पूर्णाहुत्वं तमग्न्याधेयं। केचित्सूर्णाहुत्वं तमग्न्याधेयमग्निहो-
त्रहोमार्थं मिच्छंति। नेतरकर्माथं। अन्यकर्माथेति स्मिन्निष्ठयो नित्या भवंति। केचित्वाग्ने-
यीमेवेष्टिनित्यामिच्छंति। अन्या अनित्याः। अथ गार्हपत्यागारे अग्न्याधाने क्रियमाणे ब्र-
ह्मणश्चानासनयोर्विकल्पः। तथारण्योः प्रदानकाले तथा ब्रह्मौदनश्रप्यमाणकाले त-
था अजबन्धनकाले तथा अरण्योः प्रदानकाले तथा समिदाधानकाले। अथ निरसनो-
पवेशने कृत्वा ब्रह्मजपं जपति। तत आहवनीयाधानं दक्षिणत आहवनीयस्य निरस-
नोपवेशने कृत्वा ब्रह्मजपं जपित्वा आस्ते। आपूर्णाहुतिर्होमात्। चेष्टास्वमंत्रासुश्चाना-
सनासनयोर्विकल्पः। सर्वत्र शानासनं वा आकर्मणः परिसमाप्तेः। यदित्विष्टयस्तनुयुः॥

१३

तत्र आवाहने विशेषः । आज्यभागावावात् । अग्निं आ ३ वह । अग्निं पवमान आ ३ वह ॥
 देवां आज्यपानित्यादि । पंचमे प्रयाजे । ये ३ स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहाग्निं स्वाहाग्निं पवमा
 नं स्वाहा देवा इत्यादि । वार्त्रघ्नावाज्यभागो ॥ आग्नेयस्य अग्निर्मध्येत्यनुवाक्या । याज्यायां
 तु विशेषः अयमग्निः सहस्त्रिण इति याज्या । अग्न आ ३ बि पवसे जे पवस्व स्वपा इत्यग्नेः
 पवमानस्य । अथ स्विष्टकृतः सहव्यवाक्कमर्त्य इत्यनुवाक्या । ये ३ यजामहे अग्निं स्विष्टकृत
 प्रयाच्छग्निरग्नेः प्रियाधामान्यया ३ सोमस्य प्रियाधामान्यया ३ अग्नेः ० अग्नेः पवमानस्य ०
 देवानामाज्य ० जुषतां हविरग्निर्हेतापुरोहित इति याज्या । संयाज्ये इत्युक्ते स्विष्टं द्यागसं क
 बंधिन्यौ याज्यानुवाक्ये प्रतीयात् । सूक्तवाके । अग्निरिदं हविः । सोम इदं हविः । अग्निरिदं
 हविः । अग्निः पवमान इदं हविः । देवा आज्यपा इत्यादि । अन्यदवस्थानादि निष्क्रमणांतपौ

मं० टी०

१४

14

र्णमासेन व्याख्यातं। अन्यत्रापि सर्वत्र देवतागमे नित्यानामपायो याः स्विष्टकृतमंतराज्यभागौ
च तास्तत्क्षण एष समानजातिधर्मः। तथा देवताया देवतयोर्देवतानां वा आगमे सर्वासं प्रसि
धानामपायो भवति। एतदुक्तं भवति। नित्यं देवताधर्मोऽलभ्यं तदिति। एष समानजातिधर्मो वैदि
तव्यः। एतदुक्तं भवति। यस्य प्राकृतस्य रजने वै कृतं तज्जातीयमागतं भवति। तदेकं प्राकृ
तधर्मकं वक्तव्यं। प्राकृतं त्वपने तव्यं। यथापित्रायां सामिधेन्यः। अथ द्वितीयेष्टिः। तस्याभा
वाहने विशेषः। आज्यभागावावात्स्य। अग्निपावकं आ३वह। अग्निं शुचिं आ३वह। देवां आ
ज्यपां इत्यादि। पंचमे प्रयाजे। ये ३० स्वाहाग्निं स्वाहासोमं स्वाहा अग्निं पावकं अग्निं शुचिं स्वाहा
हा देवा इत्यादि। वृधन्वंता वाज्यभागो भवतः। सनः पावकदीदिवो ग्ने पावकरोचिषेति अग्नेः
स्य पावकं याज्यानुवाक्ये। अग्निः शुचिर्व्रततम उदग्ने शुचयस्तवेत्यग्नेः शुचैः। अथ स्विष्टकृतः।

स्वाहा

१४

सा कान्विवा अभियुज इत्यनुवाक्या । ये अयं जामहेग्निं स्विष्टकृतमया ब्रह्म निरग्नेः प्रियाधा
 मान्यया इ सोमस्य प्रियाधामान्यया इ अग्नेः पावकस्य प्रियाधामान्यया इ अग्नेः शुचिः प्रि
 याधा ० देवानामाज्यपा इत्यादि । जुषतां हविरग्निमीळे पुरोहितमिति याज्या । अथ सूक्तवा
 के । अग्निरिदं हविः । सोम इदं हविः । अग्निः पावकः इदं हविः । अग्निः शुचिः इदं ० देवा आज्य
 पा इत्यादि । अन्यदर्शेन व्याख्यातं । अथ तृतीया श्रष्टिः । तस्यामिष्टो सामिधेन्यः प्रक्षिपति ।
 समिध्यमानो अध्वर इत्यस्या उपरिष्ठात् । उत्तमसमीपयोः प्राक् पृथुपाजा अमर्त्य इति द्वे ।
 यत्र यत्र धाय्ये इत्थं च ते तत्र तत्र एते क्रुत्वा वेतर्धमके वेदितव्ये । आवाहने । अग्नीषोमो ॥
 इन्द्राग्नी । विष्णुः इति त्रीणि देवतानि भवंति । त्रीण्यपि न भवंति वा । अदितिर्नियमेन भवंति ।
 ॥ आज्यभागा वा वात्स्य । इन्द्राग्नी आश्वहा । अदितिं आश्वहा । देवां आज्यपानित्यादि । पंचमे

मं० टी०
१५

प्रयाजे। ये३यजा महेस्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहा इंद्राग्निं स्वाहा अदितिं स्वाहा देवा इत्यादि। पुष्टि
मंता वाज्यभागो। अग्निनारयिमश्ववज्रयस्फानो अमी वहेत्याज्यभागयोरनुवाक्ये। नित्येया
ज्ये। आद्यानां त्रयाणां दर्श पूर्णमासप्रकरणे उक्तायाज्यानुवाक्याः। तत्राग्नीषोमयोः पौरो
ळाशिके वेदितव्ये। नोपांशुयाजसंबन्धिन्यौ। उत त्वामदिते माहि महि भूषु मातरं सव्रताना
मित्युचावदिते र्याज्यानुवाक्ये। अथ स्विष्टकृतः। प्रेक्षो अग्ने दीदिहीत्यनुवाक्या। ये३यजा
महेग्निं स्विष्टकृतमयाळग्निरग्नेः प्रियाधामान्यया इ सोमस्य प्रियाधामान्यया इ इंद्रा
ग्न्योः प्रियाधामान्यया इ अदित्याः प्रियाधामान्यया इ देवानामित्यादि। जुषतां हविरिमो
अग्ने वीततमानि हव्ये तियाज्या। विराजा वित्फक्ते एते संयाज्ये प्रत्येतव्ये सर्वत्र। सूक्तवाके।
अग्निरिदं हविः। सोम इदं हविः। इंद्राग्नी इदं० जुषेताम० क्रातां। अदितिः इदं हविः। देवा आज्य

१५

पाइत्यादि। अन्यत्पौर्णमासवत्। अथ प्रासंगिकं। इति तिस्रः। अस्यायमर्थः। तिस्र इष्टय
 एवं तंत्रका भवन्ति। अन्या अपीष्टयो भवन्ति तास्त्वन्यथा तंत्रा भवन्ति। उक्तेष्टित्रयमध्ये यदि
 देवतान्यत्वं भवति तथापि तस्य माया भाम्ना तंत्रं तदेव प्रथमायां भवति। यद्वितीयस्या
 भाम्ना तंत्रं तदेव द्वितीयस्यां भवति। यच्च तृतीयस्यां तदेव तृतीयस्यां नान्यथा तंत्रं का
 र्यं इति तिस्र इष्टयः। अथवा आद्योक्तमेवा इष्टी भवतः। अथवा आद्य इष्टिर्भवति। सा य आ
 ऋविष्का भवति सर्वदेवतायुक्ता। तथा सति तदाज्यभागयुक्तायां प्रथमायां धाये भव
 तः। विराजौ तु संयाज्ये भवतः। इति मात्रो विकारो यस्या मिष्ट्यां भवति। असा विष्टि वैराज
 तंत्रे विजानीयात्। एवं चाध्वर्युवशात् यदा आद्यैव क्रियते तदा द्वितीयतृतीययो रपि दे
 वता तस्यामेव यष्ट्याः। तदनुसारेण प्रयोग उच्यते। आवाहने विशेषः। अग्निमग्न ३

मं० ठी०
१६

16

आ३वह।सोममावह।अग्निंआ३वह।अग्निंपवमानंआ३वह।अग्निंपावकंआ३वह।अग्निं
शुचिंआ३वह।इंद्राग्नीआ३वह।अदितिंआ३वह।देवाँआज्यपानित्यादि।पंचमेप्रयाजे।
ये३यजामहेग्निंस्वाहाग्निंस्वाहासोमंस्वाहाअग्निंस्वाहाअग्निंपवमानंस्वाहाअग्निंपा
वकंस्वाहाअग्निंशुचिंस्वाहाइंद्राग्नींस्वाहाअदितिंस्वाहादेवाइत्यादि।अग्न्याधेयप्रभृति
चातुर्मास्यपर्यंतंयाइष्टयःतासांप्रधानानामुपांशुप्रचारः।अग्न्याधेयप्रभृत्यातउपांशु
हविषइतिवचनात्।प्रधानयागस्ययाज्यानुवाक्याइष्टित्रयेउक्ताः।अथस्विष्टकृतः।प्रे
क्षेअग्नइत्यनुवाक्या।ये३यजामहेग्निंस्विष्टकृतमयान्ठग्निरग्नेःप्रियाधामान्ययाइसो
मस्यप्रियाधामान्ययाइअग्नेःपावमानस्यप्रियाधामान्ययाइअग्नेःपावकस्यप्रियाधा
मा०अग्नेःशुचेःइंद्राग्न्योः०अदित्याःप्रियाधामान्ययाइदेवानामाज्यपानामित्यादि।जु

१६

यतां हविरिमो अग्न इत्यादि। सक्तवाके। अग्निरिदं हविः। सोम इदं० अग्निः इदं० अग्निः प
 वमानः इदं० अग्निः पावकः इदं० अग्निः शुचिः इदं० इन्द्राग्नीजुषेतां क्रातां। अदितिः इदं ह
 विरजुषतावीवृधतमहोज्या योक्तुत। देवा आज्यपा इत्यादि। पौर्णमासवत्सर्वे संस्थाजपां
 तं। यदा अग्निः पवमानः केवलः क्रियते। पूर्वकारिवशात्। तदा प्रथमाया मेव तं त्रंकर्त
 व्यं। एवमग्नेरपि केवलस्य। यदा ग्न्याधानं सेष्टिकं समाप्तं भवति। तस्मात्कालादारभ्य द्वाद
 शरात्र मजस्वा अग्नयो भवन्ति। यजधिगतश्रीः। तस्य सर्वकाल मजस्वा अग्नयो भवन्ति।
 गतश्रियो नाम प्राप्तश्रीरित्यर्थः। इत्यग्न्याधेयं समाप्तं। अथाग्निहोत्रमुच्यते। अग्न्यु
 त्सर्गे कृतेनित्यं धृतं गार्हपत्यं यजमानः प्राक् प्रणयनात्संप्रेष्यत्युक्षराहवनीयमिति॥
 स्वयं होमित्वेन संप्रेषो भवति। अथ गार्हपत्यं प्रज्वात्यदक्षिणाग्निमानयन्ति। वैश्यकुला

३ अथ वा अरणी मंथनं कार्यं।

मं० टी०

१७

17

तयस्मात्कस्माच्चिद्विन्नवतो वा। दक्षिणाग्निमानयेत्। एकयो नय अग्नय इत्यन्ये मन्यन्ते। अ
स्मिन्पक्षे गार्हपत्यादेव दक्षिणाग्नेरुद्धरणं कार्यं। अथ वानित्यथ तस्य दक्षिणाग्नेः प्रज्व
लनं कार्यं। यथा यथोक्तेन विधिना यत एव दक्षिणाग्नेराहरणमाधाने प्रारब्धं तत एव
कर्तव्यं। आद्यं तात्। एवं प्रकारेण दक्षिणाग्नेः प्रणयनं कृत्वा गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलं
तमादाय पात्रांतरं कुर्यात्। अथ देवंतादेवेभ्य इति मंत्रेण पात्रं स्रमाहवनीयमुद्यमेत्।
अथ उद्धेयमाणा उद्धर पाभन इति मंत्रेण आहवनीयाय तनस्य पुरतः आदित्याभि
मुखो भूत्वा अमृता हुतिरिति मंत्रेण आहवनीयाय तने निदधाति सायं। यथा सायंतथा
प्रातरपि गार्हपत्यं प्रज्वाल्येत्यादिसर्वं कर्तव्यं। विशेषस्तु च्यते। व्युष्टायां प्रज्वलनादिभ
वति। तमाहवनीयं एवाभिमुखो भूत्वा निदध्यादाय तने प्रणयनं मंत्रेण आह्वयदेन ई

१७

५ तस्य स्थाने रात्र्यायदेन ई

तिकृत्वा प्रणयेत्। अतः कालाह्वं अजस्रं यत्तामिर्व्रतचारी भवत्या होमात्। अनुदित
 होमी च आउदयाद्व्रतचारी भवति। अत्र व्रतशब्देन यथासंभवं चातुर्मास्यव्रतानि सत्रिथ
 माश्वयथासंभवं गृह्यन्ते। अथाग्निहोत्रद्रव्याहरणं करोति। ततोस्तमित आदित्ये होमः
 कार्यः। होतवत्कर्मणि माचक्ष्णं कृत्वा तीर्थे निप्रपद्ये कैकमग्निं सोदकेन पाणिना त्रि
 स्त्रिः परिसमूहति तूष्णीं। अथ ऋतसत्याभ्यामिति मंत्रं जपित्वा पर्युक्षेत् त्रिस्त्रिरेकैक
 मग्निं पुनः पुनरुदकमादाय त्रिरेव च मंत्रं अग्नीनामानं तर्प्यैविकल्यो भवति। अथ
 वा दक्षिणाग्निमेव प्रथमं पर्युक्षेत्। न विकल्पेन कुर्यात्। एवंत्यर्थवादेश्च श्रूयते। अग्नी
 नां यो दक्षिणः पिता। गार्हपत्यः पुत्रः। आहवनीयः पौत्रः। तस्मादनेन क्रमेण पर्युक्षे
 त्। परिसमूहनेऽपि एष एव विधिर्वेदितव्यः। अथ गार्हपत्याक्षरभ्याविच्छिन्नामुक्थ्या द

रां हरेत्। तंतुं तन्वन् नित्यं चाहवनीयात्। अथ माकारो मर्यादायां नामि विधौ। अथ पश्चा
 द्गार्हपत्यस्योपविश्यत्यकृत्वानिरसनोपविशते। अथ गार्हपत्याहुदगंगारानपोहेत्॥
 सहुतकृतस्तेति मंत्रेण। अथ तेष्वांगारेष्वपोहितेषु अग्निहोत्रार्थं द्रव्यमधि श्रयेत्॥
 अधिश्रितमिति मंत्रेण। इच्छायास्पदमिति वामंत्रेण। दधि चेदग्निहोत्रार्थं तन्नाधि
 श्रयेत्। तदप्यधि श्रयेदित्येके मन्यन्ते। पयसानित्यहोमः। नित्यश्वासोहोमश्च नित्य
 होमः। पयसाकर्तव्यः। तंडुलानामग्निहोत्रहोमोवा। अकामस्याग्निहोत्रहोमः पयसा
 तंडुलादिनाकर्तव्य इत्यर्थः। अथ काम्यद्रव्याणि। यवागूरोदनोदधिसर्पिः एतानि द्र
 व्याणि ग्रामकामान्नाद्यकामेन्द्रियकामतेजस्कामानामाहितो ग्नीनां यथा संख्येन भवन्ति।
 यवागूरोदनयोः क्वचित्प्रसियोरुपदानमिच्छंतिकेचिदत्रैव श्रपणं। अधिश्रितं यदग्निहोत्र

द्रव्यं तदवज्वलयेत्। अनधिश्च यदध्यवज्वलयेत्। अग्निष्टे तेज इति मंत्रेण। यदवज्वलि
 तं तत्स्रवेण प्रतिबिंचेत्। शांतिरसीति मंत्रेण। नवा प्रतिबिंच्यात्। तयोः प्रतिषेचना प्रति
 षेचनयोर्व्यवस्था कार्या। एतदुक्तं भवति। यदा प्रतिषेक आदौ न कृतस्तदा प्रतिषेको न क
 दाचिद्भवति। यदा तु प्रतिषेक आदौ कृतस्तदा प्रतिषेको भवति। अथ येन लघेनाग्निहो
 त्रमवज्वलयितव्यं तेन लघेन पुनर्ज्वलता तत्परिहरेत्। त्रिः अंतरिक्ष इति मंत्रेण। सकृ
 न्मंत्रेण द्विस्तृष्णी। अथाग्निहोत्रं द्रव्यं तापेन समुद्रतः अंतो यस्य तथाभूतं कर्षं निर्वदि
 वेत्वेत्यादि त्रिभिर्मंत्रैस्त्रिनिधानानि कुर्वन्नुद्गुदासयेत्। अथ सकृत्कृतस्तत्सुहुतम
 कांष्टेति मंत्रेण अपोहितानं गारानितरांगारमध्ये निक्षिपेत्। अथ सकृत्सुवं प्रतितपेत्।
 प्रत्युष्टमित्यादिना उत्तरतः स्थाव्याः स्कचमासाद्या ॐ ३ मुन्नयानीति मंत्रेणातिसर्जयी

नंर

क्षीर

मं० टी०

१८

१९

ताहिताग्निं क्षीरहोता एतदंतं कर्म होता करोति। अथाहिताग्निस्तु अतिसर्जनवाक्यात् प्रागेव
प्रयतो व्याचम्य। अपरेण वेदिमतिव्रज्या दक्षिणतस्तूष्णामुपविशेदित्येके। विहारस्य
दक्षिणत आहवनीयस्य समीपे उपविशेदित्यन्ये। अथातिसर्जनवाक्यं श्रुत्वा ॐ ३ मुन्नय।
इति अतिसृजेदाहिताग्निः। उभयत्रापि प्रणवस्त्रिमात्रः। प्रवसिते यजमाने क्षीरहोता ए
मन्योतिसृजेत्। अन्यस्याभावे क्षीरहोतैव आत्मानमतिसृजेत्। अन्यथा जमानं प्रवसि
तो यजमान एव करोति। स्वयं होमे तु यजमान एवातिसर्जनप्रत्यतिसर्जने करोति। एवम
तिसृष्टः क्षीरहोता। भरिष्ठेत्यादि चतुर्भिर्मन्त्रैश्चतुरस्रवान्मूरयित्वा स्थात्या गृहीत्वा स्तु
विप्रक्षिपति। यो यजमानः पुत्राणामनुज्येष्टमधिष्ठेत्। तस्य क्षीरहोता अग्निमस्तु वं
पूर्णतमुन्नयेत्। अथ वास्य यजमानस्य यः प्रियः पुत्रो भवति। तमेव प्रति पूर्णं स्तुवमुन्नयेत्।

१६

बरुपुत्रस्य यजमानस्य चतुर्थाहुपरि। प्रिये पुत्रे सति पंचमस्कवंतूष्णीमुन्नयेदित्येके॥
 सूत्रे पुनरुन्नयनग्रहणात्। अतएव केचित्संस्क्रवंतूष्णीं सर्वेषामिच्छन्ति। पंचावन्ति
 नामित्यपरे। यदुचितं तद्भात्यं। अथाग्निहोत्ररूपां मभिमृश्या। समिधं स्क्रवं गृहीत्वा गा
 र्हपत्यस्योपर्युपरि हत्वा प्राणसंमितं कृत्वा आहवनीयसमीपं नीत्वा। तस्य पश्चात्सर्वमे
 व स्थापितेषु प्रागग्रेषु कुशेषु उपसाध्या। जान्वा च्यसमिधमा दध्यादाहवनीये। रजतां त्वेति
 मंत्रेणा यजमानो ग्नय इदं नममेति। समिधं राधानवन्निपाते तजानुरेवोदकं स्पृशेत्। वि
 दुदसीति मंत्रेणा। अथ प्रदीप्तां समिधं क्षुलमात्रे देशे भिज्जुह्यात्। जान्वा च्य। भर्भुवस्व
 रोऽग्निरिति मंत्रेणा। अस्याः पूर्वाहुतिरिति संज्ञा। यजमानो ग्नये ज्योतिष इदं नममेति।
 एतां कृत्वा कुशेषु स्क्रवं सादयति। निपाति तजानुरेव। अथ तथाभूत एव गार्हपत्यमवेक्ष

मं० टी०

२०

२०

हो

७

ते पशून्मे यच्छेति मंत्रेण । अन्ये तु गार्हपत्यं गत्वा पश्चात्प्राप्सुरवो भूत्वा तमेवेक्षतेति मन्यन्ते । अथ
जान्वा चोत्तरां संतु कामाहुतिं जुहुयात् । अमंत्रकां तथा पूर्वस्याहुतेर्भयं सीतया चासंस्तुष्ट्या पू
र्वहुतेः प्रागुद्गदेशे उत्तरतो वा । अस्यामाहुत्यां हूयमानायां प्रजापतिशब्दं चतुर्थ्यंतं ध्याये
त् । स्वाहाकारस्य केचिस्थानमिच्छन्ति । केचिदुपांशुप्रयोगं । प्रजापतयश्च दं नममेतित्यागः ।
अग्निहोत्रमादन्यत्रापि तूष्णीं होमेषु चोद्यमानेषु स एव विधिः प्रत्येतव्यः । अथ उत्तरस्या
हुतेर्भूपिष्ठं स्तव्यं वरुणाय । तदा हवनीयस्योपरित्रिरनुप्रकंप्य कुशेषु स्तव्यं च निधाय । पुष्प
रत्नेषु मग्रादारभ्य बिलमानीय हस्तलेपं कुशमूलेषु निक्षेपति । पशुभ्यस्त्वेति मंत्रेण । अथ
दक्षिंतं अंगुली उत्तानाः करोति । कुशानां दक्षिणतो न कुशमूलानां । अथ प्राचीना वीती भू
त्वा अंगुली रंगुष्ठां चान्तरेण तूष्णीं । स्वधापितृभ्य इति वा मंत्रेण । अपो वनिनीय । वृष्टिरसीति

२०

मंत्रेणोपस्पृश्यास्वीयमनंतरं कर्म कुर्यात् । अथ याजमानं उच्यते । तत्र क्षीरहोता समिधमा
 धीयमानां आहिताग्निरनुमंत्रयते । समिदाधानमंत्रेणास्वाहाकारेण तेन ऋषिणोत्पनेन च ।
 ता अस्य सूददोहस इत्युच्चापूर्वमाहुतिमनुमंत्रयेत् । तद्वयमानं उत्तरमाहुतिमुत्थायानुमं
 त्रयते । भूर्भुवस्व इति मंत्रेण । अथ वाहुतिमीक्षमाण एव मंत्रोक्तानि फलान्याकांक्षेत । उ
 पत्वाग्नेर्दिवोदिव इति तिसृभिः । आग्नेयीभिश्च प्रत्यहमुत्तराहुतिमनुमंत्रयते । अग्नौ आर्यं
 षिपवस इति तिसृभिः संवत्सरेणुमंत्रयते । तदा च उपत्वाग्ने इत्यासां निवृत्तिरित्येके । अ
 ७ रग्नेर्द्व्येत्वाग्नेयीभिर्नुमंत्रणमिच्छन्ति नाहुतेः । इति याजमानं । स्वयं होमित्वेतु विशेष उच्यते ।
 तत्र समिदाधानानंतरं समिदनुमंत्रणमित्येके । पूर्वहुत्यनुमंत्रणं कुशेषु सादनादूर्ध्वं
 कार्यं । केचित्तु समित्पूर्वाहुत्यो रनुमंत्रणं गार्हपत्यावेश्यादूर्ध्वं इच्छन्ति । उत्तराहुत्यनुमंत्र

मं० टी०

२९

21

णंतुस्कग्धस्तस्य एवोत्थाय भवति। शतिस्वयं होमित्वे विशेषः। अन्यत्र क्षीरहोता व्याख्यातं वेदि
तव्यं॥ अथाग्निहोत्रं यवाग्वापयसा वा स्वयं पर्वणि जुहुयात्। न द्रव्यांतरेण। तथा स्वयमे
व पर्वणो न्यत्र काले कृत्विजां मध्ये कश्चिदेको जुहुयात्। शिव्यो वा जुहुयात्। अथ क्षीरहो
तुः प्रयोगः। यदुक्तं वृष्टिरसि वृश्चमे पापानमस्तु श्रेयस्य पदपस्युशतीति। तदनंतरं उ
दङ्गा वृत्त्यभक्षयेत्। हुतशेषं। यद्यपरयोर्होमः। होमेत्वपरयोरग्न्योर्हुत्वा भक्षयेत्। आयु
वेत्वेति प्रथमं भक्षयेत्। उन्नाद्यायत्वेति मंत्रेणोत्तरं भक्षयेत्। यथा प्रथमे भक्षे मंत्रांते प्रा
श्नामीति शब्दः। तथोत्तरेपि वेदितव्यः। अथापरयोर्होमः। प्रत्यगुदगुपविश्य जान्वाच्चे
त्यादिभिराहवनीयसमिधमैरुपेतां गार्हपत्ये समिधमा दध्यात्तूष्णीं। अथ तथाभूत
एव शाल्याः स्कवेणादाय अग्नये गृहपतये स्वाहेति मंत्रेण प्रदीप्तां द्यंगुलमात्रेभि जुहुया

२९

त्। उत्तराहुतिराहवनीयवद्देदितव्या। इति गार्हपत्ये। दक्षिणाग्नेौ पूर्वाहुतिः। अग्नये न्नाह
 यान्नपतये स्वाहेति समिदाधानं गार्हपत्यवद्देदितव्यं। अग्नये संवेशपतये स्वाहेति वा। उत्त
 राहुनित्यावेदितव्या। आहवनीयहुतशेषं विहाराक्षहिर्यथोक्तकाले भक्षयित्वा। विहारं
 प्रविश्याभ्यात्ममपः स्क्रवानिनयते। त्रिः सर्पदेवजनेभ्य इति मंत्रेण त्रिवारं मंत्राः अथेनां
 कुशैः प्रक्षाल्य च तस्त्र उदकपूर्णाः स्क्रवोपराजितायां दिशि निषिञ्चति। ऋतुभ्यः स्वाहेत्या
 दिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैः। पंचमो स्क्रचं कुशदेशे पूर्णामेव निनयति। पृथिव्याममृतमिति मंत्रे
 ण। षष्ठी स्क्रचं उदकपूर्णा मेव पश्चाद्गार्हपत्यस्य निनयेत्। प्राणममृतमिति मंत्रेण। अथा
 हवनीये स्क्रचं प्रतापयेदित्येके। गार्हपत्य इत्यपरे। अथातर्वेद्यां स्क्रकृत्वा पयति। परिचा
 रकाय वा प्रयच्छेत्। अथ समिधो गृहीत्वाग्नेणाहवनीयं गत्वा तस्य तस्याग्नेर्दक्षित उदक्षु

स्वास्तिष्ठन्नेकैकस्मिन् अग्नौ तिस्रस्ति स्रः समिध आदध्यात् । सर्वत्रापि प्रथमां समंत्रां द्वितीयत्
 तीये तु सर्वत्रापि तूष्णीमादध्यात् । केचिदाहवनीये समिध आधायोत्तरेणाहवनीयमपरेण गा
 र्हपत्यंगत्वा गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः समिदाधानमिच्छंति । अपरे तु दक्षिणेन दक्षिणाग्निं ग
 त्वा गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः समिदाधानमिच्छंति । अत्र यदुचितं तद्भात्यं । आहवनीये प्रथ
 मसमिदाधाने मंत्रः । दीदिहति । गार्हपत्ये दीदायेति । दक्षिणां दीदिदायेति । एतेषु मंत्रेषु के
 चित्स्वाहाकारमन्ते कुर्वन्ती । ऋतसत्याभ्यां त्वेति पर्युक्षणं तत्रादधिकर्तव्यं । ताभ्यां ताभ्यां पर्यु
 क्षणाभ्यां परिसमूहने व्याख्याते तु पर्युक्षणयोः पूर्वे भवतः । ततश्चायं पर्युक्षणधर्मः । त्रि
 स्त्रिरेकैकं पुनः पुनरुदकमादायेति । तत्र क्रमः । तथा मंत्रः । एते सर्वे परिसमूहनेऽपि भवन्ति ॥
 सर्वेषामतिदेशात् । तत्र मंत्रलिङ्गत्वाद्दृतसत्याभ्यां ता पर्युसमूहामीत्यूहितव्यमित्येके । अन्ये

तुमंत्रंनेछंतिविलिंगात्। ऊहस्याचानभिप्रेतत्वाद्यर्हि सूत्रकारस्यसमानप्रकरणेषुशब्दां
 तरंमभिप्रेतंभवति। तत्रदर्शयति। यथारात्र्यायदेनशतितुप्रणयेदिति। तथाच। एवमुत्तरा
 ॐ अक्रातामतेति यथार्थमित्यत्रचैवंप्रदर्शितत्वान्नमंत्रविकारोत्राभिप्रेतइतिज्ञायते। तस्मा
 न्नमंत्रइति॥ इति सायंहोमः। एवमेवप्रातर्होमेषिसर्वंभवति। विशेषतस्तूच्यते। उदयसमा
 पेआहतेतमसि। उदितेवाआदित्येसर्वेयंविधिर्भवति। प्रातःपर्युक्षणेऋतसेत्याभ्यांत्वा
 पर्युक्षामीतिमंत्रः कार्यः। नक्तसत्याभ्यामिति। अतिसर्जनंतुॐ३उनेष्यामीतिमंत्रेण
 भवति। तथोमुन्नयेति। हरिणीत्वासूर्यज्योतिषमहरिष्टकामुपदधेस्वाहेतिसमिदाधानं।
 भूभुवस्वरोःसूर्योज्योतिर्ज्योतिःसूर्यस्वाहेतिमंत्रेणहोमः कार्यः। नतुसायंहोमवन्नथाभूतेन
 चपुष्करस्यावभार्जनंकार्यंकिंतुताद्विपरीतमुन्मार्जनंकार्यं॥ इत्यग्निहोत्रहोमः। प्रवत्स्यन्नग्नी

मं० टी०
२३

23

नाहिताग्निः शुचिर्भूत्वा अग्निहोत्रवत्क्षणां विहृत्य प्रज्वाल्य। विहाराद्बहिः कर्मणि गमाचमनं
कृत्वा विहारं तीर्थेन प्रविश्य। तंतमग्निमतिक्रम्य तस्य तस्य पश्चात् प्राप्नुस्व स्थित्वा तंतमुपति
ष्ठते। तत्र शंस्य पश्नन्मे पाहीति मंत्रेणाहवनीयमुपतिष्ठते। अथ दक्षिणावृद्धे देवगत्वा गार्हप
त्यमुपतिष्ठते। नर्यप्रजां मे पाहीति मंत्रेण। अथ दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते। अथ र्वपितुं मे पा
हीति मंत्रेण। अथ तत्र स एव गार्हपत्याहवनीयो पश्येत्। श्मान्मे मित्रावरुणाविति मंत्रे।
अथ गार्हपत्यदक्षिणाग्न्युपस्थानार्थं यथा आगतस्तथाहवनीयोपस्थानदेशपर्यंतं प्र
त्यागत्वाहवनीयस्य प्रदक्षिणं कुर्वन्मेवोपतिष्ठते। मम नामेति मंत्रेण इत्येके। अन्ये तु
यथेतं प्रत्येत्य विहारस्य प्रदक्षिणं कुर्वन् आहवनीयमुपतिष्ठते इति वदन्ति। अथाग्नीन
न पेक्षमाणः प्रव्रजेत्। मा प्रगा मेति षक्ं सक्तं जपन्। अत्र सत्रे सक्तग्रहणं अप्रतिरथ स

२३

कवद्वारख्येयं सूक्तं समाप्य द्वाग्निभ्यो वाचं विसृजेत् । अस्मात्प्राक् सर्वत्र वाग्यमः कार्
 यः । सदा सगः पितु मां अस्तु पंथा इत्यनया क्रुचा पंथानमवरोति । एवमग्नीनुपस्थायेव
 वे प्रसितव्यं नान्यथा । यदि बलादनुपस्थिताग्निः प्रवासमापद्येत । ततश्चैव सन्निति मंत्रे
 ण अग्नीनुपतिष्ठते । प्रतिकल्पयित्वा एतदुक्तं भवति । प्राच्यां दिश्या हवनीयं कल्पयेत् ।
 प्रतीच्यां गार्हपत्यं । दक्षिणस्यां दक्षिणाग्निं । तेनैव मानेन । अथ पूर्ववत्कर्मणि माचमनं कृ
 तं तातीर्थेन प्रपद्येत मग्निमति क्रम्य तस्य पश्चात्प्राज्युस्व स्थित्वा तं तमग्निमेकैकमुपतिष्ठते ।
 इहैव सन्निति मंत्रेण । न युगपत्सर्वान् । न मंत्रस्यैकप्रकाशत्वात् । अथ पूर्वोक्तेन विधिना
 प्रव्रजेत् । अथ उभयत्रापि प्रवसितोऽपि याजमानं कुर्यात् । कामंतत्राप्यात्मसंस्कारकान्य
 र्थात्कुर्यात् । यथा व्रतचर्या दीधर्ममात्राश्च तथा नुमंत्रणादीनां तत्राकार्यपरिसमाप्तौ ॥

मं० टी०

२४ दू

शुचिर्भूत्वा अपि पंथा मगन्महीत्येतया ऋचा प्रत्यागच्छति । अन्ये गृहसमीपं प्राप्यैव एतां
चें ~~जपंति~~ । आगच्छतो वासे वा शंत्यर्थं यमृग्भवतीति देवस्वामिनः । अथ गृहसमीपे
शुचिर्भूत्वा समित्पाणिर्वाग्यतः । अग्नीन्ज्वलतः श्रुत्वा आहवनीयसमीपमतिक्रम्य ॥
आहवनीयमीक्षेत । विश्वदानीमिति मंत्रेण । अथ याः समिधो गृहीताः तासामेकैकामे
कैकस्याग्नेः समीपे निदधाति । अथ प्रत्यगुदगाहवनीयादवस्थाय तमेवोपतिष्ठते ॥
ममना मतवचेत्यनेन । ततो या उपनिहिताः समिधः ता अग्निष्वभ्यादध्यात् । तत्र अग
न्मविश्ववेदसमिति मंत्रेणाहवनीये समिधमादध्यात् । अयमग्निर्गृहपतिरिति मंत्रेण
गार्हपत्ये । अयमग्निः पुरीष्य इति मंत्रेण दक्षिणाग्नौ । अथ तत्र स एव गार्हपत्याहवनीया
मीक्षेत । इमान्मे मित्रावरुणाविति मंत्रेण । अथ यथेतं प्रत्येत्य परिसमूहति प्राग्दशरा

२४

त्रात्। अथ नैमित्तिकं। यदितु ऊर्ध्वं दशरात्रात्प्रवासादागच्छति। तदा ज्यं संस्कृत्य प्रत्यङ्गु
 दगाहवनीया उपविश्य जान्वा च चतुर्गृहीतमाज्यं स्कचा जुहुयात्। मनोज्योतिरिति मंत्रे
 ण। एका मेव। एकेत्वाचार्याः यावंतो होमा अहुतास्यस्तावंत्याहुतयः कर्तव्या इति वदन्ति॥
 तामेताहुतिमतीत होमसं पत्यर्थं केचिन्मन्यन्ते। तेषां पक्षे होमो न कर्तव्यः। अन्ये तु काला
 तिपत्तिदोषनिर्घातार्थमाहुतिं मन्यन्ते। तेषां पक्षे होमोऽपि कर्तव्य एव। एवं दर्शपूर्णमासा
 त्ययेऽपि पाथि कृती कृत्वा अतीतानि कर्माणि कुर्यादित्येके। नेत्यपरे। अथ प्रयोगः। दशरा
 त्राधिकप्रवासे आहुतिं हुत्वा परिसमूहति। आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीनां विहारा
 उदक्प्राशुस्वस्तूष्णीमुपविश्य भूर्भुवस्वरिति वाचं विसृजेत्। अथ गृहान्मयेत। गृहामा
 विभीत इति मंत्रेण अनाहिताग्नेरप्येष विधिः समानो वेदितव्यः। अथ गृहान्मविशेत्॥

मं० टी०

२५

२५

गृहानहंस्ममनसशतिमंत्रेण। अथगृहानीक्षमाणः शिवंशम्भमिति निर्जपेत्। अस्मिन्नह
निगृहगतामनुव्याआहिताग्निनायदवगतं यच्चानवगतम्। प्रियंतडुभयविधमपिन
हापयेयुः। अनुपस्थिताग्नेरपिअपिपंथामगन्महीत्यादिसमानं। अथपक्षांतरमु
च्यते। प्रवसन्त्येत्येकअभयं दोभयं मेमिति मंत्रेण सर्वानग्नीनुपतिष्ठते। नान्यथेति
प्रवसन्ब्राह्मणेश्रूयते। अत्रकेचिदस्मिन्नपिपक्षे प्रथमपक्षोक्तं कर्म तत्सर्वमपिभ
वति। उपरुणानमात्रं तु निवर्तत इति वदंति अन्ये तु एतस्मिन्पक्षे नान्यन्नवतीति। अस्मि
न्पक्षे प्रयोग एवं कर्तव्यः। प्रवत्स्यन्शुचिर्भूत्वा अग्नीमज्वल्या च म्यतीर्थे निविहारं प्र
सूये विगार्हपत्यस्य पश्चादवराय सर्वानग्नीनुगपतिष्ठते। अभयं वशति मंत्रेण। अथ प्र
व्रजेदनपेक्षमाण इति प्रथमकल्पेन समानं। अनुपस्थिताग्नेरपि प्रतिदिशमग्नीन्कल्प

२५

यित्वा अनेन विधिना पश्चात् प्रथम पक्षवत् ब्रजेत् । अथ कार्य समाप्तौ शुचिर्भूत्वा अपि
 पंथामगन्महीति मंत्रेणागत्या चम्याग्नीन् ज्वलतः श्रुत्वा विहारं तीर्थेन प्रविश्य प्रत्यक्
 गार्हपत्यादवस्थाय सर्वानग्नीनुपतिष्ठते अभयं वदति मंत्रेणाथ उदग्निहारादुपवि
 श्येत्यादि प्रथम कल्पेन समानं । इत्यनुपस्थिताग्नेरपि समानमेव सर्वं । अहरहर्वाग्निहे
 त्रहोमोपस्थानसमये सायं प्रातः अभयं वदति मंत्रेणोपस्थानं कुर्यात् । अनाहिताग्नेस्तु
 प्रवासविधिर्गृह्ये वक्ष्यामः । इति प्रवासोपस्थानविधिः । अथ पिंडपितृयज्ञः । अमावा
 स्यायामपराह्णे पिंडैः पितृयज्ञः कार्यः । यदा तु भयोरहोरमावास्या भवति तदा तु यदह
 श्रं द्रमानदृश्यते तदहरपराह्णे पिंडपितृयज्ञो भवति । यदा त्वेकस्मिन्नेवाहन्यमावा
 स्या तदा दृष्ट्वा चंद्रत्वे पितृस्यामेवापराह्णे पिंडपितृयज्ञः कार्यः । तत्र शुचिर्भूत्वा विहारं प्र
 त्त

मं० टी० २६ २६
 २६
 विश्वदक्षिणाग्नेरेकोल्लुकं प्राग्दक्षिणस्यादिशि प्रणयेत्। ये रूपाणीति मंत्रेण। एतदुक्तं भ
 वति क्वचित्काष्ठे अनेकमुल्लुकं भवति क्वचिदेकं। तत्र यदेकं तत्प्रणयेत्। नान्यदिति। ये
 षां कर्मणां अत्र दिशो नादिष्टाः तानि सर्वाणि प्राग्दक्षिणादिशं प्राचीं कृत्वा कर्तव्यानि।
 यथा मध्याह्नाग्दक्षिणार्धाच्चावदाने ये षां दिगादेशः कृतस्तानि नियथादेशं मेव भवं
 ति। यथा दक्षिणाग्नेः प्रागुदगिति। अथातिप्रणीतस्याग्नेरुपसमाधानं कुर्यादित्येके।
 दक्षिणाग्नेरित्यन्ये। उभयोरित्यपरे। अथातिप्रणीतस्याग्नीन्यरिस्तीर्य दक्षिणाग्नेः प्रा
 गुदकप्रत्यगुदगा एकैकशः पात्राणि सादयेत्। चरुष्णालीशूर्पस्योत्तुखलं स्कवध्रु
 वकृष्णाजिनसकृदां वृद्धमभक्ष्य कर्म उलून इत्येतानि। अत्र चरुष्णालीशूर्पं गृही
 त्वा दक्षिणतो ग्निष्टं शकटमुच्यते। तदारुत्थ तत्र शूर्पं चरुष्णालीं कृत्वा सशिखा यथा भ

मुसल

२६

१ अथ कृत्वा जिनेउत्तरु खिते मुसले कृत्वा। स्था। त्यां ये व्रीहयः। तान् पत्नी अवह
न्यात् १२

वति। तथा व्रीहिभिः पूरयेत्। अथ तां शिखां छिंघात्। शूर्पे परिपतितान् व्रीहीन् अ
ग्निष्ठे निदध्यात्। व्रीहितं दुलान् विविच्य विविच्य एवं यावत् सर्वे तं दुला भवंति तावद्
वहतां सकृत् स्रक्ष्यात् दक्षिणाग्नौ श्रपयेत्। ततः दक्षिणाग्ने रारभ्य च अर्वा गति प्र
णीता तस्मै न लेखामुल्लिखेत्। अपहता अकरा इति मंत्रेण। ततस्तां लेखां अभ्युक्ष्य
सकृदा छिन्नैर्दभैरिव स्तृणाति। अथाज्यं सर्पिर्भवं अनुसृतं भवति। ततस्तदाज्यं
ध्रुवायां कृत्वा दक्षिणाग्नेर्दक्षिणतस्तथापयेत्। अंजनाभ्यं जनकशिषूपवर्हणानि
चाअथाज्येनाभिघार्य स्थालीपाकं प्राग्दक्षिणत उद्धास्य लेखायामासादयेत्॥
यद्यपि सूत्रे स्थापाकासादनं पूर्वमेव पठितं। तथाप्येतावत्कृत्वा आसादयेदिति
सूत्रं योज्यं। अथ प्राचीना वीती भूत्वा दक्षिणाग्नौ तृष्णामिध्मं प्रक्षिपेत्। अथ मे सणे

x नवनी तं वात्सी मुसृतं ५

मं० टी०

२७

२७

नादायावदानसंपदाजुहुयात्। एतदुक्तं भवति। स्ववेणमेषणमभिघार्यमेषणेन स्था
लीपाकात् द्विरवदाय स्ववेण ~~स्ववेण~~ प्रत्यभिघार्य हविरवत्तंच। अथ दक्षिणाग्नेः प्रत्य
गुदगुपविश्य जुहुयात्। सोमाय पितृमत इति मंत्रेणा द्वितीयामप्याहुतिमेवं जुहुयात्।
अग्नये कव्यवाहनायेति मंत्रेण। अथवा आहुतिद्वयमपि स्वाहाकारेण जुहुयात्। त
दा अग्निं पूर्वसोमं तु पश्चात् जुहुयात्। यत्तो पवीती च। स्वाहाकारपक्षे विप्रतिपत्तिः।
केचित्सोमाय पितृमते स्वधानमः स्वाहेत्यधिकं स्वाहाकारमिच्छन्ति। एवमग्नये कव्य
वाहनायेत्यत्रापि। अन्येतु स्वधानम इत्यस्य स्थापने स्वाहाकारमिच्छन्ति। केषां पक्षे सो
माय पितृमते स्वाहा। अग्नये कव्यवाहनायेति एवमेव। अथ यथाभूतेन होमः तथा ~~॥ १७ ॥~~ नः
भूतेनैव मेषणमनुप्रहृत्य। प्राचीना वीती भूत्वा लेखां त्रिरुदकेनोपसिंचेत्। शुद्धं तां

पितरः इति त्रिभिर्मंत्रैः। यत्र लेखाया मुषरि उदकं निक्षिप्तं तत्र तत्र लेखायां पिंडं दद्यात्।
 पराश्वुरेन पाणिना पितृतीर्थेन पित्रे पिता महाय प्रपिता महाय च। एतत्त इति मंत्रेण।
 अत्र मंत्रे असाविति पदस्थाने प्रथमया आमंत्रणविभक्त्या तस्य नाम गृह्णीयात्। अ-
 थाचार्यमतान्युच्यंते। गाणगारिमंतं एषां पितृपितामहप्रपितामहानां ये प्रेतास्युः
 तस्मै तस्मै पिंडान्निष्ठणीयात्। ये तु जीवंति तान्प्रत्यक्षमर्चयेत्। अस्याः क्रियायाः पि-
 तृाद्यर्थत्वात्। तौल्वलिमतं। यद्यपि जीवां तर्हि तास्ते तथापि तभ्यः प्रेतेभ्य एव दद्यात्।
 न जीवतामर्चनं कार्यं। क्रियां प्रतिपित्रादीनां गुणत्वात्। गुणत्वं च नानाजातिगतानां
 पिंडभोक्तृत्वायोग्यत्वात्। अथ गौतममतं। पितृपितामहप्रपितामहानां मध्ये यो
 जीवति तस्यापि पिंडदानं कार्यमेव क्रियात्यर्थकारित्वात्। अथास्माभिर्जीवन्ताना

मं० टी०

२८

मुपायविशेषः कथ्यते। यदुक्तमपरेभ्यो दद्यादिति। तत्तावन्नकर्तव्यं। अनधिकारात्। यदुक्तं प्रत्यक्षमर्चयैदिति तदपि ना अनधिकारादेव। यदुक्तं जीवेभ्यो निष्पन्नीयादिति तदपि ना अनधिकारादेव। यदुक्तं जीवांतर्हितेभ्यो निष्पन्नीयादिति तदपि ना अनधिकारादेव। एतानि पक्षे ह्येषां नियथासंभवं वेदितव्यानि। किंतु त्वनुष्ठेयं भवति। येषां त्रादीनां त्रयाणां मध्ये जीवा भवंति। तेषां पिंडां जुहुयात्। न तेभ्यो निष्पन्नीयात्। यस्य तु सर्वजीवा भवंति। तस्य सर्वहुतं भवति। अथ सर्वसंमतप्रयोगः। यदि पितृणां नामानि न जानीयात्। तथा सति पिंडं न मंत्रेण मर्त्ये तत्तपिता महप्रपिता महेत्येतान् शब्दान् कुर्यात्। अथ निष्पत्ता न्यिंजाननुमंत्रयेत नहुतान्। अत्र पितर इति मंत्रेण। सव्यावृद्धं दध्नुस्वो दु २८
नुष्टसन्नास्ते। यावच्छक्नोति। अथ पिंडा अप्रतिपर्यावर्तते। अमी मर्ततेति मंत्रेण। अथ

चरोः प्राणभक्षंभक्षेत्। अथ यदुक्तं निनयनं प्राचीनावीतालेखां त्रिरुदकेनोपनयेदि
 त्यादितत्रकर्तव्यं। अथ पिंडेष्वभ्यंजनं तैलेन करोति। असावभ्यंक्ष्वेति मंत्रेण अस्या
 वित्यस्य स्थाने पिंडदानवन्नामपदं वेदितव्यं। अथ पिंडानां जनेनां जयेत्। असावंक्ष्वे
 ति मंत्रेण। असाविति मंत्रगतं पदं पूर्ववद्वारयेयं। अथ पिंडेषु वासार्थे दशं दद्यात्।
 ऊर्णास्तुकां वा। पंचाशद्भ्यो वर्षेभ्यः ऊर्ध्वं यो यजमानः स्यात्स वासार्थे स्वलोमदद्यात्।
 एतद्दः पितर इति मंत्रेण। दशादिष्वपि मंत्रः। अत्र केचिदभ्यंजनां जनवत्। प्रतिपिंडं भे
 देन वा सो वा सो दानमिच्छंति मंत्रावृत्तिं च। अन्ये तु पिंडत्रयेऽपि सकृदेव वा सो दानं सकृ
 देव मंत्रं मन्यन्ते। अथोत्थाय सर्वान् पिंडानुतिष्ठते। नमो वः पितर इति मंत्रेण। मनोत्वा
 हुवामह इति चैष्टमिर्ऋग्भिः पिंडेष्वेव च पितृभक्तिः कार्या। उपस्थाय पिंडान्प्रगमयेत्।

मं० टी०

२८

२९

परेतनेति मंत्रेण । अथ दक्षिणवृत्तिं उद्देशात् दक्षिणाग्निं प्रत्यागच्छेत् । अग्ने तम द्याश्वं न
स्तोमैरित्युवाच । ततो गार्हपत्यं प्रत्येयात् । यदंतरिक्षमिति मंत्रेण । अथ वीरं मे दत्त पितर इति
मंत्रेण पिंडानां मध्यममाददीतेति सूत्रे कृत्वा दमध्याहृतव्यं । अथ पत्नीं प्राशयेत् । यथा
पत्नी प्राश्नाति तथा ब्रूयादित्यर्थः । आधत्त पितर इति मंत्रेण मध्यमपिंडं पत्नी प्राशयेत् ।
इतरोपिंडौ अस्फुक्षिपेत् । अथवा अतिप्रणीते गौ । अथवा यस्य यजमानस्य अभिन
वो न्न का म्याभावः स तौ पिंडौ प्राश्नीयात् । महारोगेण वा अभितप्तः प्राश्नीयात् । मरण
जीवनयोरन्यतरां गतिं गच्छेत् । अथ अनाहिताग्नेः पिंडपितृयज्ञ उच्यते । यथा आहि
ताग्निर्दक्षिणाग्नौ करोति एवमेव सर्वमनाहिताग्निर्गृत्वा ग्नौ कुर्यात् । अयं तु विशेषः ।
रुग्णलीपाकं श्रपयित्वा अतिप्रणयनं कुर्यात् । ततो जुहुयादिति वेद्यर्थक्रमे विशेषः । तथा

२८

अग्नेतमद्ययदंतरिक्षमिति मंत्राभ्यां गृह्याग्निं प्रत्यागच्छेत् यदंतरिक्षमिति मंत्रेण
 गार्हपत्यशब्दलोपः कार्य इति विशेषः । अन्यदाहिताग्निवत् । अथाहिताग्न्यनाहिता
 ग्न्योः समानं द्वाभ्यां पाणिभ्यां देदे पात्रे उत्सृजति अतिरिक्ते कमंडले तृणादितीयं गृह्य
 त्वा उत्सर्गो भवति । इति पिंडोपि तृयत्तः । अथान्वारं भणीयेष्टिः । अथ कृताग्न्याधान
 स्यान्तरायां पौर्णमास्यां दर्शपूर्णमासारंभः । तत्र दर्शपौर्णमासारंभेय इष्टिर्भवति ।
 तस्याः प्रयोग उच्यते । तस्याग्नाविष्णुस्रस्वती सरस्वानग्निर्भगी । इति च तस्त्रो देवताः ।
 ५१ आवाहने आज्यभागौ वास्य । अग्नाविष्णु आ३वह । सरस्वतं आ३वह । अग्निं भगिनं

सरस्वती ३
 आ३वह ।

आ३वह । देवौ आज्यपां इत्यादि । पंचमे प्रयाजे । ये ३ यजामहे स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वा
 हा अग्नाविष्णु स्वाहा सरस्वती स्वाहा सरस्वतं स्वाहा अग्निं भगिनं स्वाहा देवा इत्यादि ॥

मं० टी०

३०

30

वार्त्रघ्नावाज्यभागो प्रधानस्य। अग्नाविष्णुसजोषसेति द्वे कल्पजे अग्नाविष्णवेः। पावकानः
सरस्वतीपावीरवीतिसरस्वत्याः। पीपिवांसं सरस्वतो दिव्यं सुपर्णमिति सरस्वतः। आसवं स
वितुर्यथासनोराधां स्याभरेत्यग्नेर्भगिनः। प्रकृतिवत्संयाज्ये। ये यजामहे ग्निं स्विष्टकृतम
यां अग्निरग्नेः प्रियाधामान्यया इ सोमस्य प्रियाधामान्यया इ अग्नाविष्णोः० सरस्वत्याः०
सरस्वतः० अग्नेर्भगिनः प्रियाधामान्यया इ देवानामित्यादि। सक्तवाके। अग्निरिदं हविः।
सोम इदं हविः। अग्नाविष्णु इदं हविरजुषेतो मवीवृधेतां महोज्या योक्रातां। स
रस्वती इदं० सरस्वान् इदं हविरजुषता० अग्निर्भगि० इदं० देवा आज्यपा इत्यादि। पोर्णमा
सवदन्यत्संस्थाजपांतं। इत्यन्वारं भणीयेष्टिः। आधानानंतरं तस्मिन्नेव संवत्सरं महान्या
धिः पुत्रादिहानिर्वायिदिसंभवे तदा उत्सर्गेऽथ्याग्नीनुत्सृज्य पुनराधानं कुर्वाति। अत उत्सर्गे

३०

छिराच्यार्येणानुक्तापि पूर्वकारिणानुसारेणोच्यते। तस्याग्निवैश्वानरो वरुणो जिरसुमा
 नमित्रः। इति पंचदेवताः। आवाहने आज्यभागावावात्थ। अग्निमाश्वहा वैश्वानरमाश्व
 हा वरुणमाश्वहा। अग्निमक्षमंतमाश्वहा मित्रमाश्वहा देवां आज्यपां आ० त्यादि। पंच
 मे प्रयाजे। ये० स्वाहाग्निं स्वाहासोमं स्वाहाग्निं स्वाहा वैश्वानरं स्वाहा वरुणं स्वाहाग्निमसु
 मंतं स्वाहामित्रं स्वाहा देवा इत्यादि। वार्त्रघ्ना वाज्यभागौ प्रधानस्या अग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्ये
 त्यग्नेः। वैश्वानरो अजीजनत्पृष्टो दिवीत्यग्ने वैश्वानरस्या अवते हेळ उदुत्तममिति वरु
 णस्य। अस्वग्ने सधिष्टवयदग्ने दिविजा असीत्यग्ने रक्षतः। मयोदधौ धिर इति वाज्या। मे
 अभियो महिना दिवं प्रसमित्रमर्तो अस्तु प्रयस्वानिति मित्रस्य। प्रकृतिवत्सं याज्ये॥
 ये० यजामहेग्निं स्वष्टकृतमया वृत्तिरग्नेः प्रिया धामान्यया सोमस्य प्रिया धामान्यया

मं० २१०

३१

३१
ॐग्नेः प्रिया धामान्यया ॐग्ने वैश्वानरैः स्य ० इरुणस्य ० ॐग्ने रस्ममतः ० इमित्रस्य प्रिया धामान्य
या इ देवानामा ० त्यादि । सूक्तवाके । अग्निरिदं हविः । ० अग्नि वैश्वानर इदं हविः । वरुणा इदं ॥
अग्निरस्ममा निदं हविः । मित्र इदं हविः । देवा आज्यपा इत्यादि । पौर्णमासवत्संस्तुजपातं ।
उत्सर्गे ष्या देवतादित्वमपिकेचित् । अग्निः । अग्नि वैश्वानरश्चेति । इति उत्सर्गे ष्टिः । अथ
पुनराधेय इष्टिः । तस्यां बुद्धिमदिंदुमं रुणविशिष्टावग्नी आज्यभागदेवते । गुणयोरावा
हनादौ व्यपदेशः कार्यः । बुद्धिमदिंदुमं तावित्याचक्षते तथानुवृत्तिरित्याच्चेति वचनात् ।
अनुब्राह्मणपक्षे अग्निरग्निः पवमान आज्यभागो । अग्निः प्रधानदेवता आवाहने ॥
अग्निं बुद्धिमंतमाश्वह । अग्निमिंदुमंतमाश्वह । अग्निमाश्वहा देवां आज्यपा इत्यादि ।
अनुब्राह्मणपक्षे अग्निमग्न आश्वह । अग्निं पवमानमाश्वह । अग्निमाश्वहा देवां आ

३१

ज्यपांभावहेत्यादि। अनुब्राह्मणपक्षे। प्रयाजेषु विभक्तिप्रयोगः। समिधः समिधो ग्नेर्गन्ता
ज्यस्य व्यंतु। तन्न पादग्निमग्नाज्यस्य वेतु। नराशंसो ग्निमग्नाज्यस्य वेत्विति वसिष्ठा
दीनां। इक्षो अग्निना ग्नाज्यस्य व्यंतु। बहिरग्निरग्नाज्यस्य वेतु। स्वाहाग्निं बुधिमंतं स्वा
हाग्निं मिंदुमंतं स्वाहाग्निं स्वाहादेवाज्यपाश्यादि। अनुब्राह्मणपक्षे। स्वाहाग्निं स्वाहा
ग्निं पवमानं स्वाहाग्निं स्वाहादेवाश्यादि। समिधाग्निं दुवस्यते त्पूषु ब्रवाणितं श्याज्यभाग
योः पुरोनुवाक्ये। येऽयजामहे ग्निं बुधिमंतं जुषाणो ग्निर्बुधिमानाज्यस्य वेत् ३वौ ३०। येऽय
जामहे ग्निं मिंदुमंतं जुषाणो ग्निरिंदुमानाज्यस्य हविषो वेत् ३वौ ३०। अनुब्राह्मणपक्षे प्रथ
मस्याज्यभागस्य पौर्णमासवद्याज्यानुवाक्ये। द्वितीयस्याग्नायूं विपवस इत्यनुवाक्या॥
येऽयजामहे ग्निं जुषाणो अग्निराज्यस्य हविषो वेत् ३वौ। प्रधानस्य। अथात्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य

आभिष्टे अथ गीर्भिर्गुणं त इत्यु चो अग्ने र्याज्यानुवाक्ये । अथ स्विष्टकृतः । एभिर्नेजिर्कैरित्य
 अनुवाक्या । आग्न्यर्था अग्निं स्विष्टकृतमया वह्निरग्नेः प्रिया धामान्यया वह्नेर्बुद्धिमतः प्रिया
 धामान्यया वह्नेरिंदुमतः प्रिया धामान्यया वह्नेः प्रिया धामान्यया इदेवानामित्यादि । अ
 नुब्राह्मणपक्षे । अग्निं स्विष्टकृतमया वह्निरग्नेः प्रिया धामान्यया वह्नेः पवमानस्य वह
 न्नेः प्रिया धामान्यया इदेवानामित्यादि । अनुयाजेष्वपि विभक्तिप्रयोगः । देवं बहिरग्नेर्वसु
 वने वसुधेयस्य वेतु । देवो नराशंसो गेनो वसुवने वसुधेयस्य वेतु । तृतीयस्तु प्राकृतः । स्त
 क्तवाके । अग्निर्बुद्धिमानिदं हविः । अग्निरिंदुमानिदं हविः । अग्निरिदं हविः । देवा आज्य
 पा इत्यादि । अनुब्राह्मणपक्षे । अग्निरिदं हविः । अग्निः पवमान इदं हविः । अग्निरिदं हविः ।
 देवा आज्य पा इत्यादि । ~~अग्निर्बुद्धिमानिदं हविः~~ । अन्यत्सर्वेषां मासवत्संस्थाजपांतं प्रागुत्तमा

दनुयाजात्। सर्वमप्युपांशुस्वरेण मंद्रस्वरेण वा प्रयोक्तव्यं। प्रधानं तूपांश्वेव। सर्वोपांशु
 त्वेवावहादीनां मंद्रस्वरः। मंद्राप्युपांशु तंत्राणामिति वचनात्। समंद्रपक्षे तंत्रस्वराण्येव।
 पुनराधानद्वितीयै रग्निर्वीरुणी अध्वर्युर्विहिता। तस्यामग्नीवरुणौ प्रधानदेवता॥
 त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानितियाज्यानुवाक्ये। पौर्णमासं वदत्यसंस्त्राजपांतं। इति पु
 नराधेयेष्टिः। अथाग्रयणीयेष्टिः। आग्रयणं ब्रीहिश्यामाकथवानां प्रत्येकमागते पृथक्
 पृथक् भवन्ति। एकैव च समानतंत्रं वा। तस्याः प्रयोग उच्यते। सामिधेनी पृथुपाजा अमर्त्य
 इति द्वेधा यो आवाहने। आज्यभागो वात्य। अनंतरं मा३ वहा इंद्राग्नी३ आ३ वहा विश्वां दे मग्नि ३
 वान् देवा आहवे। सोमं आवह। द्यावा पृथिवी आवह। देवां आज्यपां इत्यादि। स्वपक्षे तु॥
 अग्नीं शो इंद्राग्नीवानयोर्विकल्पः। विश्वे देवाः सोमो द्यावा पृथिवी इति चतस्रो देवताः। अ

मं० टी०

३३

स्वामिष्टावाद्यं हविरुच्चैरितराण्युपांशु। पंचमेप्रयाजे। स्वाहाग्निं स्वाहासोमं स्वाहा अग्निं स्वाहा
नूँद्राग्नी स्वाहा विश्वाँ देवाँ नूँ स्वाहा सोमं स्वाहा धावा पृथिवी स्वाहा इत्यादि। वार्त्रावा ज्यभागे।
वृधन्वंतौ वा। प्रधानस्य। अग्निर्मूर्धा भुवो यत्तस्येत्यग्नेः। इन्द्राग्नी अवसागतं गाभिर्विप्रः प्रम
तिमिच्छमान इतीन्द्राग्न्योः। विश्वे देवास आगतये के च ज्मा महिनो अहिमा वा इति विश्वेषां देवा
नां। सोमयास्ते मयो भुवो याते धामानि दिव्या पृथिव्या मिति सोमस्य। मही द्यौः पृथिवी च नः
प्रपूर्वजे पितरानव्यसीभिरिति धावा पृथिव्योः। स्विष्टकृतः विराजो संयाज्ये। प्रेक्षो अग्न इ
मो अग्न इत्येते। अग्निं स्विष्टकृत मया ऋग्निरग्नेः प्रिया धामान्यया इ सोमस्य प्रिया धामा
न्यया ऋग्नेः। इन्द्राग्न्योः। विश्वेषां देवानां। सोमस्य। धावा पृथिव्योः प्रिया धामान्यया इ
देवानामित्यादि। अथ ब्राह्मणः प्राशिन्न भक्षे विशेषो भवति। अथ प्राशिन्नं गृहीत्वा दक्षिणेन

देवा

३३

पाणिनासव्येपाणौ कृत्वा इतरेषां भिमृशेत्। प्रजापते त्वेति मंत्रेण। ततो निष्क्रम्य उपवि
श्य प्राञ्जुरो भूत्वा नित्यं प्राशिञ्ज पञ्जपित्वा। भद्रान्न इत्यनेन जपन् प्राश्नाति। अवांतरेष्वा
यां यो यो विहितो भक्षजपो मंत्रः। स एव नित्यग्रहणं निर्दिष्टं आचार्येण तस्य जपस्य अवां
तरेष्वायां प्राप्तत्वात्। प्राशनस्य न स्पर्शनविधानात् प्राप्नोति। न तस्योदनः प्राश्येत वचनं॥
होत्रे इतरथा त्वेतेन भक्षिणो भक्षानित्यं निर्देशात्। अन्यस्यापि। देवस्वामिनः सर्वेषां वा भि
मृशेत्। प्रजापते त्वेति मंत्रेणानैष्ठिपाठः। नित्यं वचनं किमर्थं भाभू उपदेश इत्युपदेशः।
इत्यनेन भक्षिणो भक्षानिति प्राश्येति वचनात्। पूर्ववदाचम्य ततो नाभ्यालंभनं समंत्रमुक्त्वा।
अमोसीत्यनेन च। नाभिमालभेता इति ब्राह्मणो विशेषः। होतुरवांतरेष्वा प्राशने विशेषः।
इच्छे भागमिति मंत्रं जपित्वा अवांतरेष्वां सव्येपाणौ कृत्वा दक्षिणेन हस्तेनाभि मृशेत्। प्रजा

मं० टी०

३४

३५

पतयेत्वाग्रहं गृह्णामीत्यनेन मंत्रेण । ततो भद्रान्नः श्रेयः समनैश्च देवा इति प्राश्या चम्यानाभि
देशं दक्षिणेन हस्ते नाभि मृशेत् । अमोसि प्राण इति मंत्रेण । सूक्तवाके । अग्निरिदं हविः सोम इ
दं हविः । अग्निरिदं । इन्द्राग्नी जुषेताम० कातां । विश्वे देवा इदं । जुषंतावी दृधंतम होज्या योक्र
त । सोम इदं । द्यावा पृथिवी ० जुषेता ० कातां । देवा आज्यपा इत्यादि । पौर्णमासवत्संस्था जयां
तं । इत्याग्र यणेष्टिः । नैमित्तिकी यज्ञविन्नेष्टिरुक्ता आपस्तंबेन । तस्याग्निरिन्द्रः सोम इति दे
वताः । आज्यभागावाहना नंतरं अग्निमाश्वह । इन्द्रमावह । सोममावह । देवां आज्यपा इत्या
दि । पंचमे प्रयाजे । स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहाग्निं स्वाहेन्द्रं स्वाहा सोमं स्वाहा देवा इत्यादि वा
त्रेधा वाज्यभागौ । अग्निर्मूर्धा भुवो यत्तस्येत्यग्नेः । एन्द्रसानसिं प्रसासाहिष इतो इस्य । सोम
यास्तेमयो भुवो याते धामानीति सोमस्य । प्रकृतिवत्संयाज्ये । अग्निं सिष्टकृतमयाव्यग्नि

३४

रग्नेः प्रियाधामान्यया इ सोमस्य० अग्नेः इन्द्रस्य सोमस्य प्रियाधामान्यया इ देवानामित्या
 दि० सूक्तवाके० अग्निरिदं० सोम इदं० अग्निरिदं० इन्द्र इदं० सोम इदं० देवा आज्यपामित्यादि०
 पौर्णमासवत्संस्त्राजपातं० इत्यापस्तंबोक्ताविभ्रेष्टिः० अथकाम्या इष्टयोवक्ष्यंते० आयुष्का
 मेष्टिः० तस्यां आनो अग्नेसु चेतुना त्वं सोम महे भगमिति जीवातु मंतो तयोः पुरोनुवाक्ये०
 नित्ये संयाज्यो दे प्रधाने देवते० अग्निरायुष्मान्० इन्द्रस्त्राता आयुष्टे विश्वतो दधदिति दे
 कल्पजे० याज्यानुवाक्ये० अग्नेरायुष्मतः० त्रातारमिंद्रमवितामिंद्रमाते अस्यां सहसा
 वन्परिष्ठावितो इत्य० पाहिनो अग्ने पाशुभिरग्ने त्वं पारथानव्यो अस्मानिति स्विष्टं तः संया
 ज्ये० पौर्णमासवदन्यत्० इति आयुष्कामेष्टिः० अथ स्वस्तिगमनार्थं स्वस्य यनेष्टिः० अग्नेर
 क्षाणो अंहसस्त्वं नः सोमवि० श्वतोरक्षेति रक्षितवंता वाज्यभागे तयोः पुरोनुवाक्ये० नित्ये

क

मं० टी०

३५

35

संयाज्ये। अग्निः स्वस्ति मां देवता। स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्या आरे अस्मद् मति मारे अं ह इति या
ज्यानुवाक्ये। पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रै रग्ने तं पारयानवो अस्मानिति संयाज्ये। पौर्णमास
वदन्यत्। इति स्वस्त्ययनीयेष्टिः। अथ पुत्रकामेष्टिः। अग्निः पुत्री देवता। वार्त्रघ्ना वाज्यभागौ।
यस्मै त्वं स कृते जात वेदो यस्त्वा हृदा कीरिणामन्ये इत्यग्नेः पुत्रिणः। अग्निस्त विश्रवस्त मान
ममिति द्वे संयाज्ये। पौर्णमास वदन्यत्। इति पुत्रकामेष्टिः। अथाग्नेयीष्टिः। तस्यां धाय्ये वि
राजौ। अग्निर्मूर्धन्वान् देवता। वार्त्रघ्ना वाज्यभागौ। अग्निर्मूर्धाभुवो यत्तस्येत्यग्नेर्मूर्धन्व
तः। समानं संस्थाजपांतं। अथापराग्नेयीष्टिः। धाय्ये विराजौ। अग्निः कामो देवता। तुभ्यं
ता अंगिरस्तमाश्यामतं कामग्ने इत्यग्नेः कामस्य। पौर्णमास वदन्यत्। अथ वैमृधेष्टिः॥ ३५
धाय्ये विराजौ। इंद्रो वैमृधो देवता। विन इंद्रमृधो जहि मृगो न भीम इति याज्यानुवाक्ये। पौर्ण

आशादेवता।।

इंद्रः पुन
दत्तः ३

लादे २

मासवदन्यवत्। अथापरावैमृधोष्टिः। धाय्येविराजौ। इंद्रोवैमृधोदेवता। सधुतिमिंद्रेतिदे
कल्पजे संयाज्ये। उभयोरपि पौर्णमासवदन्यत्। अथैन्द्रोष्टिः। धाय्येविराजौ। इंद्रोदातादे
वता। यानिनोधानानीतिदेकल्पजे उभयोरपि पौर्णमासवदन्यत्। अथाशोष्टिः। धाय्ये
विराजौ। आशापालावा। आशानामाशापालेभ्य इतिदेकल्पजे याज्यानुवाक्ये उभयोरपि पौ
र्णमासवदन्यत्। अथलोकेष्टिः। धाय्येविराजौ। पृथिव्यंतरिक्षं द्यौरिति तिस्रो देवताः। पृथि
वीमातरं महिमिति तिस्रः कल्पजास्त्रयाणां याज्यानुवाक्याः। आधेतु पृथिव्याः। द्वितीयत्
तीये अंतरिक्षस्य। तृतीय प्रथमादिवः। पौर्णमासवदन्यत्। अथ मित्रविंद्रेष्टिः। महावैरा
जीति। तस्या एव संज्ञा। धाय्येविराजौ। अग्निः सोमो वरुणो मित्र इंद्रो बृहस्पति सविता पूषा
सरस्वती त्वष्टेत्येकप्रदानाः एव ताः। आवाहनकाले द्वितीयया विभक्त्या पृथगादिश्यंते ॥

मं० टी०
३६

36

सकृदेवावहशब्दं कुर्यात्। सर्वाग्नादिश्य सकृदेकप्रदाना इति वचनात्। पंचमेप्रयं जे। पुरस्तात्स
कृदेव स्वाहाकारमुक्त्वा। सर्वाग्नादिश्य स्वाहा देवा आज्यपा इत्यादि। अग्निः सोमो वरुण इति
कल्पजा पुरोनुवाक्या। प्रतिलोममादिश्य यजेत्। येऽयजामहे त्वष्टारं सरस्वतीं पूषणं सविता
रं बृहस्पतिमिन्द्रमित्रं वरुणं सोममग्निमित्यादिश्या। त्वष्टारूपाणीत्यनया कल्पया यजति। स्वि
ष्टकृतिषष्प्या विभक्त्या सर्वाः पृथगादिश्य सकृदेव प्रिया धामान्यया इशब्दमुक्त्वा। देवा
नामाज्यपानामित्यादि। सूक्तवाके। प्रथमया विभक्त्या सर्वाः पृथगादिश्य सकृदेव इदं हवि
रजुषतामित्यादिना एकवचनेन ब्रूयात्। तथा चोक्तं। तथोत्तरेषु निगमेष्वेकामिव संस्तु
यादित्यादि। पौर्णमासवदन्यत्। आग्नेयादीनां मित्रविंदादीनां मिथीनां अनुक्तकामानां
शास्त्रांतराया अन्वेषणीयाः। अथ सूक्तवाश्वश्रुरीयेष्टिः। तस्यामभिचरन्यजेत्। तस्यामि

३६

इन्द्रः सरोदेवता। इन्द्रः सरोअतरइजांसीति द्वेकल्पजेयाज्यानुवाक्ये। जुष्टोदमनाअग्नेशर्ध
 मरुतेसौभगायेतिसंयाज्ये। पौर्णमासवदन्यत्। विरुधानांसंमतिः। कामः संस्तानेष्टयायजे
 त। अग्निर्वसुमान्सोमोरुद्रवानिंद्रो मरुत्वान्वरुणादित्यवान्। इति च तस्रो देवता एक
 प्रदानाः। एकप्रदानप्रयुक्तं प्रयुक्ताः विशेषा मित्रविंदायामुक्ताः। अग्निः प्रथमो वसुभिरिति
 द्वेकल्पजेयाज्यानुवाक्ये। पौर्णमासवदन्यत्। विरोधकामा ऐंद्रमारुत्यायजेत। इंद्रो मरुतश्च
 देवता। ऐंद्रसानसिंप्रशर्धायेति। मरुतो यस्य हि क्षये प्रससाहिषे पुरुहूतशत्रू निति मरुतो।
 ऐंशीमन्त्र्यमारुत्यायजेत। मारुतीमन्त्र्यैंद्रायजेत इति सर्वेषु निगमेषु इंद्रं सर्वं निग
 मयेत्। पश्चामारुतः। अथ सिष्टकृति सूक्तवाके च पूर्वमरुतः पश्चादिंद्रः। पौर्णमासवद
 न्यत्। अथेयमिष्टः। संपन्निकामानांप्रकृत्याभवति। ऐंद्रसानसिंप्रससाहिषइतोइस्या

मं० टी०
३७

37

मरुतोयस्यहि। प्रशर्थायेति मरुतां। प्रकृत्यैव निगमनं समानमन्यत्। संपत्तिकामेन संस्तानी च कु
र्वात्। शत्रुभिरभिभूयमानः प्रहृष्यमाणः ऐंद्रावर्हस्पत्यां यजेत। इंद्रावर्हस्पती देवता। आ
न इंद्रावर्हस्पती अस्मे इंद्रावर्हस्पती इतीयाज्यानुवाक्ये। केवल इंद्रो ये के। एतमन्यत्समानं।
अथ वैश्वानरो योष्टिः। अग्निर्वैश्वानरो देवता। वैश्वानरो अजीजनत्। पृष्टो दिवीतियाज्या
नुवाक्ये। समानमन्यत्। अथ व्रात पत्योष्टिः। अग्निर्व्रातपातिर्देवता। त्वमग्ने व्रातपा असि॥
यद्वो वयं प्रमिनामव्रतानीतियाज्यानुवाक्ये। समानमन्यत्। अथ पवित्रेष्टिः। तस्यामपामि
दंत्ययनं नमस्ते हरसे शोचिष इति देकत्यजे धाय्ये। पृथुपाजा अमर्त्य इत्येतयोः स्तुतने॥
पावकवंता वाज्यभागौ। आज्यभागा वा वात्य। प्रधानदेवता आवाहयति। अग्निं पवमानं। ३७
सरस्वती प्रिया। अग्निं पावकं। सवितारं सत्यप्रसवं। अग्निं शुचिं। वायुं नियुतवंतं। दधिक्रा
उमिं व्रतपातिं।

वापां। अग्निं वैश्वानरं। विष्णुं शिपिविष्टं। इति दश। अग्नीरक्षांसि सेधाति यो धारया पावक
 येत्याज्यभागयोः पुरोनुवाक्ये। यत्ते पवित्रमर्चिषाति पूर्वस्य याज्यभागस्य याज्या। आ क
 लशेषु धावतीत्युक्तं तत्तस्य। अथ प्रधानानां। अग्न आयूंषि पवसे ग्ने पवस्व स्वपा इत्यग्नेः
 पवमानस्य। उत्तनः प्रिया प्रियास्विमा जुक्काना युष्मदान मोभिरिति सरस्वत्याः प्रियायाः
 सनः पावकदीदिवो ग्ने पावकरोचिषेत्यग्नेः पावकस्य। आविष्वदेवं सत्यति न प्रमिये स
 वितुर्देव्यस्य तदिति। सवितुः सत्य प्रसवस्य। अग्निः शुचि व्रत तम उदग्ने शुचयस्तवेत्यग्नेः
 शुचिः। वायुरग्रे गायत्र प्रीर्वायो शुक्रो अयामित इति वायोर्नियुत्वतः। त्वमग्ने व्रत पा असि।
 यक्षो वयं प्रमिना मि व्रतानीत्यग्ने व्रत पतेः। दधिका व्यो अकारिषमा दधिकाः शवसा पं
 चरुश्चरिति दधिका व्याः। वैश्वानरो अजीजनत्पृष्टो दिवीत्यग्ने वैश्वानरस्य। वयं द्वे विष्णा

मं० टी०
३८

38

वास आकृणोमि प्रतप्ते अथ शिपिविष्टनामेति विष्णोः शिपिविष्टस्य । जुष्टो दमूना अग्नेशर्ध
महते सौभगायेति संयाज्ये । पौर्णमासवदन्यत् । एषा इष्टिराचार्येण नोक्ता इति केचित् । ते
धामते अध्वर्युवशादाग्नेयव्यतिरिक्तानां पंचा नामेवोपांशुत्वं । आग्नेयानां तु । वैश्वानरी
व्रातपतीष्टिपवित्रेष्टिः । तिस्र इष्टयः पापक्षयार्थाः । एतदुक्तं । वैश्वानरी व्रातपतीष्टिपवित्रे
ष्टितथैव च । कृतावृतौ प्रयुं जानः पुनाति दश पूरुषमिति । तथा च । दश पूर्वा दश परानि
त्यनेन सहैकविंशतिपक्तिं पुनानीति बोधायनेनोक्तं । अथ वर्षाकामेष्टिः कारीरी । त
स्यासामिधेनीषु प्रतित्यं चारुमध्वरमीळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिति धाय्ये । पृथुपाजा
अमर्त्य इत्येतयो र्छांने । अस्वग्ने सधिष्टवा सुमेसो अब्रवीदित्यस्ममंता वाज्यभागयोः
पुरोनुवाक्ये । अग्निर्धामछन् । केवलोऽग्निर्वा । मरुतः सूर्य इति तिस्रो देवताः । त्वं त्याचिद

३८

अथ धामंतो विश्वं भुवनमिति अग्नेर्धामं दः। केवलाग्निपक्षे। हिरण्यकेशोरजसो
 विसार इति द्वे। वाश्रेव विद्युन्मिमाति पर्वतश्चिन्महति मरुतां। सृजंति रश्मि मोजसा वहि
 षेभिर्विहरन्ति सूर्यस्य। अग्ने बाधस्वयं त्वा देवापि रितिसंयाज्ये। पौर्णमासवदन्य
 त्। प्रायश्चित्तहोमानंतरं। अष्टावेदेति चतसृभिः प्रत्यचंचतस्रोदिश उपतिष्ठेत्। स
 क्तेन सूक्तेन वैकादिशमुपतिष्ठेत्। उपस्था यसंस्था जपं कुर्यात्। तिस्रपिंज्य उत्तराः पिं
 ज्य उत्तराः पिंडी द्रव्याः। मरुदेवत्या इक्ष्वात्म गोदर्विहोमात्मका वा वर्षस्य भवंति। दर्वि
 होमपक्षे न होतुः प्रयोगः इष्टिपक्षे तु। उदीरयथा प्रवो मरुतः। आयं नरो विद्युन्महसः।
 कृष्णानियानं निमुत्वं तो ग्रामजित इति त्रयाणां याज्यानुवाक्याः। अन्यत्सर्वं कारीरीष्टि
 वत्। अथ सांवत्सरिकाणीष्ययनात्युच्यंते। तेषां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्रां वोपक्रमः।

मं० टी०
३६

३९

कामप्रयोगविशेषाश्चाध्वर्युतो ज्ञातव्याः। तुरायणं नामेष्ट्ययनं। अथ सांवत्सरिका अहर
हरनुसवनं तिस्रश्च यो भवन्ति। आग्नेया प्रातःसवने। ऐंशी माध्यंदिने। अपराह्णे वैश्वदेवी।
अथ वा एकैवेष्टिः। एतास्त्रिहविः प्रातःसवन एव कर्तव्याः। अग्निर्मूर्धा भुवो यत्तस्येत्यग्नेः।
ऐं इसानसिंप्रससाहिव इतींद्रस्य। विश्वेदेवास आगतयेके च ज्योति विश्वेषां देवानां।
यौर्णमासवदन्यत्। दाक्षायणयज्ञो नाम इष्ट्ययनं। तस्मिंदे यौर्णमास्यो द्वे अमावास्ये
यजेत। अग्निमग्नीषोमौ यौर्णमास्यां। अग्निरिंद्रश्चोत्तरस्यां। याज्यानुवाक्याः प्राकृता
वुक्ताः। अग्निरिंद्राग्नी च यौर्णमास्यां। अमावास्यायां। अथ प्रातर्द्वितीया इष्टिस्तस्यां
प्रधानदेवता। अग्निर्मित्रावरुणौ। आनो मित्रावरुणयद्वंहिष्ठं नातिविधे सुदानू इति
मित्रावरुणयोः। इतरासांप्रकृता उक्ता। इक्कादधो नाम इष्ट्ययनं। तत्र प्रजापतिर्देवता॥

३९

प्रजापतेन त्वदेतान्यन्यस्तवे मे लोकाः प्रदिशो दिशश्चेति याज्यानुवाक्ये। पौर्णमासवद
 न्यत्। द्यावापृथिव्योरयनं नामेष्टयनं। फाल्गुन्यां पौर्णमास्यामुपक्रम्य पौर्णमासपर्यं
 तं अहरहरमावासेन यजति। एवं व्यत्यस्य संवत्सरं यजति। तयो रुक्तः प्रयोगः। अस्मिन्
 सूत्रे असमाप्ता तानामिष्टीनां शास्त्रांतरे विहितानां। अनुक्तयाज्यानुवाक्यानां देवैर्लक्षणायाज्यानुवाक्येत्यादि। लक्षणा विशिष्टायां नुज्यानुवाक्याग्रात्या। तादृग्लक्षणाप्रयु
 क्ता। नामनधिगमे याज्यानुवाक्याभ्यां काभ्यां चिदाग्नेयीभ्यां यजेता व्याहृतिभिर्वा यजे
 ता व्याहृतिपक्षे देवतामादिश्य प्रणुयाद्यजेच्च। यथाग्निर्भुवस्वरोऽमित्यनुवाक्या ॥
 ये यजामहे ग्निर्भुवस्वरमग्निं वैषळितियाज्या। नम्राभ्यां वा यजेत। ईमांश्चणुधीमहि
 हवमिति द्वे कल्पजे। एते द्वे नम्रे प्रयुज्यते। याः पुनः शाखांतरविहितास्तत्रैवोक्तयाज्या

देवते। वैश्वानरोऽजीजनत्पृष्टोदिवीत्यग्नेर्वैश्वानरस्य। पर्जन्या यप्रगायतप्रवाता वां तीति पर्जन्यस्य। ४

मं० टि०

४०

५०

नुवाक्यामृगारोहिप्रभृतयस्तासांतथैवप्रयोगः। अग्निमंथनसंयुक्तानां वैराजतंत्रं भवति।
अग्निमंथनेपि धाय्येव केवलो न विराजाविति केचित्। अथ चातुर्मास्यानुच्यंते। तेषां फा-
ल्युन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा प्रारंभः। प्रारंभमाणः पूर्वधुरन्वारं भणीयां। वैश्वानरपार्जन्या
मिष्टिकुर्यात्। अग्निर्वैश्वानरः पर्जन्य इति। पौर्णमासवदन्यत्। अग्न्याधेयुप्रभृत्येत-
दंतानामनुक्रांतानामिष्टीनां प्रधानहवीष्युपां स्वरेण। तत्रोत्सर्गेष्टिविभ्रेष्टिवैश्वानरीवा-
तपतीष्टिरित्येताश्च तस्त्रसूत्रकारोक्तान भवंति। ततस्तासामध्वर्युवशातंत्रस्वरएव।
चातुर्मास्येष्वपि वैश्वदेववरुणप्रघासमाहं इशुना सीराणां प्रधानहवीष्युसावित्रमुपां-
श्रु। अथ प्रातर्वैश्वदेवीष्टिर्भवति। प्रेषितो होता स्नानाचमने कृत्वा पश्चात्सामिधेनी-
स्नानस्य पदमात्रे व वरुणाय। प्रेषितो मिहं कृत्य अग्निमंथनीया अन्वाह। अभित्वा देव

३५

४०

सवितरित्येका। महद्यौः पृथिवी च न इत्येका। त्वामग्ने पुष्करादधीतिति स्मृणामर्धर्चं शि
 क्षारमेत्। आप्रैषात्। यद्यग्निशिघ्रं न जायेत तदा एतस्मिन्नेवावसाने अग्ने हंसि न्यत्रिणं
 इति नवर्चस्तु मावयेत्। पुनः पुनराजन्मनः। जातायेति संप्रेषितः। अनंतरेण प्रयावेन
 धनं जयं रणे रणो मुत्तमं ब्रुवंतु जंतव इत्येता मुपसंतनोति। आयं हस्तेन स्वादिना मि
 त्येका। अस्थार्धर्चरिमेत्। प्रक्षायमाणायैति संप्रेषितः। विशामग्निं स्वध्वरो ३ प्रदेवं
 देववीतय इति द्वे। अग्निनाग्निरित्येका त्वं त्यग्ने अग्निनेत्येका। तं मर्जयंत सुक्रतुमित्ये
 का। यज्ञेन यज्ञमित्येता परिधानीया आद्योत्तमोत्रिः। अथ सामिधेनी स्थाने स्थित्वा सा
 मिधेनी रत्वाह। पृथुपाजा अमर्त्य इति द्वे धाय्ये। आज्यभागावावात्य। अष्टौ प्रधानं देवता।
 आवाहयति। अग्निः। सोमः। सविता। सरस्वती। पूषा। मरुतः। स्वतवसः। केवल मरुतो वा। विश्वे देवाः।

मं० टी०

४१

५१

धावाष्टथिवी इति । अग्निमग्न आश्वह । सोममाश्वह । अग्निमाश्वह । सोममाश्वह । सविता
रं आश्वह । सरस्वतीमाश्वह । पूषणमाश्वह । मरुतः स्वतवस आश्वह । मरुत्पक्षे मरुत
आश्वह । विश्वां देवानाश्वह । धावाष्टथिवी उ० आश्वह । देवां आज्यपां इत्यादि । नवप्रया
जाः । प्राकृताश्वत्वारः । दुरो अग्न आज्यस्य व्यंतित्वादि काश्वत्वारः । ये यजा महे स्वाहाग्निं
स्वाहा सोमं स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहा उ० सवितारं स्वाहा सरस्वतीं स्वाहा पूषणं स्वाहा
मरुतः स्वतवसः मरुत्पक्षे स्वाहा मरुतः स्वाहा विश्वां देवान् स्वाहा उ० धावाष्टथिवी स्वा
हा देवा इत्यादि । वार्त्रघ्ना वाज्यभागो । प्रधानस्य । अग्निर्मूर्धा भुवो यत्तस्येत्यग्नेः । सोम
यास्ते मयो भुवो याते धामानि दिवीति सोमस्य । आविश्वं देवं सत्पतिं वाममद्येति सवि
तुः । पावकानः सरस्वती पावीरवी कन्येति सरस्वत्याः । पूषंतव व्रते वयं श्रुक्रं ते अन्यदिति पू

४१

ष्णाः। इहेहवस्यतवसः प्रवित्रमर्कं गृणोते तुरायेति मरुतां स्वतवसां। केवलमरुतां मरु
 तोयस्य हि क्षये रा इवेद चरमा अहेवेति। विश्वे देवास आगतये के च जामहि न इति विश्वे
 षां देवानां। महिद्यौः पृथिवी च नः। प्रपूर्वजे पितरानव्यसीभिरिति द्यावा पृथिव्योः। विरा
 जो संयाज्ये। प्रेक्षो अग्नश्मो अग्न इति। येऽयजामहे। निंस्विष्टकृतमया व्यग्निरग्नेः। प्रि
 या धामान्यया इ सोमस्य प्रिया धामान्यया इ सवितुः। प्रि० सरस्वत्याः। प्रि० पूषणः। प्रि० मरु
 तां स्वतवसां मरुतपक्षे मरुतां प्रिया धामान्यया इ विश्वे षां देवानां प्रिया धामान्यया इ द्या
 वा पृथिव्योः। उ० प्रिया धामान्यया इ देवानां माज्यपानामित्यादि। नवानुयाजाः। देवं बहिरि
 ति प्रथमः। अनंतरं देवीर्दार इत्यादि सूत्रोक्ताः षड्। देवो नराशंसः। देवो अग्निः। स्विष्टकृ
 दिति। सूक्तवाके। अग्निरिदं० सोम इ०। अग्निरिदं० सोम इदं०। सरस्वती दे०। पूषेदं हवि०॥

जुषंतां हविरिमो अग्ने वीततमानीत्यादि३

मं० टी०

४२

५२

मरुतः स्वतवसश्दं हविरजुषं तावीरुधंतमहोज्या यो क्रता मरुत्पक्षेमरुतश्दं० षं० धं० क्रता॥
विश्वेदेवाश्दं० षं० धं० क्रता॥ द्यावापृथिवीश्दं० जुषेतामवी० कातां॥ देवा आज्यपाश्यादि॥
प्रस्तरांते वाजिनयागः॥ अनुयाजानां सूक्तवाकस्य शंयुवाकस्यो परिष्ठात्॥ वाजिनयागः॥
शंनो भवंतु वाजिन इत्यनुवाक्या॥ आदिश्य वाजे वाजे वत वाजिनो न शति ऊर्ध्वं तुरनु वा
नं यजति॥ प्रकृत्यैवो परिष्ठादनुवषट्करोति॥ अग्नेवीहीवौषट्॥ वाजिनस्याग्नेवीही
ति वा॥ वाजिनमक्षमिच्छामिव प्रतिगृह्य॥ अध्वर्यु उपक्षयस्व॥ ब्रह्मन्तुपक्षयस्व॥ अग्नीं
पक्षयस्व॥ यजमानोपक्षयस्व॥ यन्मेरेत शति मंत्रेण प्राणमक्षं भक्षयेत्॥ ब्रह्मा च यजमान
एव प्रत्यक्षं भक्षयति॥ उपहृत्य याचन क्रमेण संस्कारा इति विशेषः॥ पौर्णमासवदन्यत्॥
अथ पौर्णमासं कृत्वा चातुर्मास्यव्रतानि कुर्यात्॥ केशान्निवर्तयान् एवमादीनि क्रतौ भार्या

४२

मुपेयात्। अथ पंचम्यां पौर्णमास्यां वरुणप्रघासा भवन्ति। तीर्थेन प्रविश्य पश्चाद्दर्शपौर्ण
मासिकाया वेदेर्निरसनोपवेशने कृत्वा प्रेषितोऽग्निप्रणयनीया अन्वाह। अभिहिं कृत्य
। प्रदेवं देव्याधियेति तिस्रः। आद्यां सप्रणवा मुपां शुत्रिरन्वाह तृतीये वचने प्रणवेनाव
साया अनुद्धस्य। अग्निमनुव्रजं नय मुष्यप्रदेवयुरित्याद्याः प्रतिपद्यते। इच्छाया स्वापदे
वयमित्येका। अग्ने विश्वेभिरित्येका। अस्यार्धर्चामेत्। निहिते ग्नावप्रेषितः कुलायिनमि
त्यर्धर्चेन सीदहोतरित्येतामुपसंतनुयात्। निहोता होतृषदने विदान इति द्वे। उत्तमा परि
धानीया। परिधाय क्रमस्नानेन निरसनोपवेशने कृत्वा भूर्भुवस्वरिति वाचं विष्टजेत्।
अथ ब्रह्माग्निप्रणयनात् प्राक्छुचिर्भूत्वा तीर्थेन प्रपद्य। वृत्तो ग्रेणाहवनीयंगत्वा निरस
नोपवेशने कृत्वोपविशति। अथाग्निभ्यां प्रणयने क्रियमाणे तदा वाग्यमनंदक्षिणतश्च

मं० टी०

४३

५३

ब्रजं जपति। आशुः शान इति सूक्तं समाप्य। दक्षिणतो गेन दक्षिणतो निरसनोपवेशने कृ
त्वा ब्रह्मजपं जपति। इति ब्रह्मणो विशेषः। अथ हविः प्यासनेषु होतामंत्रितः। स्थानाचम
ने कृत्वा तीर्थेन प्रविश्य अग्निमंथनादि पूर्वकं वैश्वदेववत् कुर्यात्। विशेषस्तूच्यतो आ
वाहने। पूषांतं वैश्वदेववत् आवाहनं कृत्वा। इंद्राग्नी आवह। मरुत आवह। वरुणमा
वह। उंकं आवह। देवां आज्यपां इत्यादि। स्कगादापनविशेषः। द्युतवती मध्वयेः स्कच
मास्ये। थां देवयुवं विश्ववारा इति। द्युतवती मित्यस्य पदस्य। स्कचमित्यस्य न ऊहः अस
मर्थत्वात्। अत्रै प्रधानदेवताः। अग्निः सोमः सविता सरस्वती पूषा इंद्राग्नी मरुतो वरुणः
क इत्याद्यानां पंचानां याज्यानुवाक्या। उक्ता वैश्वदेव्यां। इंद्राग्नी अवसागतं श्रथ इव मुत
सनोतीति इंद्राग्न्योः। मरुतो यस्य हि क्षये राश्वेदचरमा इति मरुतां। इमं मे वरुणतत्वायामी

नवप्रयाजाः नव३

तिवरुणास्य। कयानश्चित्रआभुवधिरप्यगर्भइतिकस्य। वाजिनभक्षउपकानेप्रातिप्ररु
तात्ततीयोभवति। वेदोस्त्रेवेदोविदेयेति। द्वयस्यग्रहणं। वेदद्वयंपत्न्यैप्रदायवाचयेत्। वै
दोस्त्रेवितीस्त्रोविदेयकर्मणीस्त्रः करुणेस्त्रः क्रियासंसनीस्त्रः सनितारोस्त्रः सनेयं
छतवंतं कुलाभिनं रायस्योयंसहस्त्रियं वेदोदत्तां वाजिनं। यंबहवइत्यादि। तौविदेयप्र
जांविदेयका मायवां इति। सर्वमन्यदैश्वदेव्याः समानं। आहवनीयद्वित्वेपियदैकवच
नः संप्रैषस्तदाहवनीयाभिधायिनां पदानां न ऊहः। यदा पुनरग्निभ्यां प्रणीयमानाभ्यां
अग्निभ्यां समिध्यमानाभ्यां। इतिद्विवचनयुक्तः संप्रैषः क्रियतेतदा ऋक्षुनोहः। तस्माद्वचं
नोहेदित्फक्तत्वात्। निगदेत्वाहवनीयाभिधायिनां पदानामूहः कर्तव्यः। स उच्यते। अग्नी
महंतोस्त्रोब्राह्मणोभारतौ। प्रवरोपिद्विवचनेनैव। अभिधायकत्वात्। वासिष्ठोमैत्रावरु

मं० टी०
४४

५५

यो कौण्डिन्याविति। देवेभ्यो मान्विधा वृषिष्टुतो विप्रानुमदितो कविशस्तो ब्रह्मशंसितो घृताहव
नो प्रण्यो यज्ञानां रथ्यावधराणां रथिनाविति केचित्। अतर्तो होतारो तूष्णश्च वा हो। आ
स्यात्रे जुह्वो देवानां च मसो देवपानावरंश्वाग्नीनेमा देवान्युवां परिभुवोऽस्थि आवहंतं दे
वान्यजमानाय। अग्ने मग्नी आश्वहंतं। सोममाश्वहंतं। अग्निमावहेतमित्यादि। देवांश्चा
ज्यवांश्चावहंतं। अग्निं होत्रायावहंतं स्वं महिमानमावहंतं। आवहंतं जातं वेदसौ सुय
जसौ यजतं। स्कगादापने। अग्नी होतारो वीतामग्ने हे त्रं वेत्तु प्रावित्रं साधु ते यजमान
देवतायावग्नी होतारमवृथाः। घृतवती शब्दे विश्ववाराशति पूर्ववत्। अस्मिन्त्यसौ अव
शिष्टानामहउक्तो घृतवती मंत्रस्या अग्निं स्विष्टकृतमयाष्टा मग्नावग्न्ये प्रियाधामा
न्ययाष्टं सोमस्य प्रियाधामान्ययाष्ट मग्नेरिति विशेषः। यक्षतामग्ने हेतुः प्रियाधामा

४४

नियस्ततांस्वमहिमान् ~~मायजेता~~ मायजेता मेज्याश्चः कण्ठुतांतावध्वरौजातवेदसौजुषे
तां एतान्यज्ञाभिधानानि। यासां देवतानामेकस्मिन्नेवाग्नौ यागः। क्रियते तासामयाद्दश
द्वेनोहः। वेदोऽस्य पूर्वस्मिन् यज्ञोक्तः। एवंप्रमूहनीयं। संस्थितायामवभृथं व्रजंति।
तत्रावभृथेष्टिः। कृताकृतातांसो मांते व्याख्यास्यामः। समाप्तावरुणप्रघासाः। द्योर्मा
सयोरैशानः पशुः। तस्य प्रयोगस्तृतीयाध्याये वक्ष्यते। अथ द्योर्मासयोः साकमेधा।
पूर्वेद्युस्तिस्त्रिष्टयः। अनुसवनं। पूर्वाह्णे अग्नये नीकवतेष्टिः। तत्र आवाहने। आज्यभा
गावावात्य। अग्निमनीकवंतमावृह। देवां आज्यपां इत्यादि। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ। पंचमेप्र
याजोऽस्वाहाग्निमनीकवंतं स्वाहा देवा इत्यादि। अनीकवंतं मृतय इति कल्पजानुवाक्या॥
सैनानीकेन सविदत्र इति याज्या। प्रियाधामान्यया वृग्नेरनीकवतः। अग्निरनीकवानिदं

मं०८१०

४५

हविः। पौर्णमासवदन्यत्। माध्यंदिने मरुद्भ्यः। सांतपनेभ्यश्च। आवाहने। आज्यभागावा
वात्य। मरुतः सांतपनानावह। पंचमेप्रयाजे। स्वाहामरुतः सांतपना। स्वाहा। वृधन्वंतावा
भा। ज्यैष्ठ्ये। सांतपना इदं हविर्योनो मरुतो अभि दुर्हणा युरिति प्रधानस्य याज्यानुवाक्ये। प्रि
याधामान्यया। मरुतां सांतपनानां। मरुतः सांतपना इदं० षंता० धंत० केत। पौर्णमा
सवदन्यत्। अपराह्णे मरुद्भ्यो। गृहमेधिभ्यश्च। आज्यभागप्रभृतीकांता। स्थानाचमने
कृत्वा आज्यभागो यजति। नात्रस्कगादापनं। केचित्कुर्वी। पुष्टिमंतावाज्यभागयोः। पुरोनु
वाक्ये। नित्ये याज्ये। प्रधानस्य गृहमेधासजागतप्रबुध्यावर्द्धते महांसीति याज्यानुवा
क्ये। विराजौ संयाज्ये। निगदोत्रभवति। अनिगदेश्चिवचनात्। येऽयजामहे गिन्सिष्टकृत
मिमो अग्नेवीततमानि हव्येति। मरुतोभ्यो गृहमेधिना इदं हवि० षं० धंत० केत। पौर्णमा

ति

४५

सवदन्यत्। अथयस्यांरात्र्यां गृहमेधीयासंस्थिता तस्यां रात्र्युषः काले पौर्णद्वं भवति॥
 तत्र यदि पूर्वकारिणो वषट्कारप्रदानं कुर्वन्तो होतारं चोदयेयुः। तदा होता शुचिर्भूत्वा ती-
 र्थेन प्रविश्य निरसनोपवेशने कृत्वा पूर्णाद्विपरापतेति द्वे कल्पजे याज्यानुवाक्ये ब्रूयात्।
 याज्यायामिदं शतक्रतुमादिशेत्। अथ क्रीळनेष्टिः। मरुतः क्रीळनो देवता। आवाहने।
 आज्यभागावावात्सु मरुतः क्रीळन आवाह। स्वाहा मरुतः क्रीळनः। उत ब्रुवंतु जंतवो
 यंकृतुरगृभीत इति परोक्षवाचं धौ आज्यभागयोः। पुरोनुवाक्ये। क्रीळवः शर्धेमिरुतम-
 त्यासोनये मरुतस्वंच इति प्रधानस्य याज्यानुवाक्ये। जुष्टोदमता अग्नेशर्धमहते सौभगा-
 येति संयाज्ये। प्रियाधामान्यया ण्मरुतां क्रीळिनां जुषतां हविरग्ने शर्धमहते सौभगायेति।
 मरुतः क्रीळिन इदं न्यौर्णमासवदन्यत्। अथ माहं क्षीयेष्टिः। सावरुणप्रघासे न व्याख्याता॥

महेंद्रो

मं० टी०
४६

वा

विशेषस्तूच्यते। अष्टौ प्रधानदेवताः। अग्निः सोमः सविता सरस्वती पूषा इंद्राग्नी इंद्रो वृत्रहं
द्रौ वातिसृणां विकल्पः। विश्वकर्मा इति। तत्र इंद्राग्नी पर्यंतानां वरुणप्रधासे आवाहनमुक्तं॥
इंद्रमा वह। वृत्रहं इंद्रमा वह। महेंद्रमा वह। त्रयाणां मध्ये अन्यतमः। विश्वकर्माणं आवह॥
देवां आज्यपां इत्यादि। नवप्रयाजा उत्तमे प्रयाजे। ऐंद्राग्न पर्यंतं वरुणप्रधासवत्। स्वाहे
इंस्वाहा वृत्रहं इंस्वाहा महेंद्रंस्वाहा विश्वकर्माणंस्वाहा देवा इत्यादि। वार्त्रघ्ना वाज्यभागौ।
प्रधानस्य ऐंद्राग्न पर्यंतानां षण्णां वरुणप्रधासे उक्ता याज्यानुवाक्याः। इंद्रस्य याज्यानुवा
क्येतुदशो उक्ते। महेंद्रस्य च। आतून इंद्रवृत्रहं ननु ते दायि मरु इंद्रियायेति वृत्रहं इंद्रस्य। वि
श्वकर्मान् रुविषा वा वृधानो याते धामानि परमाणीति विश्वकर्माणः। स्विष्टकृतः। येऽयं जा
मरु ऐंद्राग्ना तं वरुणप्रधासवत्। ऋं इंद्रस्य वृत्रहं इंद्रस्य वा महेंद्रस्य वा० न्यया इति विश्वकर्माणः॥

४६

सूक्तवाके। ऐंदाग्नोतंवरुणप्रघासवत्। इंद्रइदं०। वृत्रहंइदं०। इदमितिवा। महेंद्रइदं०। ह
 विरितिवा। विश्वकर्माइदं०। वाजिनावभृथवर्जवरुणप्रघासवत्। स्कगादापनवेदग्रहण
 पत्नीवावाचनानिप्रकृतिवत्। दक्षिणाग्नेरग्निमतिप्रणीयपित्र्या। तस्मिन्तग्नोवापित्र्या
 नामेष्टिः कर्तव्या। शय्वंतासतंत्राउपांशुप्रयोज्या। आग्रादयउच्चैरेव। आवाहनादिमं
 इस्वराणि। जपलोपोभवति। होतारमवृथावषट्कारानुमंत्रणमिहंकारवर्जं। अत्र
 जपशब्दमुपांशुत्वधर्मादिकं मंत्रोपलक्षणाथः। वषट्कारानुमंत्रणस्य जपत्वाभावेपि
 लोपप्रतिषेधत्वात्तत्तत्तुपांशुप्रयोज्याः सर्वमंत्रालुप्यंते। यानि प्राप्नुवन्ति तानि दक्षि
 णामेव। प्राचीकृत्वाकर्तव्यानि। अथहोतामंत्रितः। स्नानाचमनेकृत्वा। अतिप्रणीतविहा
 रंदक्षिणाग्निविहारंवातीर्थेनवेदिश्रोण्योत्तरयेत्येवमादिकृत्वाप्रेषितोभिहंकृत्यउपां

दन्य२

तस्त्वानिधीमहोत्येतामृचं त्रिरनवानमन्वाहताः सामिधेन्यः। तासां मुत्तमेन प्रणवेनावहदे
 वान्यितृन्यजमानायेत्येवमंतं निगदमुपसंतनोति। अर्थादग्नेमहां असीत्येवमादिनिगद
 स्यार्षेयस्य लोपः। अस्यामिष्टौ देवाः। पितरश्चैज्यत इति देवशब्दवत्कर्मत्रेषु देवशब्दानं
 तरं पितृशब्दं कुर्यात्। देवशब्दं केवलं न प्रयुंजीत। ईदं महौ देवान्यितृनीळेन्यां नमस्या
 इति। इदं मे देवाः पितरो हविर्जुषंतामितीत्येवमादिषु। अर्थात्प्राप्तस्य प्रतिपत्तिवाक्यप
 रो निगमार्थः। अतः प्रतिपत्तिवाक्यादन्यत्र पितृशब्दानं प्रयोक्तव्य इत्येके मन्यंते। आवह
 देवान्यितृन्यजमानायेत्यवसाया आज्यभागावावात्। पितृत्वे सोमवतः आवह। अथ
 वा सोमं पितृमंतं आवह। अनयोर्विकल्पः। पितृन्बर्हिषदः आवह। पितृनग्निष्वात्तान्
 आवह। यमपक्षे यमं आवह। वैवस्वतपक्षे वैवस्वतं आवह। देवां आज्यपां आवह। अग्निं

होत्रायेत्यस्य स्थाने अग्निं कव्यवाहनमावह। आवहजातवेदः स यजायजेत्यावाहनं। अ
 त ऊर्ध्वं प्रादेशे अभिमंत्रणादिलुप्यते। सीदहोतरित्यध्वर्युणोक्तः। तूष्णीं होतृषदनमवे
 क्ष्यतूष्णीं निरसनोपवेशने करोति। मंत्राणां क्रियाशेषत्वात् मंत्रलोपेपि क्रियायानलो
 पः। तूष्णीं जानुशिरसावर्हिः उपसृश्य। स्कगादापनमाह। वर्हिर्वर्जं चतुरः प्रयाजान्य
 जति। उत्तमे प्रयाजे। ये अयजामहे स्वाहाग्निं स्वाहासोमं स्वाहापितृन्सोमवतः स्वाहा
 सोमं पितृमंतं वा स्वाहापितृन्वर्हिषदः स्वाहापितृनग्निष्वात्तानयमश्चेत्तदा स्वाहायमं वै
 वस्यतं चेत्स्वाहावैवस्यतं ~~स्वाहा~~ स्वाहा अग्निं कव्यवाहनं स्वाहा देवा इत्या
 दि। जानो अग्ने स चैतुना त्वंसोममहे भगमिति जीवा तु मंता वा ज्यभागयोः पुरोनुवाक्ये। नित्येयाज्ये।
 अथ होता ब्रह्मा च सव्योत्तर्युपस्थाः प्राचीनावीतिनो हविर्भैश्वरंति। उदीरतामवरउत्प

मं० टि०

४८

५४

रासस्त्वयाहिनःपितरःसोमपूर्वइतिदे
नुवाक्येपितृणांसोमवतांअर्धंवमनवानंउत्का
शिष्टेनार्धंचैनप्रणुयात्। यदाध्वर्युणाॐस्वधेतिप्रेषितः। तदाहोतायेस्वधामहइत्याग्र
र्य। येस्वधेतिवाआग्र्यीदेवतामादिश्यउपहृताःपितरःसोम्यासइतियाज्यामुत्कास्वाधान
मइतिवषट्करोतिनित्यःपुनः॥ एवमेवोत्तरेषामपिद्वेदेअनुवाक्येत्ततीयायाज्या॥
त्वंसोमप्रचिकितोमनीषासोमोधेनुंसोममित्यनुवाक्या। त्वंसोमपितृभिःसंविदानइति
याज्यासोमस्यपितृमतः। बर्हिषद्ःपितरआहंपितृनित्यनुवाक्ये। इदंपितृभ्यइतिया
ज्यापितृणांबर्हिषदां। अग्निष्वात्ताःपितरोयेचेहपितरइत्यनुवाक्या। येअग्निदग्धाइति
याज्यापितृणामग्निष्वात्तानांयमपक्षेऽमंयमप्रस्तरमितिद्वेअनुवाक्ये। परेयिवांसमि
तियाज्यायमस्य। वैवस्वतस्याप्येताएव। अयंतुविशेषः। आद्योत्तमेअनुवाक्येमथ्यमाया

४८

ज्या।येतात्तुर्देवत्रात्वदग्नेकाव्येत्यनुवाक्या।सप्रत्ययेतियाज्याअग्नेःकव्यवाहनस्यानिगदो
 वनभवति।आवाहनेपिपिआयामिति वचनात्।आग्न्याग्निं कव्यवाहनमादिश्य यजेत्।प्रा
 कृतंउपसृंसव्यं चोभयोः।तूष्णीं पर्वजिनं रुडा प्रकृत्या भवति।प्रकृत्या त ऊर्ध्वमिति वचना
 त्।रुडानिगदेउपांशुप्रयोज्यं।अस्यलोपंकेचिरिच्छंति।यदाध्वर्यवो वषट्कारक्रियाकु
 र्वन्ति तदा आज्यभागाभ्यामूर्ध्वं प्रकृत्या भवति।वषट्कारक्रियायां चोर्ध्वमाज्यभागाभ्यामि
 तिवचनात्।उभयथापिजपादिलोपस्तत्प एव।अन्यन्मंत्रलोपादिवचनात्।वषट्कार
 क्रियापक्षे एकैकानुवाक्या।मध्यमाउर्ध्वरेत्।योअग्निःकव्यवाहनस्त्वमग्न ईदितो जात
 वेद इति संयाज्ये।अनिगद एव इच्छामुपहृयावांतरेच्छां प्राणभक्षं भक्षयित्वा बहिष्यनुप्रह
 रेयुः।रुडाभक्षणं चात्र नास्ति।नमार्जनं।बहिर्वर्जयित्वानुयाजौ यजति।सक्तवाके।अग्नि

मं० टी०

४९

५९

रिदं० सोमश्दं० पितरः सोमवंतश्दं० जुषं० वृधं० क्रता सोमः पितृमानिदं० जुषं० धं० क्रत इति वा।
पितरो बर्हिषदश्दं० जुषं० वृधं० क्रता पितरोऽग्निष्वात्ताश्दं० जुषं० वृधं० क्रता यमपक्षे यम
श्दं० यतं० वृधं० क्रता वैवस्वतपक्षे वैवस्वतश्दं० जुषं० वीवृधतं० क्रता देवा आज्यं० आ०
अग्निः कव्यवाहनश्दं० हविरजुषतां० अस्यामृधेत्यादि न चात्र नामादेशः शंयुवाकः प्र
कृत्या एतदंतापि त्रैष्टुभः संस्तृतायां प्राग्वा नुयाजाभ्यां दक्षिणा वृद्धत्वादक्षिणाग्निमुप
तिष्ठंते। अयाविष्टेत्यनेन मंत्रेणा। अनतिप्रणीतचर्यापक्षे अनावृत्यैव उपस्थनं कुर्यात्।
तथास्तितस्यैवाभिमुखत्वसंभवात्। उभयोरपि पक्षयोः आवृत्यैव गार्हपत्या हवनीयावु
पतिष्ठेत्। सुसंदृशं त्वेत्यनय च हवनीयं। अग्निं तं मन्य इत्यनय च गार्हपत्यं। अथ माप्रगा
मअग्ने त्वं न इति अष्टचतुष्के जपेत्। गार्हपत्यं गच्छति। पूर्वेषां गार्हपत्यं सूक्ते समापयति॥

४९

यदि प्रागनुयाजादेव उपस्थानं तथा सत्यना वृत्तो नुयाजादिकुर्यात् । यदि संस्थितायां सव्या
 वृतः संचरार्थं व्रजति । तदा ध्वर्यवो यदुपदिशति तत्कर्तव्यं । अथपि त्रायां ब्रह्मत्वमुच्यते ।
 ब्रह्माशुचिर्भूत्वा दक्षिणाग्निविहारं तार्थेन प्रविश्य । वृत्तो दक्षिणे नातिप्रणीतं गत्वा तूष्णीं
 निरसनोपवेशने करोति । ब्रह्मजपश्चाच्च न भवति । लुप्तजपत्वात् । प्रणीतातिसर्जनादिषु ज
 पान भवन्ति सर्वत्र । एताद्देव भवति । प्रणयेत्यतिसृजेत् । सर्वत्रातिसर्जनेषु अतिसर्जनना
 ममैव भवति । अथ प्राशिन्नावेक्षणं तूष्णीमेव गृह्णाति । प्राशिन्नं तूष्णीमेव प्राग्दंडं निदधा
 ति । अथांगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां तूष्णीमेव गृहीत्वा वध्राय बर्हिष्यनु प्रहरेत् । तूष्णीमन्या
 चामेत् । अथ नाभ्यां लंभनं तूष्णीमेव । अथ प्रविश्य प्रक्षाल्य प्राशिन्नहरणं त्रिरपो निनये
 त् । न इच्छायां भक्षणं मार्जनं च ॐ प्रतिक्रियेतावतैव मंत्रेण । समिधमनुजानीत । न च पूर्वो

मं० टी०

५०

50

जपः। ततः संस्थितायां सर्वप्रायश्चित्तानि समंत्रकाणि जुहुयात्। संस्थितायां प्राग्वानुयाजाभ्याम
ग्न्युपस्थानादिकुर्यात्। ततः संस्थाजपं करोतीति विशेषः। समाप्तापित्र्या। त्र्यंबकेभ्यः प्रत्येत्य आदि
त्येष्ट्या चरंति। तस्यां धाये विराजौ। आज्यभागा वा वात्य। अदिति मा वह। स्वाहादिति। पुष्टिमंता
वाज्यभागयोः पुरोनुवाक्ये। अग्निरारयि मश्मवद्भयस्यानो जमी वहेति। नित्ये याज्ये। उत त्वा
मदिते महि मूषुमातरं स्रव्रतानामिति प्रधानस्य। प्रेक्षो० प्रिया धामान्यवाळदित्याः० जुषतां
हविरिमो अग्न इत्यादि। अदितिरिदं हविः। पौर्णमासवदन्यत्। अनीकवतेष्टिमारभ्य एता इष्टयः।
साकमेधा उच्यंते। समाप्ताः साकमेधाः। अथ पंचम्यां पौर्णमास्यां शुनासीरीयेष्टिः कार्या। तस्या
वैश्वदेववत्कल्पः। विशेषस्तु च्यते। दशप्रधानदेवता आपस्तंबोक्ताः। अग्न्यादिपूषांताः पंच।
इंद्राग्नीविश्वेदेवा। इंद्रः शुनासीरः। वायुः सूर्य इत्येताः। पूषांता वैश्वदेव्यामुक्ता याज्यानुवाक्याः।

५०

इंद्राग्न्योर्वरुणप्रधासेनोक्ते। विश्वेदेवासआगतयेकेचज्माइतिविश्वेवांदेवानां। इंद्रं वयं
 शुनासीरमिति कल्पजानुवाक्या। अश्वायंतोगव्यंतइतींद्रस्यशुनासीरस्य। सत्वंनोदेवम
 नसेशानायप्रहुतिमितिवायोः। तरणिर्विश्वदर्शतश्चित्रंदेवानामितिसूर्यस्य। अत्रसूर्यः
 उत्तमः। स्वपक्षेअष्टौदेवताः। वायुर्निधुत्वान्वायुर्वा। षष्ठःशुनासीरौ। इंद्रोवाशुनासीरः।
 इंद्रोवाशुनः। एतेषां त्रयाणां अन्यतमः। सूर्योऽष्टमः। पूषांतानामुक्तायाज्यानुवाक्याः। आवा
 योभूषशुचिपाउपनः प्रयाभिर्यासिदाश्वंसमष्टेतिवायोर्निधुत्वतः। केवलवायोसूक्ते। शु
 नासीराविमांवाचंजुषेथांशुनंनः फालाविकृषंतुभूमिमितिशुनासीरयोः। इंद्रस्यशुनासी
 रस्योक्ते। शुनं हुवेममघवानमिंद्रमश्वायंतोगव्यंतोवाजयंतइतींद्रस्यशुनासीरस्य। त
 रणिर्विश्वदर्शतश्चित्रंदेवानामुदगादनीकमितियाज्यानुवाक्ये। वाजिनवर्जं। अन्यदश्वदेव

मं० टी०

५१

वत् कुर्यात्। समाप्य चातुर्मास्यानि सोमेन यजेत्। अशक्ता वै द्राग्नेन पशुना। अथ वा पुनश्चा-
तुर्मास्यानि प्रयोक्तव्यानि। पुनः प्रयोग पक्षे। न वैश्वा नरपार्जन्या वभ्यसेत्। चातुर्मास्यां गपशु-
करणात्। अशक्तस्य सवनीयेष्टिर्बैधायनेन विहिता। तत्राग्निर्द्रोविश्वेदेवा इति देवता।
अग्निर्मूर्धो भुवो यत्तस्य रजसश्चेत्यग्नेः। ऐन्द्रसानसिं प्रससाहिषेषुरुहूतशत्रूनि तीद्रस्य।
विश्वेदेवास आगतयेके च जामाहि नो अहि माया इति विश्वेषां देवानां तत्र श्लोकः। चातु-
र्मास्येषु श्रमथ दृत्रं प्रयोजयेत्। ऐन्द्राग्न मरुत्पक्षे मरुतो यस्य राश्वे। इति मंचनाचार्यवि-
रचितायां आश्वलायनसूत्रप्रयोगदीपिकायां द्वितीयोऽध्यायः। अथ स पशुचातुर्मास्येषु
कपिष्ठलपक्षेयो विशेषः स उच्यते। पूर्ववद्वैश्वा नरपार्जन्यौ। प्रातर्वैश्वदेवपर्वणि अग्नि-
प्रणयनं भवति। परिधौ पशुं निमुंजंति। तत्र परिव्ययणीयामाहा अवस्थाना च मने कृत्वा।

सर्वेषु

५१

अग्निमंथनं भवति । नमः प्रवक्त्र इत्यादि जपः सामिधेनीषु । द्योरावाहने विशेषः । अग्नि
 मग्न आवह । सोममाश्वह । अग्निमाश्वह । सोममाश्वह । सवितारं आश्वह । उपांशु । सरस्वती
 माश्वह । पूषणमाश्वह । मरुतः स्वतवस आश्वह । विश्वां देवानाश्वह । वनस्पतिमाश्वह ।
 द्यावापृथिवी उ० आवह । देवां आज्यपानित्यादि । संमार्गैः संमज्य प्रवृत्ता हुती जुहोति । जु
 ह्यो वाच इत्यादि हुत्वा प्रशास्तस्तीर्थेन प्रपद्यस्वेति प्रशास्तारं प्रपाद्य मित्रावरुणयोरिति मे
 त्रेण दंडं प्रदानं । मित्रावरुणोऽपि दंडं मंत्रेण प्रगृह्य भूयासमित्यंतेन । उत्तरेण होतारमतित्र
 जेदसिणेन दंडं हरेन्न चानेन संस्पृशेत् । आत्मानं वान्यं वा प्रैषवचनात् । दसिणो होतृषदनात् ।
 होवस्थाय वेद्यां दंडं मवष्टभ्य ब्रूयात् प्रैषान् । अथ होता होतृषदनाभि मंत्रेणादिस्तुगा एव
 पनांतं कृत्वा एकादश प्रयाजान्यजति । मित्रावरुणेन होताय सद्ग्निसमिधेत्यादि प्रेषितः प्र

मं.टि०

५२

५२
षितो होता यथा प्रेषमाग्नीध्र्यजति प्रेषसलिंगाभिर्हृग्भिः समिद्धो अघेति। अथ वा यथ हवि
वापसेणाग्नीज्ञान व्याधदशप्रयाजानि ह्वा। पर्यग्नये इति प्रेषितो मैत्रावरुणो नभिर्हिं हृत्य अ
ग्निर्होतान इति तच्च मन्वाह आघोतमे निर्व्रूयात्। पुनः प्रेषितो जैदग्निरित्युप प्रेषं ब्रूयात् प्रेषमु
क्ता अतर्वेदि देउं निदध्यात्। अथ होता अग्निगु प्रेषं ब्रूयात्। देव्याः शमितारः मेधपतिभ्यो मेधं।
प्रास्मा अग्निमित्यादि। दक्षिणा वृद्धा वर्तते तैत्रावरुणश्च संज्ञो पशुवा वर्तते त। मैत्रावरुणो केभ्यो नु मे ५
षितः। जुषस्व सप्रयस्तममित्येका। इमं नो यज्ञमिति पंचर्वं सक्तं। आघोतमे निः। अथ होता त
स्मिन्नेका सने पुनर्निरसनो पवशने कृतो पविशति। ततः पुनः सुगादा पनमाह। होता यस्य दग्नि
स्वाहेति प्रेषः उत्तमाग्नीयाज्या। स प्रेष यस्य अग्निर्होता पितृं सोमासीत्याज्यभागयोः पुरो नुवा।
को मैत्रावरुणो ब्रूयात्। होता यस्य दग्निमाज्यस्य जुषतामित्यग्नेः प्रेषः। होता यस्य सोममाज्य
स्येति सोमस्य। ये ३० जुषाणो अग्निराज्यस्येतियाज्याग्नेः। ये ३० हे जुषाणः सोम आज्यस्य हविष
इति सोमस्य। यज प्रेष यस्य होता वै यौर्णमासवदाज्यभागौ यजति। अथ प्रधानानां। अग्निर्मूर्द्धु

मे ५

राम०

५३

वो यज्ञस्येत्यग्नेः सोमयास्ते याते धामानीति सोमस्य। आविश्वदेवं सत्यतिं वाममघेति सवितुः। पूर्णं
 तव व्रते वयं शुक्रं ते अन्यघजतं ते ~~अन्यदिति पूषः~~। इहे हवः स्वतवसः प्रचित्रम
 कं गणतेतुरयेति मरुतां स्वतवसां। अथ वैश्वदेवः पशुः तदनुवपाया आमिक्षायाश्च सहप्र
 दानं। विश्वे अघमरुत इति पुरोनुवाक्यामैः स्य। होताय सद्दिश्वान् देवानामिक्षायाश्चागस्य वपा
 यामेदसो जुषतां हविर्होतय्यज। विश्वे देवाः शृणुते मंहवं म इति होताय जति। चात्वा लेमार्जयित्वा घा
 वापथि वीभ्यो यजति। महीधौः पथि वीचनः प्रपूर्वजे पितरानव्यसीमिरितियाज्यानुवाको। ततः
 स्विष्टकृदादीनां तं कुर्यात्। अथ वैश्वदेवेन पशुपुरोवाशेन यजति। आनो देवानामुपवेतुशं
 स इति पुरोनुवाक्यामैत्रावरुणः। होताय सद्दिश्वान् देवान्युरोवाशस्य जुषतां हविर्होतय्यजेति प्रै
 षः। ये केचज्जामहि नो अहिमायेति याज्या। तत इच्छामसृणं। अथ हविर्यागः। अथ मनोताथैसंप्रे

मं. टि०

५३

53

वितो मे त्रावरुणाः। अनभिहिं हृत्य त्वं त्यग्ने प्रथमो मम नो तेति त्रयोदश चैकं सक्तमन्वाह। आघो
तमे त्रिः॥ आनो विश्व आस्मागमे तु देवा इति पुरोनुवाक्या। होता यस्य द्विष्वा न्दवां घागस्य हविष आ
दन्न घमध्यतो मे दउडूतं पुर देवोभ्यः पुर पौरुषे व्या गृभः। घसं नूनं घासे अजाणां यवस प्रथमा
नो सुमत्सराणां शतरुद्रियाणां मग्नि घातानां पीवो पवस नानां पार्श्वतः श्रोणितः शिता मत उत्साद
तोंगा दंगा दवत्तानां करं नेव विश्वे देवा जुषंतां हविर्हंत रथज। इति प्रेषः। अग्ने याहि हृत्यं मारिष लय इति या
ज्या। अस्या अर्द्धं च आरमेत्। ततो वनस्पतियागः। तत्रानुवाक्या प्रेष याज्ये। देवेभ्यो वनस्पते हवीं पी
त्यनुवाक्या। होता यस्य दनस्पति धिता यत्राग्ने रज्य हविषः प्रिया धामानियत्र सोमस्याज्य हविषः प्रि
या धामानियत्र विश्वेषां देवानां घागस्य हविषः प्रिया धामानियत्र वनस्पतेः प्रिया पाथांसि यत्र दे
वानां माज्य पानां प्रिया धामानियत्राग्नेर्हंतुः प्रिया धामानितत्रैतं० वनस्पतिर्जुषतां हविर्हंत रथ

राम०

५३

जेति प्रेषः। वनस्पतेरशनयानियूयेतियाज्या। अथस्विष्टकृतः। अनुवाक्या प्रेषयाज्या। पिप्रीहिदेवां
 उशत इत्यनुवाक्या। होताय सदग्निंस्विष्टकृतमयावमिरग्नेराज्यस्य हविषः प्रियाधामान्यया दू सो
 मस्याजस्य हविषः प्रियाधामान्यया दू विश्वेषां देवानां छागस्य हविषः प्रियाधामान्यया दू वनस्पतेः
 प्रियापाथां स्याद् देवानामाज्यपानामित्यादि अग्नेयुदघुविशो अध्वरस्येतियाज्या। ततः इच्छावांत
 रेवा प्राज्ञानं च। ततः एकादशानूयाजाः सक्तवाक प्रेषः। अग्निमघ होतारम वृणीता ये यजमानः पचन्त्यक्तीः
 पचन्तुरेकांशं गृह्णन्त्यग्नेः सोमायाज्यं वधन्ति श्वेभ्यो देवेभ्यः छागं सपस्था अघदेवो वन
 स्पतिरभवद्ग्नौ येन सोमायाज्येन त्रिभ्यो देवेभ्यः छागेन घस्तांतं मे दत्तः प्रतिपचतागभीषुरवी
 वृधत पुरोवाशेन त्वामघस्तप आर्षे। समाप्ते सक्तवाके। आज्यभागा वनु दत्य अग्निः सोमः सविता स
 रस्वती पूषामरुतः सतव सो विश्वे देवाद्यावा पृथिवी इत्येत दनु दत्य ततो देवा आज्यप इत्येवमादिशं

मं. रि. ३

५४

54

युवाकांतं समापयति। अनूयाजानां सक्तं वाक्यं युवाकस्म्यो परिष्ठाद्वाजिनयागोभवति। ततः पाली
संयाजादिप्रायश्चित्तांतं कृत्वा। तदयं मूलावभयसंस्थाजपं करोति॥ ॥ एवं स पशुषु चातुर्मास्येषु
वैश्वदेवपर्वसमाप्तं। अपस पशुषु चातुर्मास्येषु वरुणप्रघासे विशेषः। सवक्ष्यते॥ ॥ तत्राग्निप्रण
यनं। तत्र केचिदध्वर्यवः एकवचनेन प्रेषं प्रयुजंति। केचिद्वचनेन। उभयत्राप्यग्निप्रणयनेन कश्चिद्वि
शेषः। द्विवचनपसेतु। अग्नेमहं। असीत्यादाहनीयामिधानेषु पूहः कर्तव्यः। ततो मूपांजनं। अग्निमं
थनं॥ ततो नमः प्रकृष्टादिजपः सामिधेनीषु। धायो भवतः। आवाहने विशेषः। आज्यभागावावाह्य।
अग्न्याघाः पञ्च देवता आवाह्य। इन्द्राग्नी आवाह्य। मरुत आवाह्य। वरुणमावह्य। वनस्पतिमावह्य। कं आ
वह्य। लुपांशुदेवां आज्यपाजित्येवमादिसमापयति। संमार्गेः संमज्ज्य। प्रवृताहुतीर्जु होति। सुगादा
पने पूहः। घतवती मध्वर्युस्तु च मास्येषां देवसु वं विश्ववार इति। प्रयाजादि वैश्वदेवत् अग्निगोतु

रम०

५४

विशेषः दिव्याः शमितार आरभध्वमुतमनुष्या उपनयत मेध्यादुर आशासानामेधपतिभ्यो
मेधौ॥ प्राप्ता अग्निभरतः स्तुणीतवर्द्धिरन्वैनौ मातामन्यतामनुषितानुभ्रातासगभ्यो निसरवासयू
ध्यः॥ उदीचीनां अनयोः पदो निधत्तात्सर्पे च सुर्गमयता द्वातं प्राणमन्यवस्तजता दंतारि सप्तसुंदिशः
श्रोत्रं पृथिवीशरीरे॥ एकधै कधानयोस्त्वच आघृततु रापुराभ्या अपिशसो वपेत्तु खिदता दंतरे
तरे कोष्माणं वारय ध्वात् श्वे न मे नयोर्व हसी कृणुतात्प्रशसावाहू नृशला रो पाणि कृशये वांसान
धिष्ठाः श्रोणीः कवपो संस्ते कपर्णी छा वंतः षड्विंशतिः षड्विंशतिरनयोर्व क्रयस्ता अनुष्ठयो च्वाव
यता ज्ञानं गात्रमनयोरनूनं कृणुता नूवध्यगो हं पार्थिवं खननात्॥ अस्मरसः संसजतात्॥ बनिष्ठ
अमयो मीराविष्टो रुके मन्यमानाने इ स्तो केतनयेरवितारव धमितारः॥ अध्रिगो शमी ध्वंसु शमिश
मिशमी ध्वं शमी ध्वं मध्रिगा ३८॥ आपा पशमितारो यदत्र सुहृत् कृणव पास्मासुत घट्ट कृतमन्य

मं. टी. ०१

५५

त्रेते त्राद्वयोः वययोः अप्यमाणायोः स्तोत्रसूक्तं स कृदेव सुगदापने साहस्रैषः उत्तमा
प्रीया ज्या आ ज्य भा मा दि पूषा पर्यंतं वैश्वदेवकर्म भवति इन्द्राग्नी अवसागते अथ ह्यत्र
न स नोति वाजमिति इन्द्राग्नोर्या ज्यानु वाक्ये अथ दक्षिण विहारे प्रतिप्रस्थानु मारुती मेषी
भवति तदनुवपाया आमिक्षाया अस ह प्रदानं शुची वो हव्या मरुतः शुची नामीत्यनु वाक्य
होताय स न मरुत आमिक्षाया मे स्या वपाया मे दसो जुषतां हविर्होत र्यजेति प्रैषः प्रवित्रमर्केण
ण ते तु ययेति या ज्या एतदनु वाक्य प्रैष या ज्या मरुतो वपायाः अथोत्तरविहारे अर्धयोर्वीरु
णो मेषो भवति अवसिंशुं वरुणो धीरिवस्यादित्यनु वाक्य होताय स ह रुण आमिक्षाया मे वस्य
वपाया मे दसो जुषतां हविर्होत र्यजेति प्रैषः तत्वाया मित्र स्रणा वंदमान इति या ज्या अनुवा
क्य प्रैष या ज्या वरुणस्य वपायाः मार्जयित्वा काये नैक क पा ले भवति कया नश्चित्र आभु

राम-

५५

वहिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र इति याज्यानुवाक्ये कस्य। सिष्टकृदादीनां ते कर्म भवति। अथानंत
 रं पशुपुरे काशेन चरंति। नूष्ठीरं मरुतो वीरवंतमित्यनुवाक्या। होता यज्ञमरुतः पुरे काशस्य जु
 षतां हविर्होतय्यं जेति प्रेषः। अराइ वेदचरमा अहे वेति याज्या। मरुतां पुरे काशस्यानुवाका प्रै
 षयाज्या। अथ वारुणेन पशुपुरे काशेन चरंति। अयं सुनुभ्यं वरुण स्वधाव इत्यनुवाक्या। होता
 यज्ञवरुणां पुरे काशस्य जुषतां हविर्होतय्यं जेति प्रेषः। तदिन्नक्तं तद्दिवा मत्स्यमाहु रिति याज्या। ए
 तद्वरुणस्य पशुपुरे काशस्यानुवाक्या प्रैषयाज्या। सिष्टकृदादि मनोतापर्यंतं वैश्वदेववत्। तत्र
 सिष्टकृत्प्रैषे विशे ष उच्यते। होता यज्ञदमिं पुरे काशयोर्जु षतां हविर्होतय्यं जेति प्रेषः। अथानंत
 रं हविर्यागः। आ वो होता जो हवीति सप्त इत्यनुवाक्या। होय सप्तमरुतो मे ष्या हविष आदन्नघमध्यतो
 मे दउद्भूतं पुरा देषोभ्यः पुरा पौरुषे व्यागमः। घसं नूनं घासे अजाणां यवसप्रथमानो सुमत्सराणां श

मं-टी०३

५६

56 तरुद्रियाणा मग्निघातानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतों गा दंगादव
तानां करनैव मरुतो जुषतां हविर्हेतय्यजेति प्रैषः। यावः शर्मशरमानाय संतीतियाज्या। अ
नुवाक्या प्रैषयाज्या मारुत्या हविषः। एवावंदस्ववरुणं वृहंतमित्यनुवाक्या। हेता य सद्
रुणस्य मेषस्य हविष आददधमध्यतो मे दउद्रुतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गमः। घ सं नूनं घा
से अजाणां यवस प्रथमानां सुमत्सराणां शतरुद्रियाणा मग्निघातानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः
श्रोणितः शितामत उत्सादतों गा दंगादवतानां करदैवं वरुणो जुषतां हविर्हेतय्यजेति प्रैषः। अ
सम्भाद्यामसुरो विश्ववेदा इति याज्या। अनुवाक्या प्रैषयाज्या वरुणस्य मेषस्य हविषः। वनस्य
तियागादिसर्व प्रायश्चित्तांतं वैश्वदेवेन व्याख्यातं। तत्र प्रैषे यो विशेषः स उच्यते। हेता य सद्
सति मभिहि पिष्टतमयारभिष्टयारशनया धिता यत्राग्नेराज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र सोम

राम०

५६

स्याज्यस्य हविषः प्रिया धामानियत्र मरुतां मे ष्या हविषः प्रिया धामानियत्र वरुणस्य मे षस्य हविषः प्रि
 या धामानियत्र वनस्य तेः प्रिया पाथांसियत्र देवाना माज्यया नां प्रिया धामानियत्रा मे ह्येतुः प्रिया धा
 मानिन त्रैतौ प्रसुत्ये वो पसुत्ये वो पाव स्रसत्गभी यसा विव कृती कर देवं देवो वनस्पतिर्जुषतां हविर्ह
 तर्कजेति प्रेषः। यैः स्विष्टकृत्तैः षः। हेताय स्रदग्निं स्विष्टकृतमया ऋग्नि रने रज्यस्य हविषः प्रिया
 धामान्यया दू सोमस्याज्यस्य हविषः प्रिया धामान्यया दू मरुतां मे ष्या हविषः प्रिया धामान्यया दू वरु
 णस्य मे षस्य हविषः प्रिया धामान्यया दू वनस्य तेः प्रिया पाथांस्यया दू देवाना य स्रदग्ने ह्येतु रित्येवं स
 मापयति। अथ सूक्तवाक्यैः। अग्निमघ होतारम वृणीतायं यजमानः पचन्यक्तीः पचसुरे वा शान्
 गृह्णन् न य आज्यं गृह्णं सोमायाज्यं बध्नन् मरुद्भ्यो मे षी व ध्नन् वरुणाय मे षं स्रपस्था अथ देवो वनस्पति
 रभवदग्नय आज्येन सोमायाज्येन मरुद्भ्यो मे ष्या वरुणाय मे षे णा घस्तांते मे दस्तः प्रतिपचताग्नभीषु

मं. टी. ०३

५७

57

रवीदृधंतपुरेकाशभ्यांतामघक्षयः आर्षयेति समानं। अथानंतरमवभृथेष्टिहृदयशूलादिसंस्था
जपांतं समानं॥ तत्रायं विशेषः। सरपस्थो योऽस्मां देष्टियं च वयं द्विष्मस्तमभि शोचते॥ ॥ एवं वरुणप्रधा
सिकं कर्म समाप्तं॥ ॥ अथ पञ्चाहेषं प्रियवर्जं साकमेधा उच्यते। आमाहेन्द्राः प्रकृतिवद् दृष्टव्याः। अथ
माहेन्द्रीतस्यां वरुणप्रधा सवत्कर्म भवति। तत्रायं विशेषः। अग्निमग्न आवह। सोमो मे वेहेत्याज्यभागे।
अग्निमावह। सोममावह॥ सवितारं आवह। सरस्वतीमावह। पूषणमावह। इन्द्राग्नी आवह। इन्द्रं
वृत्रहणमावह। वनस्पतिमावह। विश्वकर्माणं आवह। उपांशुदेवां आज्यपां आवहेत्यादिसमानं। अ
ग्निगोविशेषः। मेधपतये मेधमिति। अथ वरुणप्रधा सवत्। देवता यजंति। ततः इन्द्रस्य वृत्रहस्य चरे
र्वपायाश्च सहवदानं। तत्रानुवाक्या प्रेषयाज्यं पाशुकं भवति। अभि क्रत्वेन्द्रभूरधज्मन्नित्यनुवाक्या
। हेतायसदिन्द्रं वृत्रहणं चरेः घागस्य वपायामेदसो जुषतां हविर्होतय्यजेति प्रेषः। सहदानु पुरुहूतसियं

राम०

५७

तमितियाज्या। मार्जयित्वा वैश्वकर्मणेनैककपालेन चरंति। विश्वकर्मन् हविषा वा हृधानो याते धामा
णियावमेति विश्वकर्मणो याज्यानुवाक्ये। सिष्टकृतादीनां तं पूर्ववत्। अथ पशुपुरोवाशस्यानुवाक्या
। त्वं महं इन्द्र तुभ्यं हस्ता इत्यनुवाक्या। होता य सदिं दं दृत्र हणं पुरोवाशस्य जुषतां हविर्होतार्यजेति प्रे
षः। सुतं इन्द्रे मघवा यददृत्रेति याज्या। अथ सिष्टकृतादिसमानं कर्म भवति। अथ हविर्यागः। तत्रानु
वाक्यप्रेषयाज्या। सत्रा हणं दधधिं तु ममिन्द्रमित्यनुवाक्या। होता य सदिं दं दृत्र हणं धागस्य हविष आ
ददधमध्यतो मे दउद्रतं पुरा० घसं नूनं० गादेगादवज्जानां करदेवमिन्द्रे दृत्र हा जुषतां हविर्होतार्यजे
ति प्रेषः। एवावस इन्द्रः सत्यः स आदिति याज्या। अथ वनस्पतिप्रेषे विशेषः। यत्रेन्द्रस्य दृत्र घ्राग
स्य हविषः प्रिया धामानियत्र वनस्पतेरित्येवमादिसमानं। अथ सिष्टकृतैरेषे विशेषः। प्रिया धामान्यया
द्विन्द्रस्य दृत्र घ्रागस्य हविषः प्रिया धामान्यया दृवनस्पतेरित्येवं समानं। सूक्तवाकप्रेषे विशेषः। गुरुं

मं. टी. ३

५८

नमनय आज्यं गृह्णन् सोमायाज्यं गृह्णन् निन्द्राय वृत्रघ्ने ऋगं सप्तस्था अथ देवो वनस्पतिरभवद्गनय
आज्येन सोमायाज्येनैन्द्राय वृत्रघ्ने ऋगेनाघस्तांतं मे दत्तः प्रतिपचतामभीदवीवृधतपुरे व्याशेन
तामघेत्येवमादिसमानं। हृदयं पूजादिसंस्थाजपांतं समानं॥ ॥ एवं साकमेधिकं कर्म समाप्तं॥ ॥
अथ शुनासीरिया इष्टिः॥ ॥ सावाजिनं वर्जं समाना वैश्वदेव्या। पञ्चदेवताः पूर्ववदावात्स। ततः पशु
देवता। वायुं नियुत्वंतं आवह। उपांशु वनस्पतिमा। इन्द्रं शुनासीरमावह। सूर्यं आवह। उपांशु। अ
ग्निगौविशेषः। मेधपतये मेधमिति। वैश्वदेववत्सं च देवता इष्टा। ततः पाशुकंतं त्रं। पयसश्च वपाया
श्च सह प्रदत्तं। आवायो भूषश्चिपा उपन इत्यनुवाक्या। उपांशु। होताय सत्वायुं नियुत्वंतं उपांशु
। पयसा ऋगस्य वपायामेदसो जुषतां हविर्होतार्यजेति प्रैषः। पीवो अन्तरि वृधः सुमेधा इति या
ज्या। उपांशु। मार्जयित्वा। इन्द्रः शुनासीर इति कंतं करोति। ततः पशुपुरे व्याशेन चरन्ति। प्रयाभिर्या

राम.
५८

सिस्र्वांसमष्टेत्यनुवाक्या। उपांशु। होताय सत्वायुं नियुत्वंतं उपांशुः पुरोक्ताशस्य जुषतां उपांशु हवि
 र्हेतयर्जैति प्रैषः। सयेन यं जज्ञतूरो दसी मे इति याज्या। उपांशुः खिष्टकृतादिसमानं करोति। अथ हवि
 र्यामः। आनो नियुद्धिः इति नीभिरध्वरमित्यनुवाक्या। उपांशुः। होताय सत्वायुं नियुत्वंतं उपांशुः। छाग
 स्य हविषः। आदत्त उपांशुः। अघमध्यतो मे दत्त इतं पुरा देवोभ्यः पुरा पौरुषे व्यागमः॥ घसत् उपांशुः
 नूनं घासे अज्जाणां यवसप्रयमानां सुमत्सराणां शतरुद्रियाणामग्निघातानां पीवोपवसजानां पार्श्व
 तः श्रोणितः शितामत उत्सादतोंगादवतानां करत् उपांशुः। एव वायुर्नियुत्वा न जुषताम् उपांशुः हवि
 र्हेतयर्जैति प्रैषः। प्रवायुमच्छाहृती मनीषेति याज्या उपांशुः। ततो वनस्पतिप्रैषे विशेः। यत्र वा योनि
 र्नियुत्वंतः उपांशुः। छागस्य हविष इत्येवमादिसमानं। अथ खिष्टकृत्यैषे विशेः। प्रियाधामान्यया द्वायो
 र्नियुत्वंतः उपांशुः। प्रियाधामान्यया त्रित्येवमादिसमानं। अथ सूक्ताकप्रैषे विशेः। बध्नन्वायवे नियुत्वं

मं. टी. ३

५९

59

ते उपांशु छागं रूपस्या अघदेवौवनस्पतिरभवद्गनय आ ज्ये न सोमाया ज्ये न वा य वे नियुत्व ते । उ
पांशु छागे ना घस्तां । उपांशु तस्मै हस्तः प्रति पचताम्भी दवी वृधत उपांशु पुरो व्या शेन त्वाम धेत्ये
व मादिसमानं । अवभथादिसंस्थाज पातं समानं । एवं शुना सी री या इष्टिः समाप्ता ॥ ॥ इति कृषि छत्र
सूत्रस्थानिसप्त चतुर्मी स्थानिसमाप्तानि ॥ ॥ अथ पशु बंध प्रयोगो वक्ष्यते । पशवश्च द्विविधाः ।
सौमिक निरूढाश्चेति । तत्राग्नीषोमीय प्रकृतिकाः सौमिकाः । निरूढाश्चैन्द्राग्न प्रकृतिकाः । इदानीं निरू
ढानां प्रकृतिभूतस्य ऐन्द्राग्नस्य निरूढस्य पशोः प्रयोग उच्यते । स च षड्रुमासेषु संवत्सरे वा कर्तव्यः ।
निर्मित ऐन्द्राग्नः षाण्मास्यः सांवत्सरिको वैत्युक्तत्वात् । तस्य पुरस्तादुपरिष्ठाच्चेष्टिर्भवति । अथवा
पुरस्ता देवने परिष्ठात् । उपरिष्ठात् । उपरिष्ठादान पुरस्तात्सा चेष्टिरग्नेयी भवति । आग्नावैष्णवी
का । अथ पुरस्ताद्यग्नेयी उपरिष्ठाद्यग्नावैष्णवी । आग्नेय्यामुक्तेया ज्यानुवाको । अग्नाविष्णूसजोष

राम०
५९

सा अग्नाविष्णुमहिधामेत्यग्नाविष्णवोः। पौर्णमासवदन्यत्संस्थाजपवर्जं। येयमिष्टिः पशोरुभयतो
 रन्यतरतो वा विहिता सानिरुदेषे व वेदितव्याः। न सौमिके शुः। अग्निप्रणयनं वरुणप्रघासवत्। स्थाना
 वमेकृत्वा चात्वा लोत्करवंतरेण विहारं प्रविश्य पश्चात्प्राशुवंधिकाया वेदेर्निरसनोपवेशने कृत्वा।
 प्रेषितो मिहिं कृत्य यूपांजनीया अन्वाहः। अंजंति त्वामध्वरे देवयंत इत्युत्तमेन वचने नार्द्धं चोरमेतु।
 आउष्णीयमाणसं प्रेषातु। अथ सं प्रेषितो यदूर्ध्वं सिष्टा इत्यर्द्धं च न उष्णयस्व वनस्य त इत्युपसंतनो
 ति। समिदस्य अयमाण इत्येका। उष्ण उतय इति द्वे। जातो जायते सुदिनत्वे अह्नामित्यर्द्धं चोरमेतु। आ
 परिवीयमाणान्। परिवीयेति सं प्रेषितः। पुनंति धीरा इत्यर्द्धं च न युवा सुवासा इत्येता उपसंतन्यतयाप
 रिद्ध्यातु। अथाग्निमंथनीयायामंथितः। स्थाना च मने कृत्वा तीर्थेन प्रविश्या वैश्वदेव्या मुक्तन्यायेन
 अग्निमंथनीया अन्वाहः। अथाग्नये समिध्यमानायेति प्रेषितः। वेदि श्रोत्रोत्तरयेत्येवमादिना धर्मेण

उध्व

मं. टी. ३
६०

स्थित्वा नमः प्रवक्ष्यामि इत्यादि सप्तदश सामिधेयम् । आवाहनं । पशवाज्यभागो वै कल्पिको । करण
पक्षे आज्यभागावावात् । इन्द्राग्नी आवाह । वनस्पतिमावह । देवां आज्यपानित्यादि । आज्यभा
गयोरकरणपक्षे । इन्द्राग्नी अग्न आवाह । अग्न आवाहेतितु प्रथमदेवतां इति वचनात् । वनस्प
तिमावहेत्यादिसमानमतजूर्ध्वं । संमार्गादि अपस्पर्शं तं पोषीमासवत् कृत्वा प्रवृत्ता हुतीर्जु हेति ।
प्रत्यगुदगाहवनीयादवस्थायेत्येवमादिना धर्मेण । जुष्टो वाचै भूया सं इति एकमाहुतिं कृत्वा । ततः
पुनरादाय सह हुही तेन पञ्चाहुतीर्जु हेति । स्वाहा वाचै । स्वाहा वाचस्पतये । स्वाहा सरस्वत्यै । स्वाहा
सरस्वते । महोभ्यः सं महोभ्यः स्वाहा । इति पञ्चभिर्मन्त्रैः । अत्र स्वाहा वाच इत्यादीनां चतुर्णां मन्त्रे स्वाहा
कारेण कर्तव्यः । मन्त्रादावेव पठितत्वात् । तथा चोक्तं । स्वाहाकारं ते मन्त्रे न च मन्त्रे पठित इति । सवनी
यपशवे वायं होमो नान्यत्रेति केचित् । एषां मन्त्राणां लिङ्गोक्तदेवताः । उत्तमस्य तु ब्रह्मा । अथ प्रणस्त

राम०
६०

स्तार्थेन प्रपद्यसेति प्रशास्तारं तीर्थेन प्रपादयति। एवमुक्ते मैत्रावरुणश्चातालोत्करवंतरेणाभिहृतत
 रेण पादेन विहारं प्रपद्यते। होता तस्मै प्रत्यङ्-मुखाया वस्यताय प्राङ्मुखो दंडं प्रयच्छति दक्षिणे तारभ्यां
 पाणिभ्यां। मित्रावरुणयोस्त्वेत्यनेन प्रयच्छामीति मंत्रांतः। प्रशास्ता तथा भूताभ्यामेव पाणिभ्यां होतृपा
 ल्योरधस्ताद्गृह्णाति। मित्रावरुणयोस्ताः प्रतिगृह्णाम्यवक्रो विधुरो भूया सं इत्यनेन प्रतिगृह्य। उत्तरेण हे
 तारमनिव्रजे दक्षिणेन दंडं हरेत्। न च दंडेनात्मानमन्यं वा क्वचिदुपस्य शेत्। आ प्रेष वचनात्। होतृषदने
 वेदिश्रोण्योत्तरेण गत्वा दक्षिणतो होतृषदना इहिः प्रह्वो वस्याय प्रेषितो वेद्यां दण्डमवष्टभ्य ब्रूयात्। होता
 होतृषदनाभिर्मंत्रणादि सुगादापनं प्रकृतिवत्करोति। अथैकादशप्रयाजा भवन्ति। तेषां प्रेषाः। होताय
 स्रग्निं समिधा सुषमिधेत्येतत्प्रथमं प्रेषस्तुतं। अध्वर्युणा प्रेषितः प्रेषितः। मैत्रावरुणः प्रेषेर्हेतारं प्रेष
 येत्। होताय जत्या प्रीमिः। तत्रापित नूनपान्नराशंसयोर्व्यवस्था प्रकृतिवद् दृष्टव्या। अथा प्रीत्यवस्थोच्यते। स

मं-टी-३
६१

61

मिद्धो अघमनुषोदुरेण इत्येतत्सक्तं। तत्र अत्रादीनां नाराशंस्ये वदित्वा भवति। अस्य सक्तस्य द्वि-
तीया मुत्स्यनराशंसस्य महिमानमेषामित्येतां वसिष्ठादीनामावपेत् इति वृत्तिकारेणोक्तं। यथार-
विवात्राप्रियो भवन्ति। तत्र यथारवित्राप्रिविभागार्थं भगवताम्बौ न केन श्लोक उक्तः। कएवो ग्निरोगस्यः
शुनको विष्वा मित्रो त्रिरेव च। वसिष्ठः कश्यपो वध्यश्चो जमदग्निरथोत्तम इति। सुसमिद्धो न आवहेत्येतत्स-
क्तं प्रथमं कएवो न। समिद्धो अग्न आवहेति द्वितीयं तद्वृत्तिरिक्तानामागिरसां। समिद्धो अघराजसीत्यगस्या-
नां। समिद्धो अग्निर्निहित इति शुनकानां। समित्समित्सुमना इति विष्वा मित्राणां। सुसमिद्धाय शोचिष इति
अत्रीणां। जुषस्वनः समिधमिति वसिष्ठानां। समिद्धो विश्वतस्पतिरिति कश्यपानां। इमां मे अग्ने समिधं
जुषस्वेति वध्यश्वानां। समिद्धो अघेति शुनकवध्यश्च वृत्तिरिक्तानां भगूणामित्यथर्षाप्रिविवेकः। प्रा-
ज्यापत्येतु पशौ शुनकवध्यश्च वसिष्ठसहितानां सर्वेषामपि जामदग्न्या एव। समिद्धो अघमनुषोदु-

राम०

६१

शेण इत्येता भवंति। अत्रापि नाराशं स्येव वासिष्ठी द्वितीया भवति। इत्या प्रीत्यवस्था। अथ प्रयोगानुसारेण
 शसु प्रयाजेषु समाप्तेषु। पर्यग्नये प्रेषितः प्रज्ञाज्ञाः नभिहिं कृत्य अग्निर्होतान इति त्वमन्नाह॥ शस्ते
 धेव होत्रकाणामभिहिं कार इति वचनात्। आद्येन मेत्रिर्ब्रूयात्। पुनः प्रेषितः अजै दग्निरित्युप प्रैषं अन
 वानमुक्त्वा अंतर्वेदि दण्डनिधाय आसीत इतः प्राग् एउस्य निधानं न कर्तव्यं। अत्र प्रसंगादभिगौजूत्या
 निपदानि वक्ष्यंते। मेधपतये। मेधपतिभ्यां। मेधपतिभ्यः। मेधं॥ मेधौ। मेधान्। मेधां। मेधे। मेधाः। एवं वा। अ
 स्मे। आभ्यां। एभ्यः। अस्मै। आभ्यां। एभ्यः। एनं। एनौ। एनान्। एनां। एने। एनाः। अस्य। अनयोः। एषां। अस्याः।
 अनयोः। आसां। शरीरं। शरीरे। शरीरेणि। त्वं। त्वौ॥ त्वः। वपां। वपे। वपाः। वसः। वससी। वसां। सि। वा
 हू। बाहून्। रोषणी। रोषाणि। अंसौ। अंसान्। अछिद्रे। अछिद्राः। श्रोणी। श्रोणीः। जूरू। जूरून्। अष्टीवंतौ।
 अष्टीवंतः। वनिष्ठुं। वनिष्ठू। वनिष्ठून्। इत्येवमूहः। मेधं। समूह्यः। शरीरं। वारयधात्। अनूनं कृणुतात्। ख

मं० १०३

६२

62

नतात्संसृजतात्परवर्षमितारः। अधिगाउ। अपापा। इत्येतान्यवसानानि। अथप्रयोगः। होताअ
धिगुं यथा पठितमेवाह। देव्याः शमितारः आरभध्वमित्यादि। अपापैत्येवमंतः सूत्रपठितोमंनोधिगु
रुच्यते। तत्रास्मारसः संसृजतात्। शमितारः। अपापा। एतानि यथास्थानं उपांशु। अधिगोशमीध्वमित्या
दिभिः उकृत्वा। शमितारो यदत्र सुकृतमिति जपित्वा। दक्षिणावृत्तावर्तते होता मैत्रावरुणश्च। स व्याह
तौ ब्रह्मयजमानौ। केचित्पूर्णा मावर्तनमिति वदन्ति। संज्ञैपशावावर्ते रन्। अथ मैत्रावरुणः प्रेषितः
स्तोकेभ्योन्वाह। पूर्ववद् एतमाशयानभिहिं कृत्य। जुषस्व स प्रयस्तममित्येका। इमन्नो यज्ञमिति पंचर्वस्व
क्तं। आघोतमेति। अथ होता तस्मिन्नेवासने पुनर्निरसनोपवेशने कृतौपविशति। होता सुगादापने
पशाविति वचनात्। ततः सुगादापनमाह। अथ प्रेषितः प्रशस्त्वा। होता यस्य दग्निं साहाज्यस्येति प्रेषं ब्रूया
त्। होता आर्पेत्तैजसयर्चीयजति। वार्त्रावाज्यभागौ। प्रेषे वै कवृषिकौ। अथ प्रेषपक्षे याज्यानुवाक्ये हे

राम०

६२

ताव्रूयात्। पौर्णमासवदन्यत्। संप्रैष पक्षे अनुवाक्या प्रैषं मैत्रावरुणो ब्रूयात्। होताय स दमिमा
ज्यस्य जुषतां हविर्हेतयं जेति पूर्वस्याज्यभागस्य प्रैषः। होताय स सोममाज्यस्य जुषतां हविर्हेतयं जेत्यु
त्तरस्य। सर्वत्र होताय स इति प्रैषादिर्हेतयं जेति प्रैषांतः। येऽयं जामहे जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतूवो
षट्। येऽयं जामहे जुषाणः सोमआज्यस्य हविषो वेतूवो षट्। देवतादेशो न कर्तव्यः। प्रैषत्वात्। अथ वपा
यागः। आह वृत्रहणा वृत्रहभिरित्यनुवाक्या। होताय स दिन्द्राग्नीष्वागस्य वपायामेदसो जुषेतामिति प्रै
षः। शुचिन्सोममिति याज्या। चात्वा छेदमार्जयंते। प्रशास्ता दण्डनिधाय मार्जनं करोति ब्रह्मा च॥ इ
दमापः प्रवहते त्येतयर्चा। सुमित्रान्दिष्मदित्यनेन मंत्रेण द्वाभ्यां। तीर्थेन निष्क्रम्य होतृमैत्रावरुणो
आसीतां। आपुरो व्वाश्रयपणात्। श्यते पुरोडाशे अनामंत्रिता एव तीर्थेन प्रविश्य पुरोडाशेन चरंति।
आभरतं शिस्तमित्यनुवाक्या। होताय स दिन्द्राग्नी पुरो व्वाश्रयस्य जुषेतां हविर्हेतयं जेति प्रैषः। गार्भविप्रद

मं. टी. ०३

६३

63

तियाज्या। अथपुरोडाशस्यस्विष्टकृत्। इत्थं वाक्या। होतायसदग्निपुरोडाशस्य जुषतां ह
विहेतिर्यजेति प्रेषः। स्वदस्वहव्येतियाज्या। निगदोन्नतभवति। पशौ चेति वचनात्। प्रकृतिवदिदोपात्ता
नं। कर्मित्वान्मैत्रावरुणोपीडांभस्यति। अत्र नमार्जनं। एतावन्मार्जनं पशविति वचनात्। ततो दक्षिणा
ग्रहणं। अथ मनोताये संप्रैषितः प्रशास्ताः नभिहिं हृत्या त्वं त्वग्ने प्रथमो मनोतेति त्रयोदशं सूक्त
मन्वाह। आघोतमेति। अथ हविर्यागः। उभावामिन्द्राग्नी इत्यनुवाक्या। होतायसदिन्द्राग्नी आगस्य
हविष आतामघेत्यादि घस्तां नूनं करत एवेन्द्राग्नी जुषतां हविर्हेतयजेति प्रेषः। प्रचर्षणिभ्यः पतनाह
वेधितियाज्या। अर्द्धचौरमेदसा होमार्थं। वसा होमेकृते उत्तरमर्द्धं च ब्रूयात्। अथ वनस्पतियागः। देवे
भ्यो वनस्पते हवींषीत्यनुवाक्या। होतायसद्वनस्पतिमभिहिषिष्टतमयारभिष्टयारश्चानयाधित। यत्रा
नेराज्यस्य हविषः प्रियाधामानियत्र सोमस्याज्यस्य हविषः प्रियाधामानियत्रेन्द्रागस्य हवि

राम०

६३

षः प्रिया धामानियत्र वनस्पतेः प्रिया पाथांसियत्र देवाना माज्यपानां प्रिया धामानियत्राग्नेर्हेतुः प्रिया
 धामानितत्रैतं प्रसुत्येवोपसुत्येवोपावस्तसद्गद्गभीयांसमिव कृत्वीकरदेवं देवो वनस्पतिर्जुषतां ह
 विर्हेतयजैति प्रेषः। एवं सर्वत्र देवतावाहनक्रमेण देवतानि गमयेत्। आज्यभागयोरकरणप
 सेयत्राग्नेराज्यस्य यत्र सोमस्याज्यस्येत्युदरेत्। वनस्पतिस्त्रिष्टुप् कृत्स्नकृत्वा केषु। वनस्पतेरशनया
 नियूयेति याज्या। अथ त्रिष्टुप् कृतः। पिप्रीहि देवानित्यनुवाक्या। होता यस्तदग्निं त्रिष्टुप् कृतमया च ज्जिर
 ग्नेराज्यस्य हविषः प्रिया धामान्यया दू सोमस्याज्यस्य हविषः प्रिया धामान्यया चिन्मृग्योऽष्टागस्य
 हविषः प्रिया धामान्यया दू नस्पतेः प्रिया पाथांस्यया दू देवानां यस्तदग्नेर्हविर्हेतयज। अग्नेयदधेति
 याज्यानि गदोत्र न भवति। आदेशश्च न कर्तव्यः। पशौ चेत्युक्तत्वात्। प्रेषतात्। प्रेषताच्च। पूर्ववदिदो
 पाह्वनं। इच्छां मैत्रावरुणोऽपि भक्षयति। न मार्जनं। एतावन्मार्जनं पशौ चेति वचनात्। अप्येकादश

मं. टी. ३

६४

६५

नयाजाः देवं बर्हिरित्येतत्तीयं प्रेषसक्तं। अर्धयुग्मा प्रेषितः प्रशास्त्रा प्रेषे होतारं प्रेष्यति। प्रशास्त्रा
प्रेषितो होता देवं बर्हिरित्यादिभिर्यजति। याज्या उच्यंते। देवं बर्हिरित्येका देवी ईर इत्यादिकाः षट्
देवो नराशंस इत्यष्टमी। देवो वनस्पतिरिति नवमी। देवं बर्हिर्वीरितीनामिति दशमी। देवो अग्निः सिष्टक
दित्युत्तमा। अनवानं प्रेष्यत्यनवानं यजति। उन्नमातु प्रकृत्वा वा। अधसक्तवा कार्यमात्रावणे कृते। अत्रे
षित एव मैत्रावरुणोऽग्निमघेति सक्तवाक प्रेषं मैत्रावरुणो ब्रूयात्। अत्र वनस्पतिवर्जं आवाहनकमेणै
व देवतानि गमयेत्। अग्निमघ होतारमवृणीता यं यजमानः पचन्यक्तीः पचन्युरोच्छाशंगहं नग्नय आज्यंग
हं सोमायाज्यं बध्नन्निन्द्राग्निभ्यां घ्रागं सपस्था इत्यादि पूर्वस्मिन्निगमे। द्वितीये तु निगमे। अग्नय आज्येन सो
मायाज्येनेन्द्राग्निभ्यां घ्रागेनाघस्तां तस्मे दस्तः प्रतिपचताग्रभीष्टामवीदधेतां पुरोच्छाशेन त्वामघेत्यादि।
अथाज्यभागमोरकरणापसे गहं नग्नय आज्यंगहं सोमायाज्यं अग्नय आज्येन सोमायाज्येनेत्येतामु

राम०

६४

इरेत्। प्रैषाते दण्डमाहवनीये प्रक्षिपेत्। सावभये तु कर्मणि अस्तु प्रक्षिपेत्। अथ होता सक्तवाकादि प्राय
 श्चिन्तां तं प्रकृतिवत्करोति। सक्तवाकैः। अग्निरिदं हविः। सोम इदं हविः। इन्द्राग्नी इदं हविरनुषेतां। वन
 स्पतिरिदं हविः। देवा आज्यपा इत्यादि। वेदस्तरणं तु कृता कृतं। प्रायश्चित्तानंतरं। उभावपि अग्निपशुके
 तनान्यव्यवयंतः। तीर्थे न निष्क्रामतः। हृदयशूलं भूमौ प्रक्षिप्यमाणं सर्वे अनुमंत्रयेयुः। बहवचनतात्
 शुगसियोस्मो द्वेष्टियंचवयं द्विष्मस्तमभिरोचेत्यनेन मंत्रेण। तस्योपरि षाट्पउपस्थं नि। द्वीपे एतद्
 त्यादियंचवयं द्विष्म इत्येवमंतैः। अथ हृदयशूलमनवे समाणाः। तस्मात्प्रत्यायंतः। प्रत्येकं तिस्रः समिधः
 कुर्वते। अग्नेः समिदसिते जोसि। ते जोमे देहीति प्रथमां। एधो स्येधिषीमहीति द्वितीयां। समिदसि
 समेधिषीमहीति तृतीयां। ततस्तीर्थे न प्रविश्य प्रत्यगुदगाहवनीयादवस्थायाहवनीयमुपतिष्ठते। आपो
 अघान्वचारिषमित्यनयर्चा। तत्र स्थित एव समिधो म्यादधाति। यथा गृहीते। अग्नेः समिदसिते जोसिते जो

मं. टी. ०३

६५

65

मेदाः साहा सोमस्य समिदसि दुरिष्टेर्मा पाहि स्वाहा ॥ पितृणां समिदसि मृत्योर्मा पाहि स्वाहा ॥ एतैस्त्रिभिः
सर्वे आहवनीयमुपतिष्ठन्ते ॥ ओं च मे स्वरश्च मइत्यनेन ॥ ॥ इति पशुनंत्रं ॥ ॥ मन्द्रादिस्वरविशेषाश्च
प्रकृतिवद् द्रष्टव्याः ॥ सर्वे षां पशूनामेतदेव तंत्रं ॥ प्रदानानामुक्ताः प्रैषा इत्येतस्मिन् एते एकादश पशवः स
माम्नाताः ॥ ते चैकादशिन्यामुच्यन्ते ॥ ते षां देवताः ॥ अग्निस्वरस्वती सोमः पूषा बृहस्पतिर्विश्वे देवा इन्द्रो मरुत
इन्द्राग्नी सविता वरुण इति ॥ अग्नीषोमा विमं सुम इत्यस्मिन् एते अष्टादश पशव उक्ताः ॥ ते षां देवताः ॥ अ
ग्नीषोमौ मित्रावरुणौ प्रजापतिः सूर्यो वायुर्नियुत्वा न्वायुरदितिर्विष्णुर्विश्वकर्मा त्वष्टा सोमा पूषणौ आ
दित्या घावा पृथिवी इन्द्रोऽश्विना विन्द्रो वृत्रहा वाक् सरस्वतीति ॥ एवमेकोनविंशति पशवः सूत्रकारेण समा
म्नाताः ॥ एषां पशूनां वपायुरो व्याश हवित्सण प्रदानत्रयस्य याज्यानुवाक्याः ॥ अग्ने नयमुपथाय ये अ
स्मानित्यारभ्य यस्य व्रतं पशवो यन्ति सर्व इत्येव मन्ताः ॥ ते यथाक्रमेणैकैकस्या देवतायाः षड् स्रवोग्रास्ताः ॥

राम०

६५

अत्राद्यास्तिस्रोनुवाक्याः। उत्तरास्तिस्रोयाज्याः। अस्मिन्सूत्रे असमाम्नातानां पशूनां देवतालक्षणया
 ज्यानुवाक्या इत्युक्तालक्षणविशिष्टाया ज्यानुवाक्यायथासंभवं ग्राह्याः। प्रैषास्तु वपापुरे व्याशहवित्ति
 गाः प्रैषसमाम्नायपठिता एव सर्वत्र ग्राह्याः। अयं तु विशेषः। प्रैषसमाम्नाये अग्नीषोमदेवत्याः पठिताः।
 तत्र देवतांतरयुक्तेषु पशुषु। वपापुरे व्याशयस्तु देवतानामग्नीषोमस्थाने निगमयेत्। घ्रागस्थानेषु तु
 त्रेणोपशोर्गोशब्दोऽस्मादशब्दयोरन्यतरेणैव निगमनं कुर्यात्। नान्येन तद्वचनैः न मेषस्य मेषशब्दाविव
 शब्दयोरन्यतरेणैव। अश्वस्य अश्वशब्दहयशब्दयोरन्यतरेणैव नान्येन। अन्यजातीयानां यथार्थं नि
 गमनं भवति। पशुदेवतायाः एकत्वे। आदत्। घसत्। करत्। जुषतां। अघत्। अग्रभीत्। अवीरुधतेति देव
 ताभिधायिनां पदानां प्रैषे तु यथार्थमूहः कर्तव्यः। नाभिरुपमामेदो हविरित्यनूत्त्वानि। एषां पशूनां प्राजापत्य
 उपांशु। सावित्रसौर्यवैष्णववैश्वकर्माणश्चोपांश्वितिकेचित्। तेषां प्रैषे तु देवतायाः प्रत्यक्षवाचकपदानां उ

मं. टी. ०३

६६

पांशुत्वं। आददादीनां वै कल्पिकं उपांशुत्वं। येन्येतद्वचनाः परे शास्त्राज्जपांशूच्चैर्वी प्रत्यसमुपां
श्वितिवचनात्। आदत्तुघसत्करत् इति पदत्रयस्य नित्यमेवोपांशुत्वं। पुनर्विधानात्। उक्तादन्य
त्र प्रेषेषु उच्चैरेव प्रयोक्तव्यं। याज्याज्जवाक्ये तूपांश्वेव। अयं सर्वेषां पशूनां साधारणविधिः॥ ॥ अथ सौ
त्रामण्याः प्रयोग उच्यते॥ ॥ तस्य ऐं द्रग्नवत्कल्पः। विशेषस्तूच्यते। आश्विनसारस्वती ऐन्द्राः पशवः।
बार्हस्पत्यस्तु विष्णवे न चतुर्थः। आश्विनः षष्ठागः। सारस्वती मेषा। ऐन्द्रो मेषः। ऐन्द्रसावित्रवारुणाः प
शुपुरोच्छाशः। आवाहनकाले। अग्निमग्न आवाह। सोममावाह। अश्विनावावाह। सरस्वतीमावाह। इन्द्र
मावाह। वनस्पतिमावाह। तनोग्रहदेवताः सर्वाः पथगादिश्यसहदेवावाहयेत्। एकप्रदानत्वात्। अ
श्विनो सरस्वतीमिन्द्रं सुत्रामाणमावाह। देवां आज्यपानित्यादि। पुरोच्छाशदेवतानामावाहनं न भवति।
आवाहनादूर्ध्वमुत्पत्तेः। अधिगोविशेषः। दैव्याः शमितारइत्यादि। मेधपतिभ्यो मेधानां प्रैभ्यो अग्निं

राम०
६६

भरतः अनेनात्माता उदीचीनां एषां पदे निधत्तात् पृथिवीं शरीराणि एकधै कधैषां त्वच आच्यतात् पु
रपुरा नाभ्या अपिश सो वपा उस्विदता दन्तरन्तरे वोष्माणं वारयधात् श्येनमेषां वक्षोसि कृणुतात्
शसावा हूं घत्ता शेषाणि कश्यपे वां सानष्टिद्रः श्रोणीः कवषो रून्स्त्रे कपर्णीः श्चीवनः षड्विंशतिः षड्विंश
तिरेषां वक्रयस्ता अनुष्ठो न्यावयता ह्यत्रात्र मेषामनूनं कृणुतात् पूवध्यगो हंपार्थिवं खनतात् अ
स्मारसः संसृजतात् वनिष्ठूनेषां मारविष्टो रूकं मन्यमाना इत्युहानि पदानि अथ वपायागे विशेषः
प्रथममश्विनोऽपश्चात्तात् सत्यापुरस्तादित्यनुवाक्या होता दश्विनो ह्यगस्य वपायामेदसो जुषतां
हविर्होतार्यजा इति प्रेषः उदस्तो मासो अश्विनो रतुध्रं नितियाज्या अथ सरस्वत्या एका चेत्सरस्वती
नदीनामित्यनुवाक्या होत्सरस्वती मेष्या वपायामेदसो जुषतां हविर्होतार्यजा इति प्रेषः प्रसोदसाधाय
सेतियाज्या अथेन्द्रस्य इन्द्रो नरो नैमधितेत्यनुवाक्या होदिन्द्रं मेषस्य वपायामेदसो जुषतां हवि

मं. टी. ३
६७

हो नर्यज इति प्रेषः। उरुं नो लोकमिति याज्या। एकवचनोक्तानां देवतानां प्रेषेषु विशेषः। आदत्। घस
त्। करत्। जुषतां। अघत्। अगभीत्। अवी वृधतेति॥ बहुवचनोक्तानां प्रेषेषु विशेषः। आदत्। घसन्।
करत्॥ जुषतां। अघन्। अगभीषुः। अवी वृधंतेति विशेषः। मार्जनां ते ग्रहयागः। एवं सुरममश्विनेति ग
हृणां पुरेनु वाक्या हो नाय यस्य दश्विना सरस्वती मिन्द्रं सुत्रामाणं सोमानां सुरमणां जुषतां व्यंतु पिवंतु म
दंतु सोमां सुरमणे हो नर्यज इति प्रेषः। पुत्रमिव पितरवश्विनो मेति याज्या। अग्ने वीहीत्यनुवषट्कारः।
सुरसुतस्याग्ने वीहीति वा। नाना हि वामिति ब्राह्मणोक्ते न मंत्रेण स्थाली स्थानं ग्रहस्थं वा सुरमवे सते। अ
धो बाहं कृत्वा। सोम एष इति मंत्रेण सोममवे सते। अध्वर्युं मुपहूय। यदत्र रिशमिति मंत्रेण प्राणभ
क्षाभक्षयति प्रतिभसं मंत्रावृत्तिर्भवति। अथ हविर्यागः। तत्र प्रतिपशुं मनो तावृत्तिः। सकृदेवेत्येके।
प्रथममश्विनोः। आनो देवैभिरुपयानमवी गित्यनु वाक्या॥ हो दश्विनोष्णस्य हविष आनामघंध

राम०
६७

स्तानूनं० करत एवाश्विनो जुवेतां हविर्हेतयर्जुनेति प्रेषः॥ हिरण्यं त्वञ्जधुवर्णो घृतस्त्रुरितियाज्या॥
 अथ सरस्वत्याः॥ सरस्वत्यमिन इत्यनुवाक्या॥ हो० सरस्वती स्मेष्वा हविष आददघ० घसन्नूनं०
 करदेवं सरस्वती जुषतामिति प्रेषः॥ यस्ते स्तनः शशय इतियाज्या॥ अथेन्द्रस्य॥ इन्द्रो राजा जगत इत्य
 अनुवाक्या॥ हो० दिन्द्रस्मेष्वा हविष आददघ० घसन्नूनं करदेवेन्द्रे जुषतामिति प्रेषः॥ स्वस्तये वाजि
 मिश्वेति याज्या॥ अथ वनस्पतियागः पूर्ववत् प्रेषे विशेषः॥ यत्राग्नेरज्यस्य हविषः प्रिया धामानिय
 त्रसोमस्याज्यस्य हविषः प्रिया धामानिय त्राम्बिनो ऽष्टागस्य हविषः प्रिया धामानिय त्रसरस्वत्यामे
 ष्वा हविषः प्रिया धामानिय त्रेन्द्रस्य मेष्वा हविषः प्रिया धामानिय त्रवनस्पतेः प्रिया पाथांसीत्या
 दि॥ तत्रैतान्॥ अग्नीयस इव॥ इति विशेषः॥ अथ पुरोवाशयागः॥ ऐन्द्रसावित्रवारुणाः पशुपुरो
 वाशाः॥ प्रथममिन्द्रस्य॥ य इन्द्रस्य इत्यनुवाक्या॥ हो० दिन्द्रं पुरोवाशस्य जुषतामिति प्रेषः॥ प्रस

मं. टी. ०३

६८

68

साहिष इति याज्याः। अथ सवितुः। स घानो देवः सवितैत्यनुवाक्या। हो० सवितारं पुरोक्ता शस्यजुषता
मिति प्रैषः। भगंधियं वाजयंत इति याज्याः। अथ वरुणस्य। अयं सुतुभ्यं वरुणस्वधाव इत्यनुवाक्या।
हो० वरुणं पुरोक्ता शस्यजुषतामिति प्रैषः। तदिच्छंते तदिवेति याज्याः। अथ हविषां पुरोक्ता शानोस्विष्ट
कृते तं त्रेण भवति। पिप्रीहि देवानित्यनुवाक्या। हो० दमिंस्विष्टकृतमित्यादि। अया लगेरित्यादिव न
स्यति प्रैषवत्। प्रियाधामान्यया लिति विशेषः। तत्र पुरोक्ता शदेव तानां निगमनं नास्ति। आवाहना
दूर्ध्वमुत्पत्तेः। तदुक्तं। नान्येषामूर्ध्वमावाहनादुत्पन्नानां इति। अनेय दधेति याज्याः। सक्तवाक प्रैषे
विशेषः। अग्निमध्येत्यादि आज्यभागां तमुक्ता। वै कल्पिका वाज्यभागा वनुद्रावणानंतरं। वध्नन्धि
भ्यां छागं वध्नन्सरस्वत्या इन्द्राय मेषौ स्रपस्था इत्याज्यभागां तमुक्ता यदिस्याती। ततः अश्विभ्यां छागेन
सरस्वत्या इन्द्राय मेषाभ्यामघसंस्तान्मे दस्तः प्रतिपचताग्रभी पुरवी वृधंत पुरोक्ता शौस्त्वामघेत्यादि।

सम०

६८

सक्तवाके आज्यभागावनुद्रवयेत्। यदि भवतः। अश्विना विदं हविरजुषेतां। सरसती दं हविः। इन्द्र इन्द्र
 दं विः। वनस्य निरिदं हविः। अश्विनौ सरसतीन्द्रः सुत्रा मे दं हविः देवा आज्यपा इत्यादि। हृदय श्रूया
 भिमंत्रणो। शुचस्योपोस्मानिति विशेषः। अन्यत्सर्वमैन्द्राग्नववत्। संस्थिते वभयेष्टिः। तामुत्तरत्रवस्था
 मः। केषां चिन्मते सौत्रामण्यां बार्हस्पत्यपशुश्रुतुर्थो भवति। तस्य वृहस्पतेया परमापरावदिति षड्भू
 चः सत्रपठिता अवदानत्रयस्य याज्यानुवाक्या। सौत्रामण्यामेव इन्द्र वृषभं केचिदिच्छेति तैः सह प्र
 योगे मे षण्दस्य स्थाने उस्वागोशब्दयोरन्यतरः प्रयोक्तव्यः॥ समाप्तः सौत्रामणिः॥ अथ प्रायश्चि
 तानि॥ ॥ तत्र ब्रह्मकर्तृकाणि प्रायश्चित्तान्युच्यन्ते॥ यदा मंत्रकर्मणो विपर्यासो भवति। अथ चांतरायो
 भवति। स च विपर्यासो न्तरायः स्वयं दृष्टो भवति अन्येन वा ख्यातो भवति। यदा चांतरया विपर्यासाश्च
 समकालीना अनेके भवन्ति। तदा जान्वाच्याहुतिमेकां जुहुयात्। स चेद्भेषजं वेदात्। तदा गार्हपत्ये भूः

मं. टी. ३

६९

69

स्वाहा। इति जुहुयात्। यजुर्वेदाच्चेत्। भुवस्वाहा। इति दक्षिणाग्नौ जुहुयात्। आग्नीध्रीयप्रणयनाह
र्ध्वसोमेषु यजुर्भेषे। भुवस्वाहाग्नीध्रिये जुहुयात्। नदक्षिणाग्नौ। सामवेदभेषे। स्वस्वाहा। इत्याह
वनीये जुहुयात्। यदि त्रिभ्यो वेदेभ्यो भेषो भवति। यद्वा अमुकवेद इत्यज्ञातो भवति। तथा सति यदा स्म
र्तव्यस्तदा। भूर्भुवस्वस्वाहा। इति त्रिभिर्मन्त्रैरेकमाहुतिमाहवनीय एव जुहुयात्। प्राक् प्रयाजेभ्यो गारं व
हिष्परिधिनिर्गन्तं सुवदं डेनामिनिदध्यात्। सुवदं डेन पीडयेदित्यर्थः। मानप इति मन्त्रेण। अत्र सन्नेव हिः
परिधिश्च वै विप्रतिपन्नाः केचित्। नान्न परिधिश्च न परिधिदेशो गत्यत इत्याहुः। अंतः परिधिदेशो
निवपेयुरिति वदेश एवाभावात्। अन्येतु प्राच्यादिशि परिध्यभावेऽपि प्रायश्चित्ताभिधानादितरत्रापि
दिक्षु परिधिदेश एव गत्यत इत्याहुः। एतस्मिन्मते परिधिस्थापनात् प्रागप्यं गारनिर्गमे प्रायश्चित्त
मेतद्भवति। तमंगारं वहिः परिधिनिर्गन्तं प्रतिदिशं अमुं माहिं सीरिति मन्त्रे सुवदं डेनामिनिदध्या

राम०

६९

तत्तद्यथा। पुरस्ताच्चैदं गारे निर्गतस्ततः अध्वर्युमाहिंसीर्यजमानं माहिंसीः। दक्षिणतश्चेन्निर्गतस्त
 तो ब्रह्माणं माहिंसीर्यजमानं माहिंसीरिति। पश्चाच्चैन्निर्गतस्ततो होतारं माहिंसीः पत्नीं माहिंसी
 र्यजमानं माहिंसीरिति। उत्तरतश्चेन्निर्गतस्ततः आग्नीध्रं माहिंसीरिति। अथै नमंगारमाहवनीये
 निक्षिपेत्। आहं यज्ञमिति मंत्रेण। अथ तमंगारमभिजुहुयात्सहस्रशृंग इति मंत्रेण। इति वहि
 ष्यरिध्वंगारपतनप्रायश्चित्तं॥ ॥ अथ प्रायश्चित्तप्रकरणे अनेककर्तृयुक्ते कर्मणि कर्तृवि
 शेषमनादि श्ययत्र जुहोति जपतीति वा कर्मचोदना भवति तत्र ब्रह्माणं कर्तारं प्रतीयात्। यत्र तु
 कर्मणि ब्रह्मना सितत्र कर्तैव जुहुयाज्जपेद्वा। विपर्ययसंतरिते मंत्रे कर्मणि वाख्याते वोपलक्ष्य
 वाजान्वाच्याहुनि जुहुयादित्यादि वा नुसंधातव्यमस्मिन्नकरणे। तथा प्रायश्चित्तेऽपीनां प्रधानहविर्या
 गगतमुपां सुत्वमनुसंधातव्यं। अन्यदपि परिभाषासिद्धं यथा स्थाने नुसंधेयं॥ विध्य परधे प्रा

मं० टी० ३

७०

70

अश्विनिर्वेदितव्या। अयमर्थः। यत्र विहितस्याकरणं भवति। अविहितस्य करणे। विहितस्याप्यंग
हीनस्य करणं। तत्रैवं विध्य परधे प्रायश्चित्ताख्यं कर्मकर्तव्यं। तच्च विध्य परधज्ञानानंतरं कार्यमि
त्युत्सर्गः। अपवादमग्रे वक्ष्यामः। शिष्टभावे प्रतिनिधिर्भवति। अयमर्थः। यत्र विहितं द्वयं कर्मका
वेनास्ति जातमपि वायदिसौ कत्वात् प्रधानमपि संपादयितुं न शक्नोति। तत्राविहितद्वयसदृशं
व्यांतरमुपादाय कर्मकर्तव्यं। यथा आज्यपयसोः परस्परं प्रतिनिधित्वं यथाह कौंडिन्यः। आज्या
भावे पयः पयसो भाव आज्यं च तावत्। यथोक्तस्त्वामेनुग्राह्यं तदनुकारियत्॥१॥ यवाभावे नुगो
धूमाव्रीत्यभावे नुशाख इति मनुः॥ प्रतिनिधौ न प्रायश्चित्तं॥ अनादितामेः प्रयोक्तोपपत्तौ पय
गं गीनयेयुः। स्पष्टोर्थः। यदा विरुताने सस्यं रात्र्यां प्रयापामं तरेण स्थानुं नायाति। तदा गीनप
यकृपयकृपात्रे कृत्वा तान गीनवः पुरुषानयेयुः॥ अथ पसांतरमाह। तुभ्यं ता अंगिरस्तमेति

राम०

७०

वाज्याहुतिं कृत्वा समारोपयेत्। तुभ्यंता अं० येमिरे स्वाहा। अग्नये कामाये दं० इत्याज्याहुतिमाहुवनीये कृ
 त्वा समारोपयेद्वा। अयं ते योनिर्ह्रत्वि य इत्यरणी गार्हपत्ये प्रतितपेत्। अयं ते योनिर्ह्रत्वि यो० हाथानो
 वर्द्धयागिरः। इत्यनेन मंत्रेण अरणी गार्हपत्ये प्रतितपेत्। नाग्न्यंतरे। पाणी वा। अथ वा पाण्योः समारो
 पः। याते अग्ने यज्ञियात नू० जात वै दे भुव आजायमानः। इत्यनेन मंत्रेण गार्हपत्ये पाणी प्रतितपेत्।
 यद्दत्तु दक्षिणाग्निः पृथग्गर्णिर्भवति तदा तयोरेव अरण्योः समारोपणं कार्यं तूष्णीं। मंत्रेणेत्येके।
 यदुक्तं पाणि प्रतपनं अरणि प्रतपनं च तदग्नीनामेक यो नित्वे गार्हपत्ये एव कर्तव्यं नेतरयोरित्याहुः।
 अरणी समारोपणं पाणि समारोपणं च आहिताग्निना कर्तव्यं। नाधर्युणेति भवनागचार्यो मन्यते।
 मंत्रे वर्णस्वरदिसम्यगुच्चार्य समारोपणं कर्तव्यं। अन्यथाग्नीनां लौकिकत्वं स्यात्। एवमनवाहिता
 ग्निरुद्धत्वा अनवाहिताग्नेः प्रत्यसनयनं नास्ति। विहारदेशे यत्र कापि संचारयितव्ये अनुष्णसतासं

मं-टी०३

७१

71

चारयितव्यं। समारोपौ पूर्ववत्कर्तव्यौ च। यातुवित्ताग्नेरदुतिरुक्ततुभ्यंतांशिरसमेतिसा अविह
ताग्नेर्नभवति॥ ॥ इति यथोक्तं आहिताग्निः प्रयाणं कुर्यात्। यदि पाण्योररण्यं संस्पृश्य मंथयेत्।
यदि पाण्योः समारोपणं कृतं तदा नीमग्नि होत्रकाले पाणिभ्यां तूष्णीमरण्यं संस्पृश्य मंथयेत्। प्रत्य
वरे हजातवेद० त्वथा भवयजमानाय शंयोः। इति स्वमंत्रमुक्ता मंथयेत्। अन्यो वामं थयेत्। यजमानो
मंथनकाले यावदग्नेर्जन्मतावदरण्यं संस्पृशं नासौ। यदि उत्सादनप्रयत्नो निःफलः स्यात्तदा पुनर
रंभावसरे मंत्रमावर्तयितव्यः। यदि तु अरण्योः समारोपणं कृतं तदा अग्नि होत्रकाले यजमानो मं
त्रमुक्ता मंथयेद्देव। ततोऽग्नि होत्रं॥ ॥ इति समारोपप्रकरणं॥ ॥ अथाहवनीयवह्निर्गमनप्रायश्चि
त्तं॥ ॥ आहवनीयमवदीप्य मानमर्वा कृशम्या परासात्। आहवनीयस्यैकदेशस्तामसो वायघाय
तनाद्बहिर्गच्छेत्। शम्या परासादर्वाकृतदा। इदं तण्कं परजूतण्कं० प्रियो देवानां परमेजनित्रे। इत्यनेन मं

राम०

७१

त्रेणायतनेति प्रसिष्यते तत्रैव व्याहृति होमः सर्व प्रायश्चित्तं च। नाग्न्यंतरे इदं प्रायश्चित्तं तत्र नूपां प्र
 सेपो व्याहृति होमश्च। यावत्प्रायश्चित्तकालमग्नि जीवति तदा प्रायश्चित्तं न स्यात्। हिंसा मात्रस्य ॥ ॥ इत्या
 हवनीयवर्हिर्मनप्रायश्चित्तं ॥ अथाग्निः शम्या परसाति क्रमे ॥ स्वकाले दर्शपूर्णमासानुष्ठानाभावे अ
 न्यस्याग्निषु यजने। अस्याग्निषु अन्ये न यजने। अस्याग्निषु अन्ये नाग्निना व्यवाये प्रायश्चित्तं ॥ यदित
 नीयाद्यधमावास्यां पौर्णमासी वातीयाद्यदि वा न्यस्याग्निषु यजेत यदि वा स्यात्पौर्णमासी न्यवेयात्। एते
 उपच्युत्सुनिमित्तेषु पाथि कृते हि भवति। अग्नये पथि कृते हाकया संपुरे वा रां निर्वपेत्। तस्य याज्यानुवा
 क्ये वेत्ता हि वेधो अध्वन आदेवानामपि पंथामगमेति। शकटवहनसमः अनडुं दक्षिणा भवति। अथ
 वा पूर्णाहुतिं वा जुयात्। पूर्णाहुति पसे जुह्वां द्वादशाह हीतं चतुर्ग हीतं वा गृहीत्वा। अग्नये पथि कृते
 स्वाहा इत्याहवनीये जुहुयात्। अग्नये पथि कृते इदं नमम ॥ ॥ इत्यग्निः शम्या परसाति क्रमे। स्वकाले

चे

मं. टी. ०३

७२

72

दर्शपूर्णमासाभावे। अन्यस्याग्निषु यजने। अस्याग्निषु अन्येनाग्निना व्य
वाये प्रायश्चित्तं॥ ॥ अथ व्यवाये प्रायश्चित्तं॥ ॥ यदि वा स्याग्नि होत्र उपसंने हविषि वा निरुत्ते च
त्री वध्वा पुरुषो वा विहारमंतरियात्। अग्नि होत्र द्व्येकशेषसीदिते। दर्शपूर्णमादिषु हविर्निरुत्ते।
स्थशकटादिः। श्वामनुष्यजातिपशुपक्षिसर्पमार्जारमूषकनकुत्तादिभिर्विहारति क्रमेण यज
मानस्य प्रवासमरणी। इत्यादि निमित्तेषु सत्सु पापि कृती इष्टिः पूर्णकृतिर्वा। इष्टिमध्ये यद्येतानि
मिन्नानि उत्पन्नानि तर्हि प्रक्रांते श्वासमानतंत्रापापि कृती कार्यी। दर्वि होममध्ये चेत्प्रक्रांतं समा
प्यानंतरं कर्तव्या॥ अग्निभिन्नव्यवाये इष्टेः प्राकृगामंतरेण नयेत्। तत्र शुभोगमने विशेषः। इदं
विष्णुर्विचक्रम इत्येतयर्चा भस्मना शुनः पदानि पूरयेत्। प्रातिपदं मंत्रावृत्तिः। अनंतरं तंतुं तन्व
त्रजसो भानुमग्निहीत्यनयर्चा गार्हपत्या हवनीययोरंतरं भस्मचोदकधारभ्यां च संतनुयात्। प्र

राम०

७२

तिधारं मंत्रावृत्तिः। तत आहवनीयमनुगमैष्य पुनः प्रणीय। यदग्ने पूर्वं प्रदितं० मनुसंभवे तां संनः
 सजसुमत्यावाजवत्या॥ त्वमग्ने स प्रथा असि० त्वया यज्ञं वितन्वते। इति द्वाभ्यामुपनिषेत्। अस्मां पथि
 रुदिष्टा बलिर्वर्धे दक्षिणा॥ ॥ इति रथाघंत रागमन प्रायश्चित्तं॥ ॥ य० घाहिताग्निर्गोमांतरे मत्तस्त
 दामरणश्रवणानंतरं पाथि कृती कृत्वा अन्यवत्सेना न्यां दुग्धात् स्मिन्नेव विहारे नूष्णी धर्मकं सायं
 प्रातरग्नि होत्रसंस्तकं कर्मांतरं यजमानस्य चारीरसंस्कारपर्यंतं जुहुयात् सर्वहुते। प्रजापति ध्यानं। प्र
 जापनय इदं॥ तद्यथा॥ अध्वर्युः प्राचीनावीनी परिसमूहनीदिह तागाहं पत्य दक्षिणा र्द्धे नूष्णी मधि श्रय
 णादि कृत्वा दक्षिणत उक्षस्य नूष्णीं सुविक्षारं पूरयित्वा पात्वा शीं समिधमधस्ताद्धारयमाणो दक्षिणेन
 विसरंगत्वा आहवनीयस्य पश्चात्कुशेषूपसाद्य समिधमाधाय सह देव नूष्णीं सर्वं जुहुयात्। अ
 न्यत्सर्वं लुप्यते। अत्रैव ब्राह्मणे विशेषः। यस्याः कस्याश्चिद्गोः पयसा पुत्रादयो जुहुयुः। नामिवा न्यवत्सा

मं. टी. ३

७३

73

नियमः इत्येकः पक्षः। पुनः पक्षांतरमाह। प्रवासमतस्य अंगानामानयनमर्थं तं आहवनीयादीनां
प्रत्यक्षधारणं नात्र पूर्वी कहे मः यथा सर्वदा प्रज्वल्येयुः सा तत्र प्रायश्चित्तिः॥ ॥ इत्याहिताग्नेर्गर्भा
तरमरणप्रायश्चित्तं॥ ॥ यथाहिताग्नेरपरपक्षे मरणशंका स्यात्तदा नीमारभ्य तस्य शिष्टा आहु
तयः पक्षहेमन्यायेन कृत्वा दर्शं च कृत्वा पूर्वपक्षं नयेत्। इदं तु जीवत एव केचिद्विष्णुनायने मरणशं
कायामपि उदगयनाद्येन कर्तुं वेति। शास्त्रांतरे वचनं दृश्यते॥ ॥ इत्याहिताग्नेरपरपक्षमरणशंका
विधिः॥ ॥ अपरविधिं प प्रायश्चित्तानि॥ यथा बाहनादूर्ध्वं प्रधानयागादूर्ध्वं कृकेण दिभिर्हविर्दु
ष्टं। तदा आग्नेनादुष्टैः सह प्रकृतामिष्टिं समाप्य यदैव तं रुविर्व्याप्यं न तस्यैवाग्न्यनाधानादिपुन
र्यमः कर्तव्यः। एवं द्वयोर्वह्नां व्यापनौ द्रष्टव्यं॥ एवं प्रधानयागोत्तरं नाशो शेषकार्यमाग्नेनैव
कर्तव्यं न पुनरुत्पत्तिः॥ दुष्टानि हवीं मिमिक्षितानि चतूणां मसु प्रक्षिपेत्। दुष्टं सान्नायं प्र

राम०
७३

जापते न त्व देता न्य न्य० वयं स्याम पतयो र श्री णो॥ इत्यन्य य ची वल्मी क द्वारि मध्य मे न पत्न्य एष
 णो न जु ह्यात् अस्तु वा तू णी प्रसिपेत् ॥ ॥ इति हविषिकेण दिभिर्दोष प्रायश्चित्तं उक्तं ॥ ॥ यदिसा
 न्नायं विष्यं दमानं कुंभी मती त्याग्निं भूमिं वा प्राप्नुयात् तत्सिक्तं दुष्टं च तदेव। स्थायी गते ना दुष्टेन या
 गः। यत्कुंभ्यां बहिर्गमनमात्रेण विष्यं दतित दस्तिक म दुष्टं च। यत् दुष्टं तत् मही धौः पथि वीचनः० भरीम
 भिः। इत्यनेनांतः परिधि देशे निनयेत् परिध्यभावेपि। सायं दोहना शे प्रातर्दोहं द्विधा कृत्वा एकं भागं दधि
 भावायातं च। ताभ्यां दधि पयोभ्यां यागः कार्यः। प्रातर्दोहना शे तत्स्थाने पुरोडाशे नयजेत्। उभय दोष ऐन्द्र
 नं पंचशराव परिमितान्त्रीही निरुप्य गार्हपत्ये अपथित्वा दयोः पात्रयोः पथ कृत्य तस्मादेव हविषः प्र
 चरण काले अग्निमिष्टा इन्द्रं यजेत्। आग्निं देवतानां प्रथमं यजेदिति श्रुतेः। ऐन्द्रमेवेत्येके। अस्मिन्नपि प
 थे प्रचरण काले ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं देधा विभज्य अग्निमिष्टा इन्द्रं यजेदित्येके। अथ वा इन्द्र एव यष्टव्य

मं. टी० ३

७४

74

इति केचित्। आज्यान्वाह्यार्थादीनामत्योपहतौ प्रोक्षणं सर्व प्रायश्चित्तं च। अग्निहोत्रो घेषणनाशे
तंदुलैरातं च न सर्व प्रायश्चित्तं च॥ ॥ इति हविर्दोषसाम्नाय प्रायश्चित्तं॥ ॥ साम्नायार्थमपाकृता
वत्सायदिनिःशेषं पिबेयुः तदा वायुदैवत्ययवाग्वासहप्रक्रांता मिष्टिं समाप्य पुनर्यागः। असर्वपाने
यागपर्याप्तौ सर्व प्रायश्चित्तं न पुनर्यागः॥ ॥ इदमपि हविर्दोष प्रायश्चित्तं॥ ॥ अथाग्निहोत्रार्थमधि
श्रितद्रव्यसंस्मरण प्रायश्चित्तं॥ अधिश्रितमग्निहोत्रद्रव्यं स्थालीमूलेन यद्विस्त्रवति तदा गर्भं सवंतमग
दमकर्मग्निर्होता पृथिव्यंतरि संयतश्चुतदग्ना वेव तं नाभिप्राप्नोति निरुद्धं ति परस्तात्। इत्यनेनाभिमे
यादुष्टमप्सु प्रसिप्य सर्व प्रायश्चित्तं कृत्वा शेषेण जुहुयात्। अशेषे पुनर्दुग्धाग्निहोत्रं जुहुयात्॥
॥ इत्यग्निहोत्रद्रव्यसंस्मरण प्रायश्चित्तं॥ ॥ अथ दोहनकाले गोरुपवेशन प्रायश्चित्तं॥ ॥ दोहनकाले व
त्सं सर्गादिदोहनसमाप्त्यंतं यदि ता गोरुपविशेत् तदा यस्माद्गोषानि वीदसि न मोरुद्रव्यमीच्छुषे।

राम०

७४

इत्यनेन तामभि सं त्र्य। अनंतरं उदस्या देव्यदिति मित्राय वरुणाय च। इत्यनेन मंत्रे ॥ ण ता मुत्थाप
 येत्। उभयमप्येककर्तृकं। अथास्याजुधसिमुखे चोदयानमुपोद्गृह्य। ततस्तां दुग्धा तस्योत्रा स्त
 णं पाययेत्। तदन्तं यावज्जीवं संत्सरं वाना श्रीयात्। अथ वातां ब्राह्मणाय दद्यात्॥ ॥ इति दोह
 न कालीन गोरुपवेशन प्रायश्चित्तं॥ अथ दोहन कालीन गवां क्रंदन प्रायश्चित्तं॥ दोहन काले गौर्यदि
 शब्दं कुर्यात्तदा स्तय वसाङ्ग वती हि भूयाः पिव शुद्ध मुदकमाचरेती। इत्यनेन तस्याः भसंप्रकल्पये
 त्। इति दोहन कालीन गोक्रंदन प्रायश्चित्तं॥ ॥ अथ दोहन काले रुधिरस्त्राव प्रायश्चित्तं॥ ॥ शोणि
 तं दुग्धं गार्हपत्ये संशाप्य पुनस्तां वा अन्यां दुग्धा तेन जुहुयात्॥ ॥ इति रुधिरस्त्रावे प्राण॥ ॥ अथभि
 न्नसिक्त प्रायश्चित्तं॥ ॥ स्थालीभेदे न विस्मि संद्रव्यं भिन्नं तत्सममंडुष्टं सिकं स्कन्धं॥ स्कंदने च यावत्स
 न्ने तावत् दुष्टं भवति। न पात्रगतं। तदुभयं दुष्टं। समुद्रं वः प्रहिणोमि मयि गावः संतु गोप्यते। इत्यनेन

मं-२१०३
७५

75

मंत्रेणामिमंत्र्यापोभ्यवहरेत्॥ **दो** **हुं** हुनाघाहोमात्ययसिअन्येषुद्रव्येषुचभेदनेपूर्वोक्तेनामिमं
त्रणंस्कंदनेपुनःपयसिवक्ष्यमाणत्वात्॥ इदमभिमंत्रणंस्कंदनेद्रव्यांतरेष्वेवभवति॥ इतिभिन्न
सिक्तप्रायश्चित्तं॥ ॥अथदोहनाद्यवस्थायांस्कंदनप्रा०॥ ॥दोहनाद्यवस्थायांपयसिस्कन्नेयदद्य
दुग्धंययिवी०पयोवत्सेषुपयोअस्तुतन्मयि॥ अनेनस्कन्नमभिमृशन्अभिमंत्रयेत्पयोलिंग
त्वात्पयस्येवेदंभवति॥ दोहनाद्याप्राचीनहरणात्तत्रयत्परिशिष्टंस्यात्तेनजुहुयात्॥ शेषकार्यप
र्यामावपि॥ शेषकार्यस्यभस्मादेर्लेपरवस्थात्॥ तद्यदिप्रधानापर्यासंतदाअन्यत्पयआनीयजुहुया
त्॥ अधिश्चित्तेपिपयसिस्कन्नेयदद्यदुग्धमित्येतेनैवाभिमंत्रणं॥ नब्राह्मणोक्तं॥ तद्रव्यांतरेभवति॥ विष्णु
दनेपयसिब्राह्मणोक्तं॥ तद्यथाअधिश्चयणमारभ्यविष्णुदनेस्कंदनेवाजलेनप्रतिबिम्ब्यतत्स्कंदंवि
ष्णुदितंचदक्षिणेनपाणिनाअभिमृशयजपति॥ दिवंततीर्थदेवान्यज्ञोगाततोमाद्रविणमाहंतारि

राम०
७५

संततीयेपितृन् यज्ञो गततो माद्रविणमाष्टयथि वीततीये मनुष्यान् यज्ञो गततो माद्रविणमाष्टय
 यो रेजसास्कमिता रजसि वीर्ये भिवीरुतमाश्रविष्ठा ॥ यापत्येते अप्रतीता स होमिर्विष्णुः अगन्वरुणा
 पूर्व हूतौ । इति च । शेषं दुग्धवत् । प्राचीनहरणाद्या होमात्ययस्येव संदने । प्रजायते विश्वभूतितन्वेदुतम
 सि । इत्यनेनाभिमश्य होमापर्यासावपिशेषेण जुहुयात् । इव्यां नरे समुद्रं व इत्यनेनाभिमंत्रणं विशे
 षः । अशेषस्कान्नेयावत्यध्वनिमतेतत्रैवोपविश्य अन्येन सस्रुवां स्वादीमानी यचतुरुन्नीय जुहुया
 त् । स्यात्प्राप्तपियदानास्ति तदा आज्यं यथावत् संसृज्योन्नीय जुहुयात् । आहवनीमे आहुतिद्वयापर्यासे
 प्रायश्चित्तं । शेषेण जुहुयादित्यादिनिषुपक्षे पुयां कां चिद्गुरुणी जपित्वा यथाकथाविद्धारुणा होमः विशे
 षाभावात् । अग्निः सूर्यो ज्योतिरित्येतयोरपवादे वारुणी । अनशनमान्यस्माद्देमकात्ता घजमानस्यः पु
 नर्हो मंचगाणा गारिः । पुनर्हो मे च पूर्व समाप्य पुनर्विहरणादिकुर्यात् । पुनर्हो म आचार्याणा मनभिम

मं. टी. ०३

७६

76

तः॥ ॥ इति दोहनादिषु स्कन्धप्रायश्चित्तं॥ यद्यधिश्रितमग्निहोत्रद्रव्यं शब्दयेत्तदाऽसमोषपाप्मानं। इत्यनेन द्रव्यमभिमर्शेत्॥ ॥ इत्यग्निहोत्रद्रव्यशब्दयमानप्रायश्चित्तं॥ अथाधिश्रयणोत्तरं विष्णुं न प्रायश्चित्तं॥ ॥ अथ उद्वासिते विष्णुं हिते महीद्यौः पृथिवीचन इत्याहवनीयस्य भस्मांते निनयेत्। ततः सर्वप्रायश्चित्तं॥ दोहनाद्यवस्थायामपि पयसि विष्णुं हिते इदमेव। केशादिना वीभत्सितमग्निहोत्रद्रव्यं प्रजापते न त्वदेतानित्यनयर्चीमध्यमेन पलाशपर्णेन जुहुयादन्मीकद्वारे। अश्रुवातूषांगी प्रक्षिपेत्। द्रव्यं तरमुत्पाद्य होमः। अधिश्रयणाभावेऽप्यन्येषामिदं॥ ॥ इति वीभत्सप्रायश्चित्तं॥ ॥ अथाग्निहोत्रद्रव्याभिवर्षणप्रायश्चित्तं॥ अग्निहोत्रद्रव्येभिरुष्टेभिर्नो जनान्यातयति जुवाणोऽमित्राय हव्यं घृतवज्जु होतस्वाहा। इत्यनया समिदं तरमाधाय प्रकृतवद्दोमः। उत्तराहुत्यभिवर्षणे इदमेवेति भगवता वृत्तिकारेणोक्तं। अन्ये अग्निहोत्रार्थमग्न्युद्धरणप्रभृति आउत्तरपरिवेकात् अग्निषु वर्षेत्तदैतत्प्रायश्चित्तं वदन्ति। अग्निहोत्र

राम०

७६

द्रव्यप्राये पठितत्वात्तदसत् ॥ ॥ इत्यभिवर्षणप्रा० ॥ अथोत्तररुद्रतिका ले द्रव्यस्कन्धप्रायश्चित्तं ॥ ॥
 यदि पूर्वाहुतौ हुतायां उत्तररुद्रतिः स्वस्थानाद्बहिः स्कंदे तत्तदा यत्र वेत्यवनस्पते देवानां गुत्या
 नामानि तत्र हव्यानि गामय स्वाहा इति समिधमाधाय शेषेण जुहुयात् सर्वस्कंदने तत्रैव स्था
 ती मानी य पुनस्त्री नुं नीय यत्र वेत्येति समिधमाधाय उत्तररुद्रति प्रभृति कर्त्तव्यं ॥ ॥ इत्यग्नि हो
 त्रस्कन्धप्रायश्चित्तं ॥ ॥ अथाग्नि होत्रकालात्ययप्रायश्चित्तं ॥ ॥ उत्थते षग्निषु सायं पूर्वप्रहर
 त्यागे गार्हपत्ये तूष्णीं माज्यं संस्कृत्य जुह्वं चतुर्गृहीत्वा देवा वसन्तं मस्माह इत्याह ॥
 वनी ये जुहुयात् ततोऽग्नि होत्रमुपसाद्य भूर्भुवस्वः इति जपित्वा गां दत्वा शेषं समाप्यते षे वाग्निषु
 वारुणी मिष्टिं कुर्यात् तत्र वरुणो देवता इमे मे वरुणा तत्त्वायामीति याज्या जुवाक्ये उत्थते ष
 ग्निषु प्रातर्दशनाडिकात्यये पूर्ववदाज्यं संस्कृत्य जुह्वं चतुर्गृहीत्वा प्रातर्वसन्तं मस्माह इत्याह

मं-टी०३

७७

७७

ति

वनीये जुहुयात्। ततोऽग्नि होत्रमुपसाध। भूर्भुवस्वः। इति जपित्वा। अग्नि होत्रं जुत्वा। इष्टं ते व
रदानं कर्तव्यं। समाप्ते अग्नि होत्र होमे आहवनीयमनुगमयित्वा पुनः। इहैव होम्य एधिमा
प्रहासीर्देवदानं जामदग्न्यं। इति मंत्रमुक्त्वा पुनः आहवनीयमुदरेत्। पित्रादौ जीवति जामदग्न्या
यनं। इति वदेत्। दक्षिणाग्निस्त्वाग्नि होत्रिक एव। ततो मित्रसूर्याभ्यामिष्टिं कुर्यात्। तत्र अभियो म
हिनादिवं प्रसमित्रमर्तो अस्तु प्रयसानिति मित्रस्य याज्यानुवाक्ये। तरणिर्विश्वदर्शतः। चित्रं देवा
नामुदगादनीकमिंसूर्यस्य। समाप्तायामिष्टौ पत्नी यजमानौ यत वाचो भूता ताने वाग्नीज्वलयंतौ
अनश्रंता वहः शेषमुपासीयातां। ततस्तेष्वग्निषु द्वयोर्गवोर्दुग्धं पृथगा नीय एकमधिश्रित्य तस्मि
न्नेव द्वितीयमवनीय अपयेत्। तेन पयसा अग्नि होत्र होमं समाप्य अन्यो रप्यवर्गः। ततः प्रातरग्नि
होत्रं जुत्वा पुनर्विहरणादि जातभृदिष्टिं कुर्यात्। त्वमनेत्रत भृद्युचिः। व्रतानि विभ्रद्रुत पा अदध्य

राम०
७७

इति याज्यानुवाक्ये। पर्वणि दुःस्वेना ~~आ~~ शुपाते एषे वेष्टिः॥ इति स्वकाले विरूतेषु वाग्निषु कालात्य
 य प्रायश्चित्तं॥ ॥ अथा विरूतेषु कालातिपत्तौ अत्यंतापदि अनुत्थत प्रायश्चित्तं कृत्वा होमं
 कुर्यात्। अनापदि गार्हपत्ये आज्यं संस्तृत्य चतुर्गृहीतमाहवनीये मनस्वत्याहुत्वा अनुत्थत प्राय
 श्चित्तसहितो होमः कार्यः॥ ॥ इति अविरूतेषु कालात्यय प्रा०॥ ॥ विरूतेषु हुतेषु होमोत्तरका
 लप्राप्तौ उपक्रांत होमो होमकालातिपत्तिप्रायश्चित्तसहितं होमं कृत्वा वर्तमानकालीनमनुत्थत
 प्रायश्चित्तसहितं होमं कुर्यात्। अविरूतेषु कालोत्तरप्राप्तौ मनस्वती होमं कृत्वा अतिपन्न होमं च
 कृत्वा अनुत्थत प्रायश्चित्तसहितो मुख्यकालीन होमः॥ एवमनेककालातिपत्तावपि द्रष्टव्यां वि
 रूतेषु विरूतेषु वा अनेककालातिपत्तौ मनस्वती होमं प्रति होमं चावश्यं कुर्यात्। विरूतेषु तेषु ते
 षु वाग्निषु अविरूतेषु चाग्नी न्निस्तृत्य मनस्वत्यादि कृत्वा प्राप्तकालस्य विहरणादिक्रियेत॥ ॥

मं. टी. ०३

७८

78

इति विहृतेषु विहृतेषु च कालात्यय प्रायश्चित्तं ॥ ॥ अथानुद्धरण प्रायश्चित्तं ॥ ॥ यथा हवनीय
मप्रणीतमभ्यस्तमियात् तदा बहुविद्वा ह्यणमानीयते नाहवनीयार्थमुत्थत्यन्येन दर्भैर्हि
रण्यं बद्ध्वा अग्नौ द्रियमाणे निधानात् कुर्यात् अनुत्थतमभ्युदिते सति बहुविदग्निमुत्थ
त्यजुत्वा चतुर्गृहीतमाज्यं रजतं चाग्नौ कृत्वानयेत् निहितस्याहवनीयस्य पुरस्तात् तस्य पुर
उपविश्य उषाः केतुना जुषतां स्वाहा इत्यध्वर्युस्तदाज्यं जुहुयात् सायमनुद्धरणे ग्नि होत्रो
ममारभ्य वारुणीं ह्येतं सायं कालात्ययवत् तथा प्रातरनुद्धरणे तु आहवनीयानुगमवर्जं अ
ग्नि होत्रो ममारभ्य ब्रातृभतीं ह्येतः कालात्ययवत् कुर्यात् ॥ ॥ इत्यनुद्धरण प्रायश्चित्तं ॥ ॥ अ
थाहवनीये विद्यमाने गार्हपत्यानुगमन प्रायश्चित्तं ॥ ॥ यथाहवनीये विद्यमाने गार्हपत्येनुगतस्त
दा तत्काष्ठानि तूष्णीं मन्थयेयुः विद्यमानं चाहवनीयमनुगमयित्वा क्षामाभावे भस्मना अरणी

राम०
७८

संस्पृश्य। इतो ज हो प्रथममेभ्यो० देवेभ्यो हव्यं वह्नः प्रजानन्। इत्यनेन मपित्वा हवनीयं पुन
 स्तूषां प्रणीय। अग्ने सम्राट् विवे राये० अन्नादं त्वान्न पत्याया दधे। इत्यनेन तमुपतिष्ठेत्। सर्वा
 वस्थस्य गार्हपत्यस्य मंथनेने वोत्पत्तिः। अथ कल्यांतरा उच्यंते। विधमानमा हवनीयं गार्हपत्यं
 कृत्वा ततः प्रांचमा हवनीयमुद्धरेत्। दक्षिणाग्निरपि तत उत्थत्य दक्षिणतो निदध्यादित्येके।
 आहवनीयाद्गार्हपत्यार्थं प्रत्यंचमुद्धरेदित्यपरः। गार्हपत्यार्थं मंथनमेव दक्षिणाग्न्या हवनीयौ
 यथास्थिताविति तृतीयः। अथ गार्हपत्यार्थं मपित्वा विधमानमा हवनीयं दक्षिणाग्निं चानुगम
 यित्वा पुनः प्रणयेदिति चतुर्थः। अथ वा आहवनीयं भस्मना सहोद्धृत्य दक्षिणतो विहारं पश्चा
 न्नीत्वा गार्हपत्याय तनाद्रस्मा पोत्यगो मयेनो पलिप्याग्निं तत्रैव निधाया हवनीया यननमुप
 लिप्य गार्हपत्यादा हवनीयमुद्धरेन्मंत्रेण। दक्षिणाग्निरपि तत उत्थत्य दक्षिणतो निदध्यादिति के

मं. टी. ३

७९

79

चित्ते ते वै वाग्निषु इष्टिं कुर्यात् । तत्र तपसां जनद्वन्द्वपावकवान्गुणकोग्निर्देवता । आया
हितपसाजनेषु । आनोयाहितपसाजनेष्वितियाज्यानुवाक्ये ॥ ॥ इति विद्यमाना हवनीयेगा
हपत्यानुगमनप्रायः ॥ ॥ अथ गार्हपत्यानुगमनप्रायश्चित्तं सर्वावस्थस्य ॥ ॥ गार्हपत्येनुग
ते भस्मना अरणी संस्पृश्यात् । इतो जज्ञे प्रथमं इति मंत्रेण मथित्वा प्रकृतिवत्प्रणीय अग्नये तप
स्वते जनद्वन्द्वपावकवतेष्टाकपालं पूर्वं वं निर्वपेत् । तत्स्थाने पूर्णाहुतिं विधाय । अग्नये तपस्व
ते जनद्वन्द्वपावकवते स्वाहा । अग्नये तपस्वते जनद्वन्द्वपावकवत इदं ॥ इति पूर्णाहुतिं विधा
यततो होमः ॥ ॥ इत्युद्धरणत्वा गार्हपत्यानुगमनप्रायः ॥ ॥ अथ दक्षिणाग्न्यनुगतप्रायः ॥
॥ अनुगतं दक्षिणाग्निं स्वयोनित उसाद्य प्रणीय । तत आहवनीये तपस्वतीष्टिः पूर्णाहुतिर्वा पूर्वव
त् । अस्य प्रधान होमो न रं नोत्पत्तिः ॥ ॥ इति दक्षिणाग्न्यनुगतप्रायश्चित्तं ॥ अथाहवनीयानुग

राम०

७९

तप्रायश्चित्तं॥ ॥प्रणीतमाहवनीयेपूर्वीकृतेः प्राक् अनुगते इष्टिः कर्तव्या। अग्निर्ज्योतिष्मान्वरुण
श्च देवते। उदग्ने सुचयस्तवाग्ने हंनुषसामूर्ध्वे अस्थादितियाज्यानुवाक्यैः। अग्ने ज्योतिष्मतेः॥ इमे मे
वरुणतत्वायामि ब्रह्मणा वेदमान इति वरुणस्य। पूर्णकृतिर्वा। अग्ने ज्योतिष्मते स्वाहा। अग्ने ज्योति
ष्मते इदं॥ वरुणाय स्वाहा। वरुणाय इदं॥ उत्पत्तिस्तुत ददुर्गस्याग्निमनुत्तमादित्योभ्युदिया द्वाभ्यस्तमि
याद्वा प्रणीतो वा प्राः घोमा दुपशं म्येदित्यादिहिरण्यं पुरस्तुत्यसायमुद्धरेत् मंत्रेण। रजतमंतर्ह्यय प्रा
तरुद्धरेत् मंत्रेण। इयमुत्पत्तिर्ब्राह्मणोक्तगात्या। हिरण्यं उत्तरं जुहुयादिति वचनात्। उत्तरादुत्तर्यम
नेर्नेत्पत्तिः॥ ॥ इत्याहवनीयानुगतप्रायश्चित्तं॥ ॥ अथानस्तमित होमप्रा०॥ ॥ यद्यनस्तमि
ते अस्तमितभ्रांत्या होमो भवति तदा तस्मिन्नेवाहवनीये पुनर्होमः। होमोत्तरं यजमानो गार्हपत्याह
वनीयावुपतिष्ठेत्। भवते नः समनसौ समो कसावरेपसौ॥ मायद्दं हिंसिष्टं मायज्ञपतिं जातवे॥

मं. टी. ०३

८०

४०

दसौ शिवौ भवतमघनः इति । एवं प्रातः ॥ ॥ इत्यनस्तमित हो मे पुनर्हो मपूर्वकं प्रायश्चित्तं ॥ ॥
अथ नित्य हो मातिक्रम प्रायः ॥ ~~अग्नि हो त्रातिक्रमे मनस्वत्या चतुर्गृही~~
तं ऊत्वा अतिक्रान्त हो मः कार्यः । इदमेव द्विरात्रादिषु हो मवि छेदे हेयं ॥ ॥ इति नित्य हो मातिक्रमे
प्राः ॥ ॥ अथ सर्व जुगमन प्राः । सर्वेषां मजुगमने सूर्योस्तमिया दस्युदियानदा अग्न्या धेयं पुन
राधेयं वा प्रायश्चित्तं ॥ एतदेव समास्तु व्येष्टु चारणी नाशे पि । अत्राग्न्या धेय पुनराधय शब्दाभ्यां सेष्टि
के एव गत्येते । अजस्रपक्षेपि इदमेव । अग्नि हो त्रद्रव्याधि श्रयणार्थं गार्हपत्या दुह्यते वंगारहरेषु यदि
उह्यतस्य गार्हपत्यस्य च नाशस्तदा गार्हपत्यं मपित्वा पूर्ववत्तपस्ततीष्टिः । अपोटवर्तमाने
गार्हपत्या जुगमने अपोटैकदेशं गार्हपत्ये निधाय सर्व प्रायश्चित्तं । अपोटमात्रनाशे सर्व प्रायः
श्चित्तं । एवं गार्हपत्य दक्षिणाग्न्या हवनीया वजुगतेषु तान्येव यथा संभवं कर्तव्यानि । तथा सति

राम०

८०

सर्वांनुगमन एव अग्न्याधेयं पुनरधेयं वा प्रायश्चित्तं ॥ न केवलं गार्हपत्यमात्रस्यानुगमने।
 गार्हपत्याहवनीययोरनुगमने वा ॥ ॥ इति वितृते षग्निषु सर्वांनुगमनप्रा० ॥ ॥ अथ समा-
 रूढारणीनां प्रा० ॥ ॥ अग्निघ्नरण्योः समारूढेषु सत्सु द्वयोरन्यतरयोर्नाशे वा अग्न्याधे-
 यं पुनरधेयं कर्तव्यं ॥ इत्यरणीनां प्रा० ॥ ॥ अथानेकनिमित्तेषु तत्तदुपविशिष्टाग्नेय्य-
 इष्टय उच्यन्ते ॥ ॥ तत्रौषवसथ्ये हनियजमानपत्योर्ब्रतातिपत्तौ ब्रातपतीष्टिः कार्यी। तत्र ब्र-
 तपदुणकोग्निर्देवता। त्वमग्ने ब्रतपा असि यद्वै वयं प्रमिनाम ब्रतानीति याज्यानुवाक्ये। नि-
 र्वृत्तकर्मणा अनिर्वृत्तकर्मणा वा अग्निना सहिते आहवनीयाय तनेयघ्न्य अग्निराहवनी-
 यार्थं उत्थ्रियेत तमनिधायैव स्मरति चेदायतनस्थं व्युदृत्य उत्थतं निदध्यात्। तत्रानपवृ-
 त्तकर्मोदृत्येत तदाव्याहृति होमप्रायश्चित्तं ॥ अनपवृत्ते उत्थतस्याग्नेः अनिधाने पुनस्तूष्णी

मं. टी. ७३
८१

81

गार्हपत्ये समोष्य सर्व प्रायश्चित्तं कुर्यात्। निधाने वक्ष्यमाण लोकि काग्नि संसर्ग प्रायश्चि
त्तं। अनपवृत्ते ययस्म त्वैव पूर्व प्रणीते नौ निदध्यात् तदा इष्टिः कर्त्तव्या। तत्राग्निवद्गुण
कोग्निर्देवता। अग्निनाग्निः समिध्यते त्वं ह्यग्ने अग्निनेति याज्यानुवाक्ये। अगारदाहे सा
मवतेष्टिः कर्त्तव्या। अग्ने त्वमस्म धुयो ध्यमी वा अक्रंददग्निस्तनयं निवद्यौरिति याज्या० इ
त्यादयः सर्वे सगुणा ग्नये अष्टा कपाला ज्ञेयाः। शवाग्निना संसर्गे शुचयेष्टिः। अग्निः शुचित्र
ततमउदग्ने शुचयस्तवैति याज्या० गार्हपत्यादीनां परस्परं संसर्गे विविचयेष्टिः। वितेविष
ग्वातजूतासो अग्ने त्वामग्ने मानुषी रीळते विश इति याज्या० गार्हपत्याहवनीययोः संसर्गे
वीतयेष्टिः। अग्न आयाद्वीतयेयो अग्निं देव वीतय इति याज्या० ग्राम्येण संसर्गे संव
र्गेष्टिः। कुवित्सुनोगविष्टये मानो अस्मिन्महाधन इति याज्या० वै धुतेनाग्निना संसर्गे अप्सुम

राम०
८१

तेष्टिः अस्वने सधिष्टवयदग्ने दिवि जा असीतिया ज्यानु० द्विषदन्नभोजने वै श्वान रेष्टिः॥ वै
 श्वान रे अजीजनत्यष्टे दिवी तिया ज्या० उद्वासनात् प्राकृ कपालनाशे अनुद्वासनपक्षे कर्ममा
 ध्येयिये वां अपणोत्तरं उद्वासनं तदकृते आश्रावणे कृते वै श्वान रेष्टिः॥ यजमाने जीवति मृतश्च
 ब्रंशुत्वा सुरभय इष्टिः कर्तव्या॥ तत्र सुरभयगुणको निर्देवता॥ सत्रे एव कारस्मपठितत्वात् तत्र सु
 रभिमतः॥ अग्निर्हीतान्यसीदघृजीयां त्साध्वी मर्कद्देववीतिं नो अघेति या ज्यानु० यस्य भार्या गो
 र्वायमौजनये दिष्टिर्मरुतः॥ मरुतो देवता॥ मरुतो यस्य हिंसये प्रशर्द्धा यमा रुता यस्य स्वभानव इति
 या ज्यानुवाक्ये॥ ॥ इत्यानेय्य इष्टयः॥ ॥ अथा काले दर्शारब्ध प्रायश्चि०॥ ॥ यद्य कालदर्श
 रं भे अकाले यमिति ज्ञाते स एव दर्शत्रैधातव्ये स्या समापयेत्॥ वृधनं तावित्यमावास्या धर्मभवं
 ति॥ तत्र दत्ता अग्नेर्गुणः॥ प्रयता इन्द्रस्य॥ शिपिविष्टो विष्णोः॥ अग्नेर्यदा सुषेरधिं समं ताविप्रए

मं. टी. ०३

८२

82

वामिति अने दंतु र्या ज्या नु वाक्ये। दी र्घ स्ते अस्त्वं कु शो भ द्र ते ह स्ता सु कृतो त पा णी इ ती द्र
स्य प्र दंतु र्या ज्या नु वाक्ये। व ष द्वे वि णा वा स आ कृ णो मित प्र तने अ घ शि पि वि ष्ट ना मे ति वि षो
शि पि वि ष्ट स्य। अत्र पु न र्या गो ना स्ती त्य ध र्मु मिः स ह नि ष्य यः॥ ॥ इत्य का ले दर्श रं भ प्रा यश्चि
ने॥ ॥ अत्र प्रा यश्चित्त प्र करणे स त्रो क्त ब्रा ह्म णो क्त इ ष्ट य सा सां दे व ता नां प्रति दे व तं त स्यै त स्यै
दे व ता ये हा द श ग ह ते न सु चं पू र यित्वा चतु र्थ्य ते न दे व ता ना म मं त्रे ण पू र्ण दु ति जु डु या त। इ दं तु
क र्म म ध्ये वा अ श न्तौ वा अ ना र द्य र्शे दे पू र्ण मा स स्य वा भ व ति आ र द्य दर्श पू र्ण मा स स्य च इ ष्टिः पू
र्ण दु ति र्वा॥ ॥ इति इ ष्ट्य नु क त्य प्रा०॥ ॥ अथ ह वि स्क न्न प्रा यश्चित्तं॥ ॥ अदि ह वि स्क न्नं त दा दे वां
जन म ग न्य ज्ञ स्त स्य मा शी र व तु व र्द्ध तां भू ति र्घ ते न मुं च तु य ज्ञो य। ज प ति मं ह सः। भू प त ये स्वा हा भु
व न प त ये स्वा हा भू ता नां प त ये स्वा हा य ज्ञ स्य त्वा प्र म यो न्म या भि म या प्रति म या इ ष्ट अ स्तं द। इत्ये त

राम०

८१

देते नमंत्रेण सर्वत्र स्कन्नमभि मचेत्। सर्व प्रायश्चित्तं च॥ ॥ इति हविषा स्कन्न प्रा०॥ ॥ अथा
 हुते बर्हिः स्कन्न प्राय०॥ ॥ अथ हूयमानाहुतिः परिधे बर्हिः पतेन दातव्याः स्कन्ने पूर्ववदभिम
 र्शने ब्रह्मणा हुते आग्नी धस्तामादाय तूष्णी मेव जुहुयात्। आग्नी धाय येन केनचिद्वा न्येन रसा
 दिना वा पूर्णपात्रं दद्यात्। सर्व प्रायश्चित्तं च॥ ॥ इत्याहुते बर्हिः स्कन्न प्रा०॥ ॥ अथानेकविपर्यस
 प्रायश्चित्तं॥ देवता विपर्यसो नाम आवाहनादिषु व्युत्क्रमः॥ अनुवाक्या विपर्यसो नाम अन्यरी
 यामन्यस्यानुब्रूयात्। एवं याज्या विपर्यसः॥ जौ हवौ पभत योरज्य विपर्यसोऽपि। अवदान विपर्यसो
 नाम मध्यात्पूर्वाद्वा दित्यादिषु वै परीत्यं। हविर्विपर्यसो नाम निर्वीपादिषु व्युत्क्रमः॥ अन्यरीयेन
 हविषा अस्थया गोकाराण्येषु सर्वेषु। यद्दी देवा अतिपातयानि० न्यत्रास्मिन्मरुतस्तं निधेत न स्वाहा
 दिवेभ्य इदं॥ इत्याज्याहुतिं हुत्वा हुतवने ब्रह्मणे मुख्यं धनं दद्यात्। मुख्यं धनं नाम सथोग्रहेय

मं. टी० ३

८३

४३

अथानभूतं द्रव्यमित्यर्थः। सर्वप्रायश्चित्तं च॥ एतेषु निमित्तेषु प्रधानयागोत्तरं स्मृते सति य
द्देवा सर्वप्रायश्चित्तं च न यागाभ्यासः॥ इति देवतादीनां विपर्ययः प्रा०॥ ॥ अथ प्रधानदेवताम
नावात्पदेवतांतरावाहनप्रा०॥ ॥ देवतावाहनकाले विहितदेवतामनावात्पुनरुत्तरं कर्म कुर्या
त्तदायावन्तिगते स्मरति तावदवधिस्वरेण विहितामावाहयेत्। मनसा वावाहयेदित्येके। यद्यवि
हितामावाहयेत्तदायस्मिन्नेव क्रमेणि गदादिषु पठितत्वाच्चतुर्गहातेन धौवाज्येन तां यजेत्॥
इत्यविहितदेवतावाहनप्रा०॥ अथ हविरपक्वप्रायश्चित्तं॥ यदा हविरपक्वं स्यात्तदा तेनैव प्रक्रांतं
समाप्य दक्षिणाग्निं पुनर्विहृत्य चतुःशरावपरिमितव्रीहिभिः ओदनं च पयित्वा चतुरो ब्राह्मणा
भोजयेत्॥ इति हविरपक्वप्रा०॥ अथ हविष एकदेशदाहे कृत्स्नदाहे वा प्रा०॥ यदा यद्विर्द्गधंत
दैकदेशं अवदानपर्ययः स्यात्तदा तेनैव प्रकृतं समाप्यैतस्मिन्त्रयोगे दक्षिणाद्वेष्टेदातव्या। नस्त

राम०

८३

त्विगम्यः॥ पुनरन्वाधानादितद्दैवस्योयागः कर्तव्यः॥ अवदानपर्याप्तैस्सर्वप्रायश्चित्तमेव न पुनर्य
 गः॥ एवं द्वयोर्बहूनां ज्ञातव्यं॥ यदि कृत्स्नदग्धं तदा तस्मिन्नेव प्रयोगे निर्वीपादितद्विरुत्पाद्यप्र
 कृतं समापयेत्॥ इयं पुनरवृत्तिः॥ इति हविर्दग्धप्रा० अथावाहनात्प्रा० घविर्दोषप्रा० आवाह
 नात्प्रा० कृहविर्दोषे सति आवृत्तिरेव॥ अंगहविषां दोषे सति कर्म समाप्तिपर्यंतं पुनरुत्पत्तिरेव॥
 आवाहनादूर्ध्वप्रधानहविषां व्यापत्तौ यदुक्तं तस्यावधिः सिष्टकृतः प्रागेव॥ तेनाप्यत्रांगानां
 पुनरवृत्तिरेव॥ इत्यावाहनात्प्रा० कृहविर्दोषप्रा० अथ गृहीतावदानदोषप्रा० मध्यात्पूर्वीर्द्ध
 द्गृहीतं यदि दुष्टं भवति तदा सर्वप्रायश्चित्तं कृत्वा पुनस्ततएव मध्यात्पूर्वीर्द्ध द्गृहीत्वा यजेत्॥ स
 र्वेषु कर्मसु विहिता दक्षिणादानाश्चैतौ उर्वरादद्यात्॥ उर्वरा नाम सस्यसंपन्ना भूमिः॥ विहिता दक्षि
 णादानकात्यातिक्रमेण वा दक्षिणेति केचित्॥ इति गृहीतावदानदोषप्रा० अथ कपालभेदन

मं-टी०३

८४

प्राणयदिपुरेडाश्रयणात्प्राक्कपालेभिन्नंतदा। गायत्र्यात्वाज्ञात्सरयासंदधामि। इतिसंधान
इत्येणसंधायसर्वप्रायश्चित्तंकृत्वा। अभिनोघर्मोजीरदनुयंत आर्तसदगन्युनः। इध्मोवेदिः प
रिधयश्चसर्वेयज्ञस्यायुरनुसंतरंतु। त्रयस्त्रिंशतंतवोयान्वितन्वत इमंयज्ञंस्वधयायेयजंते।
तेभिस्त्रिंशदंप्रतिदध्मोयज्ञत्रस्वाहायज्ञोऽप्येतुदेवान्। इतिद्वाभ्याममुप्रसिपेत्। सर्वप्राय
श्चित्तंकृत्वाअन्यत्कपालमानीयथापूर्वसंस्कारंकृत्वामंत्रेणतत्रनिधायपुरेडाश्रयणमेत
अपणोत्तरंकपालमेदनेनैतत्प्रायश्चित्तं। इतिकपालमेदप्राणअथकपालाशुचिसंबंधप्राय
श्चित्तं॥ यदिकपालानिष्वादिभिर्दशनासिष्ठानिअशुचिनावास्पृशानितदा। अभिन्नइतिद्वाभ्या
मेवामुप्रसिपेत्। सर्वप्रायश्चित्तंच। इतिकपालाशुचिसंबंधप्राणाअथकर्ममध्येमन्त्रयसाधार
णप्रायश्चित्तं। अथान्यानिमन्त्रयानिदुष्टानि। भूमिर्भूमिमगन्मातामातरमप्यगात्। भूयास्मपुत्रैः

राम०
८४

पशुमिहो नो द्वेष्टि सभिघृतां। इति मंत्रेण खेव प्रसिपेत्। सर्वप्रायश्चित्तं च। इति कर्ममध्ये म
 न्मयसाधारणप्रा० अथ पुरोडाशभेदनोत्पन्नप्रा० यदि पुरोडाशः भिद्येतोत्पन्नवातदाकि
 मुत्पन्नसिकिमुत्प्रेष्टाः शंतः शंतेरिहागहि। अघोरेयक्षियो भूत्वासीदसदनं स्वमासीदसदने
 स्वं। इति मंत्रेण बर्हिष्येने निधाय। माहिंसीर्देवप्रेरितआज्येन तेजसाज्यस्वमानः किंचनरीषः।
 योगक्षेमस्य शंत्या अस्मिन्नासीदबर्हिषीति अमिमं च सर्वप्रायश्चित्तं कुर्यात्। इति पुरोडाशभेद
 नोत्पन्नप्रायश्चित्तं॥ अथोद्दरणकाले समारूढमथ्यमानो गेन नुसति प्राय०॥ ॥ यदि समारूढो
 ग्निः प्रणयनकाले मथ्यमानो न जायेत तदलोकिकमानी यगार्हपत्ये निधाय ततः प्रणीय तत्रैवाग्नि
 होत्रं जुहुयात्। एतदनुगतेन भवति। अनुगतेन मथनादितपस्वती द्यंतं तत्र प्रायश्चित्तं। अनुगतावजा
 यमाने पिशावज्जन्मतावन्मतावन्मथितव्यमेवाततस्तपस्वतीष्ठिः। ततो ग्निहोत्रहोमो नुत्पन्नप्रायश्चित्तेन

मं० टी० ३

८५

सह। यदि हो मकालोपि अतिपन्नस्तदमनस्वती हो मश्चकार्यः॥ अनुगतपसेपित्थोकि काग्नौ हो
मइतिकेचित्। अथाग्न्यभावे ब्राह्मणपाण्यजकर्णदर्भसंवाप्सु काष्ठेषु पथिव्यादयोगात्साः॥ पाण्यादी
नां चतुर्णां द्धनश्रपणादिदृष्टार्थान्वर्जयित्वा अन्यत्सर्वमदृष्टार्थं भवंति। काष्ठे पूदककार्यं न भवति।
पथिव्यामाहुतिधारणार्थं समिन्न भवति। पूर्वात्काभ उत्तरोत्तरेषु उक्तप्रकारेणाग्निं हो मं हुत्वा अ होत्र
नंतरं तं देवमं यजेत्। न पुनर्हो मइति। पाणि हो मे ब्राह्मणवासानवरोधः। कर्णे त्वजमांसं वर्जयेत्।
संवे चैर्द्भेनाधिसृयीत। अप्सु चैत्सम्यगसम्यग्विवेको न। एतत्सो वत्सर ब्रतं यावज्जीविकं वा। इत्य
ग्न्यभावे प्राणः॥ अथ पूर्वहुत्यनंतरमाहुवनीयानुगमने प्राण उत्तराहुति काले अन्यनुगमने आय
तनै हिरण्यं निधाय तत्रैवोत्तरं जुहुयात्। इति मंचनाचार्यविरचितायां आश्वत्थायनसूत्रप्रयोगशीपि
कायां तृतीयोऽध्यायः॥ अथ सप्तसंस्थो ज्योतिष्टोमाख्यः सोमस्तत्प्रयोगोभिधीयते। तत्र सर्वं वामे का

राम०

८५

हृद्दिनसत्राणां नानाप्रकृतिभूतः परिमितशंस्योऽग्निष्टोमसंस्थोऽप्योतिष्टोमस्तावदुच्यते। तस्यादौ रू-
 त्तिग्वरणसमये अमुकशर्मणः सोमो भविष्यति तत्र भवता होत्रं कर्तव्यं। इति सोमप्रवाके णोक्ते। होता-
 को यज्ञः कुरुत्विजः कादृशि णोति। तं पृच्छति। तेन प्रतिवचने दत्ते। अग्निर्मे होतेत्येवमादिना मंत्रेण यजमा-
 नो होतारं वृणीते। सह तोजयेत्। महन्मे वोचोते न भुक्षिषीयेत्यंतं जपित्वा। अग्निष्टे होता सते होता होता
 हंते मानुष इति मंत्रेण भुपगच्छति। होत्रकाणामपि एवं वरणविधिः। अयंतु विशेषः। आपस्ते होत्रां
 सिन्यस्तास्ते होत्रां सिन्यो होत्रका वयंते मानुषाः। इति सर्वयुगपत्प्रतिजानीते। एवमत्तिजो वृत्वा
 वरणक्रमेणैव ता-मधुपर्केण पूजयेद्यमानः। तत्रास्मदीयानां होत्रादीनां आश्वलायनोक्तविधिना मधु-
 पर्के भवति। स च उच्यते। पूर्वमेव विष्टरः पाद्यमर्घ्यमावमनीयं मधुपर्के गौरिति एतानि द्रव्याण्युपकल्प्या-
 होतारमासने प्राङ्मुखं उपवेश्य प्रथमं विष्टरं निवेदयेत्। विष्टरो विष्टरो विष्टर इति त्रिरुक्ता। होतारं ग-

म. टी. ०४

८६

86

हीत्वा अहं वर्णसजातानां विद्युतामिव सूर्यः। इदं तमधितिष्ठा मियो माकश्चा मिय सति। इत्युदगग्रे वि
विष्टरउपविशेत्। ततः पाद्यमिति त्रिरुक्त्वा। पादप्रक्षालनार्थं उदकं अर्घ्यमिति त्रिरुक्त्वा निवेदयति।
होता तदंजलिना प्रतिगृह्य निदधाति। अथाचमनीयमिति शुद्धोदकं निवेदयति। होता तदा तस्यैकदेशं गृ
हीत्वा अमृतोपसरणमसीति मंत्रेणाचमेत्। ततः श्लोचार्थमाचमनं करोति। अथाह्नियमाणं मधुपर्कं
मित्रस्य त्वाच सुषा प्रतीक्ष इति मंत्रेण होता वै सते। दधनि मध्वानीयसर्पिर्वा मध्वत्नाभे। कांस्यपात्रे कृ
त्वा कांस्येनैवापि धाय। मधुपर्क इति त्रिरुक्त्वा निवेदयति। होता देवस्य त्वेति मंत्रेणांजलिना प्रतिगृह्य।
मधुवाताक्षताय त इति तच्चेनावेक्ष्य। सव्ये पाणौ कृत्वा अनामिकया चांगुष्ठेन त्रिः प्रदक्षिणमा लोका उवाच स
वस्त्वा गायत्रेण छंदसा भसयंतिति पुरस्तान्नि मार्ष्टि। रुद्रस्त्वात्रैष्टुभेन छंदसा भसयंतिति दक्षिणतः
आदित्यास्त्वाजागतेन छंदसा भसयंतिति पश्चात्। विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन छंदसा भसयंतित्युत्तर

एम०

८६

तः। भूतेभ्यस्तेति मध्यात्रिरुत्सिपति। मंत्रस्यापित्रिरुत्तिः। अथ मधुपर्कस्यैकदेशं गृहीत्वा। विराजो देहो
सीति प्रथमं प्राश्याचम्य। पुनः किंचित् गृहीत्वा। विराजो देहमशीयेति द्वितीयं प्राश्याचम्य। मयि देहः प-
थे विराज इति तृतीयं प्राश्याचम्य। पूर्वावशिष्टाचमनीयस्यैकदेशं गृहीत्वा। अमतापिधानमसीति पिवेत्।
शौचार्थमाचमनं कृत्वा पुनस्तदेवाचमनशेषं संयशः श्रीर्मथि श्रीः श्रयतामिति पिवेत्। शौचार्थमाचमनं
कृत्वा। अपगौरिति त्रिरुक्ताय घृजमानो गं निवेदयति। होता मातारुद्राणामित्येतामचंजयित्वा अमुस्तज-
तेति ब्रूयात्। ततोऽस्मिन्नेव कले गंधमाल्यवस्त्राभरणादीनि ददाति। एवमेव प्रशारुदीनां मधुपर्कः॥ अथ प्रकृ-
तस्य ज्योतिष्टोमस्य प्रयोगेन संधिष्यते। यत्र सोमः साग्निचित्ये तदा अग्निचयननिमित्तो रवासंभरणीयेष्टिः के-
षांचिन्मते भवति। तस्यां देवताः। अग्निर्ब्रह्म एवान्। अग्निः सत्रवान्। अग्निः सत्रभूत्। इति तिस्रः॥ एते
नाग्ने ब्रह्मणा वा दृधस्व ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्चेत्यग्नेर्ब्रह्म एव तोयाज्यानुवाक्ये। पुरुष एवेत्येव स चित्रमि-

मं. टी. ०४

८७

87

त्यग्नेः सत्रवतः। अग्निरीडे। बृहत्तः सत्रियस्यार्चामिते सुमतिमित्यग्नेः सत्रभूतः। पौर्णमासवदन्य
तु। उखासंभरणीया प्रभृतीनि कर्माणि औपवसथ्यपथं तानिते षमुत्तरेत्तरं यत्कर्म तत्पूर्वस्मा
त्कर्मणो न्यूनसरेण भवति। एतदप्युखासंभरणीयकर्म पौर्णमासा छनैस्तरे भवति। एतच्छनैस्त
रत्वं प्रधानसंमंधमेवेति वेदितव्यं। अंगेषु तत्र स्वर एव। यत्र पुनरियमिष्टिर्नास्ति तत्र दीसणीया
प्रभृति उत्तरेत्तरं कर्म नैस्तरे भवति॥ ॥ अथ साग्नित्वे एव क्रतौ प्राजापत्यः पशुः। अग्निनि
मित्तः तस्य वायव्यः पशुपुरे वा शोभति॥ एषां च त्रायनमतिः। आपस्तंबानां मते वायवे नियुत्वते
पशुर्भवति। प्राजापत्यः पुरे वा शस्ये नृगवत्कृत्यः। विशेषस्तूच्यते। आवाहने वै कल्पिका वाज्य
भागा वाहनं तरे। वायुं नियुत्वं तमारवह। वनस्पतिमा वहेत्यादि। अस्मिन्यज्ञौ समिद्धौ अघेति जा
मदग्न्य एव सर्वेषामाप्रियो भवतीत्युक्तं पूर्वमेव। वपायागे। आवायो भूषस्य चिदा इत्यनुवाक्या। हे०

रम०

८७

वायुं नियुतं तं धृगस्य वपायामेदसो जुषतामिति प्रैषः। पीवो अन्तं रश्मिदृध इति याज्या। प्राजापत्यः
पशुपुरेष्वाशस्योपांशुप्रचारः। य आत्मदा वलदा इत्यनुवाक्या॥ हेता० प्रजापतिं उपांशु। पुरेष्वा
शस्येत्युचैः॥ जुषतामित्युपांशु उचैर्वीहविर्हेतयं जेत्युचैः॥

रिति प्रैषः ३

॥ प्रवायुमधेति याज्या। वनस्य तिसिद्धं हस्तं वाकप्रैषे पु आवाहनक्रमेण देवतानि
गमयेत्। अन्यत्सर्वमैन्द्राग्नवत्॥ ॥ अथ सामिचित्ये अनग्निचित्ये दीक्षणीयेतिः॥ तस्याः प्रयोगः
उच्यते। सामिधेनीषु धाम्ये। अग्निमग्न आश्वह। सोममाश्वह। अग्नाविष्वा आश्वह। देवां आज्यपा
नित्यादि। अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानां संगतानामुत्तमो विष्णु रसीत। यजमानाय परिगृह्य देवां दीक्ष
येदं हविरगच्छतं नः॥ ॐ मू॥ ये ३० अग्नाविष्वा अग्निश्च विष्णो तप उत मम हो दीक्षापाकयवनतं हि श
क्र। विष्वे देवै र्यज्ञियैः संविद नो दीक्षामस्मै यजमानाय धत्तां रवौ रषट्। पंचमे प्रयाजे। ये ३ स्वाहा

मं-टी०३

८८

88

गिंसाह सोमं स्वाहा अग्नाविष्णुस्वाहा देवा इत्यादि। वार्त्तं प्रावाज्यभागौ। प्रधानस्य। अग्निर्मुखं प्रथमो
देवतानां अग्निश्च विष्णो तप उत्तमं मह इति याज्यानुवाक्ये कल्पजे पूर्वमेवोक्तै। विरजौ सिष्टकृतः
संयाज्ये। ये ३० मया तन्निरनेः प्रियाधामान्यया इ सोमस्य प्रियाधामान्यया इ अग्नाविष्णवोः प्रियाधामा
न्यया इ देवानामित्यादि। दीक्षणीया प्रभृतिषु इष्टिषु मार्जनं न भवति। प्रागुदयनीयायाः। इदमादि
कायां सक्तवाके च सर्वत्र आशी स्थाने आगूर्न भवति। तद्यथा। उपहूतो र्ययजमानो स्वयज्ञस्यागुरउ
चमशीयेति तस्मिन् उपहूतः इति इकायां। सक्तवाके तु। अस्या मधे स्थोत्रायां देवं गमायामाशास्ते र्यय
जमानो स्वयज्ञस्यागुरउ चमशीयेत्याशास्ते यदने न हविषा शास्त इत्यादि सक्तवाकेनामादेशश्च न क
र्तव्यः। आसवनीयपश्चिकायाः। ऊर्ध्वं प्रकृत्या संस्थाजयवर्जं। अन्यत्सर्वं पौर्णमासवत्। आ ज्येष्ठा
ना दीक्षणीया ॥ साग्निचित्ये सोमे दीक्षणीया र्यविशेषः ॥ ॥ अग्नाविष्णुर्वैश्वानरः। आदि

रम०
८८

साः भुव इन्द्रो भुवनपतिभ्यो वा । त्रयाणां विकृत्यः । सरस्वती अदितिर्वा द्वयोर्विकृत्यः । एवं च तसः प्रधानदे
 वताः । अग्नाविष्णोरुक्तेया ज्यानुवाक्ये । वैश्वानरो अजीजनत् । द्यौर्दिवीति वैश्वानरस्य । धारयेत्त आ
 दित्या सो जगत्स्था इति द्वे अदितेः । एते एव भुव इन्द्रो भुवनपतिभ्यो वा । पावकानः सरस्वती पावीरवी
 कन्या चित्रायुरिति सरस्वत्याः । बोधायनसंमतिः । आपस्ते बभूवुः । अग्नाविष्णु अग्निर्वैश्वानरः अदितिः इ
 तिति सः प्रधानदेवता उक्तास्ता सोऽया ज्यानुवाक्याः । अन्यत्समानं । एका तिस्रो वादीक्षाः ॥ अथ दीक्षांते प्रा
 यं यणीयेष्टिः ३० ता ॥ अनाज्यभागा । यदि पूर्वकारिणः कुर्वन्ति तथा सति कुर्यात् । अनाज्यभागायां आवाहने
 विशेषः । पथ्यां स्वस्तिं अग्न आरवह । अग्निं आरवह । सोमं आरवह । सवितारं आरवह । अदितिं आरवह ।
 देवांऽ आज्यपां इत्यादि पञ्चमे प्रयाजे । यैर्यजामहे स्वाहा पथ्यां स्वस्तिं स्वाहा अग्निं स्वाहा सोमं स्वाहा सवि
 तारं स्वाहा अदितिं स्वाहा देवा इत्यादि । प्रधानस्य । स्वस्तिनः पथ्या सुधन्वस्विति द्वे पथ्या स्वसे । अग्ने नय सुपथा

मं. टी. ३

८९

89

एये अस्माना देवाना मपि पंथामगन्नेत्यग्नेः। त्वं सोमप्रचिकितो मनीषाया ते धामानि दिव्या पृथि
व्यामिति सोमस्य। आविष्म देवं सत्यति यद्माविष्वाजातानीति सवितुः। सुत्रामा णं पृथिवी द्या मनेह
संमही मूषु मातरं सुव्रनौ तोमित्यदितेः। अयस्विष्टकृतः। सेदग्निरग्नी रत्यस्वन्या नित्यनुवाक्या।
ये यजामहे ग्निंस्विष्टकृतमया अग्निः पृथ्यायाः स्वस्तेः प्रिया धामान्यया हू अग्नेः प्रिया धामान्यया
हू सोमस्य प्रिया धामान्यया हू सवितुः प्रिया धामान्यया हू अदित्याः प्रिया धामान्यया हू देवाना माज्य
पानामित्यादि जुषतां हविः सेदग्निरित्याज्या। इडायां पूर्ववत्। सूक्तवाकै च। पृथ्या स्वस्तिः इदं ह
दिविरित्यादि। शंघंतेति पूर्वस्य शंघोर्ग्रहणं। नपत्नी संयाजाः॥ ॥ संस्थितायां प्रायणीयायो॥
अध्वर्यवो यजानं क्रीणंति। तत्र ब्रह्मा दक्षिणत आस्ते। अध्वर्यवः सोममनसि कृत्वा यदानयंति।
तदा हेता शुचिर्भूत्वा नसः पश्चात्त्रिपदमात्रे देशे चक्रवर्त्मनी अंतरेणावस्थाप्य प्रेषितः सन्।

राम०

८९

त्वं विप्रस्त्वं कविरित्यनेन मंत्रेण दक्षिण पादस्य प्रपदेन दक्षिण **स्यां** दिशि पांसं स्मिरुद्वयेन।
 पार्श्वमिवालयस्स कृमंत्रेण दक्षिणं। अथाभिहिं कृत्य मंडस्वरेण सोमप्रवहणीया अन्वाह
 । प्रायणीयावत्सोमप्रवहणमित्युक्तत्वात्। मद्रादभिषेयः प्रेहीत्येतामचंतिष्ठं ननु ब्रूयात्त्रिः।
 अस्यास्तृतीये वचने अर्द्धं चैव स्येत्। यावदध्वर्यवो न गच्छन्ति। गच्छत्सु तिष्ठं नेव शिष्टार्द्धं च मुक्त्वा
 चक्रव **नी** अंतरेणो वानुव्रजन्त ए अनुब्रूयात्। सोमयास्ते मयो भुव इति निस्रः। सर्वे नंदंतीत्येक।
 आगंदेवस्तुभिर्वर्द्धतु सयमित्यर्द्धं चारिमेत्। अथ पत्नी शालाया अग्नतः उदङ्मुखेन सि अथ स्थि
 नेतस्य दक्षिण पार्श्वे न गत्वा राजानमभिमुखो वतिष्ठते। धुरा दंडस्य समीपे आप्रपादनात्। प्रपाद्य
 माने राजनिष्कटमग्नेणानि क्रम्य राजानमनुव्रजन् सनः सपाभिरित्यर्द्धं चैव नयाते धामानि हविषाय
 जंतीत्येतामचमुपसंतनोति। अर्द्धं चैव रमेत्। यावद्राजनिधानं भवति। निहिते राजनिगयस्फानः प्रतर

मं. टी. ०३

९०

१०

णः इमां धियं शिष्यमाणस्येत्येतामुपसंतत्यतया परिदध्यात्। राजानमुपस्य शन्वसनें शुषवा। अ
पिवसनेषु स्यर्त्तनं चेद्भवति तदा आप्यायनेप्ययंकल्यो भवति। प्रक्रमस्थानं गत्वा तिष्ठन्नेव भूर्भु
वस्वरिति वाचं विसृजेत्। तिष्ठत्सं प्रैषेण तथैव वाग्विसर्गः इत्युक्तत्वात्। अथातिथ्येष्टिः। तस्यां ब्रह्मा
तु बहिर्वेदियां दिशं ब्रजेयुः कर्त्तारस्तां प्राचीं कृत्वा दक्षिणतो ब्रजेत्। ऐतामंत्रितः स्थानाचमने कृत्वा
तीर्थेन प्रविश्य। अग्निमंथनीया अन्वाहवैश्वदेव्यामुक्तन्यायेन। सामिधेनीषु धाय्ये भवतः। आ
वाहने। अग्निमग्न आरवहा सोममारवहा विष्णुं आरवहा देवां आज्यपानित्यादि। पंचमे प्रयाजे।
ये० स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहा विष्णुं स्वाहा देवां आज्यपा इत्यादि। समिधाग्निं दुवस्यताप्याय
स्वसमेतुत इति अतिथिमंत्या वाज्यभागयोः पुरेण वाक्ये। नित्येयाज्ये। इदं विष्णुर्विचक्रमेतदस्य प्रि
यममिपाथो अश्यामिति विष्णोर्वाज्यानुवाक्ये। सिष्टकृतः। होतारं चित्ररथमध्वरस्येत्यनुवाक्या।

राम०

९०

येऽग्निं स्वष्टकृतमया अग्नि रमेः प्रिया धामान्यया ह सोमस्य प्रिया धामान्यया ह विष्णोः प्रिया धामान्यया ह
 देवानामित्यादि। हविः प्र प्रायमग्निरित्याज्या। पूर्ववदिजोषत्दानं। इडांतेयमिष्टिः॥ सोमिक्यः सर्वा इष्ट
 यः उपांशु हविषो भवेति। सोमिक्य इत्युक्तत्वात्। प्रायणीयायां पथ्यां स्वस्तिमग्न आ वहेत्यत्र अग्निश्च
 उच्चैर्भवति। संस्थिताया मातिथ्यायां सतिजः सर्वे तानून पुत्र माज्यमभि मृच्छंति। अनाधृष्टमिति मंत्रे
 ण। स्विते माधा इत्यंतेन। तानून प्रभत्या सख्यविसर्जनात्। अन्योन्यं द्वेषादिन कर्तव्यं। तस्यादादुर्नस
 तानून पुत्रिणे द्रो गधव्यमिति ब्राह्मणवचनात्। अथ स्पष्टो दकं राजानमाप्याययंति। अंशुरंशुष्टे देवसो
 मेति मंत्रेण॥ इदमाद्युषसत्सु उदकोपस्पर्शनं यत्र यत्र विधीयते तत्र मंदंतीभिरेव कर्तव्यं। सोमाप्याय
 नं नाम अद्भिः स्पर्शनं। स्पष्टो दकं निह्ववंते। प्रस्तरे पाणीन्निधायोत्तानां दक्षिणात्सव्यान्नीचः। एषा एषद
 तिमंत्रेणानिद्रवो नाम घावा पथिवीभ्यां नमस्करणं। तथा च ब्राह्मणे। प्रस्तरे निद्रवते घावा पथिवीभ्या

मेव तं न मस्तुर्वेति ॥ ॥ अथ प्रवर्ग्येण प्रचरिष्यत्सु पूर्वकारिषु होता तीर्थे न प्रविश्य स्य ह्यो दकं । उत्तरे
 णाखरंगत्वा पश्चान्निरसनोवेशने कृतोपविशेत् । ततः अध्वर्युणा ब्रह्म अवर्येण प्रचरिष्याम इति प्रे
 षितः । ब्रह्माभू भुवस्वर्ह हसति प्रसन्न इति जपित्वा । ॐ प्रचरतेत्युच्चैरनुजानाति । सर्वत्र यथा कर्मत्वा देशे
 लुक्तत्वात् । अभिष्टुयात् । जगावानमचमचमनवानमुक्ता प्रणत्य अवस्येत् । एवमगावानमुच्यते । म
 ध्यमसुरेणोत्तमसुरेण वा अभिष्टवनं कुर्यात् । मध्यमादि घर्मे इत्युक्तत्वात् । पूर्व परलस्य मध्यमस
 रः । उत्तम परलस्योत्तम इति केचित् । अभिहिं कृत्य ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति त्रिः । इयं पित्रेण ह्ये
 स्य न इत्येका । महान्मही अस्तमाय इत्येक ॥ अभित्यं देवं सवितारमो एयोरित्येका । चतुर्थी कृपा स्वः त
 पा स्वः इति षड्विकल्पः । इत्यंताश्चतस्रः कल्पजाः । अथ संसाधमाने महावीरे संसीदस्वैत्येकां ब्रूयात् । अ
 ज्यपाने महावीरे अंजंति यं प्रथयेत् इति ब्रूयात् । सादनाञ्जनयोर्विपर्यासे ऋग्विपर्यासो भवति । पतंगम

क्रमसुरस्येति द्वे। योनः सनुत्यो अभिदास दान इति द्वे। भवानो अग्ने सुमना उपेता विनि द्वे। रुणुष पाज इति प
 त्नापरित्तागिर्वण इवैकं कती घानी यमाना सुत्त कः। अधिद्वयोर रधा इत्येकः। य इत्स द्वे समिधौ विरस्विनी
 दधाति। शुक्रं ते अन्यदिति एकया सुवर्णं रुक्म उपधीयमाने। अपश्यं गोपामनि पद्यमानमित्येका। कर्णा
 जिना निधवित्राणि तेषामादाने। रुक्मे द्रुमस्येति नवर्चं सक्तं। अयं वेन श्रौदयदित्येका। पवित्रं ते विततं ब्रह्म
 णस्पत इति द्वे वियत्यवित्रं इत्येका कत्यजा। गणानां त्वेत्येको नविशर्चं सक्तं। प्रथमं श्रयस्येति त्रचं सक्तं। अ
 पश्यं त्वेति सक्तस्य आघ्राय यजमानमीसेते। द्वितीयया पत्नी। तृतीयया त्मानं। कारधद्वौ त्राम्बिना वामि
 निनवर्चा। आभात्यग्निरिति पंचर्चं सक्तं। ग्रावाणे वेत्यष्टर्चं सक्तं। ईधे धावापि वी पूर्वचित्तय इति पञ्च
 विंशर्चं सक्तं। अस्य सक्तस्योत्तमायाः पुरस्तात् अरुरुचदुषस इत्येका मावपेत्। अस्या श्रोतरेण ईर्चं न
 पत्नीमीसेत्। दुभिरक्षुभिरित्येतापरि दधाति। अथाध्वर्यवो होतारं उत्थाप्य मंत्रान्वाचयन्ति। तान् ब्रूयात्।

मं. टी. ०४

९२

१२

इति पूर्वपटलं। अथोत्तरपटलं॥ ॥ उपविष्टेषु ब्रह्मादिषु धर्मदुग्धा माह्वयति। अध्वर्युग्रह
णो एहीतिस एवोत्तरस्य पटलस्य संश्रैषः। इति सूचयितुं अयहोतानमिहिं कृत्वा उपह्वये सुदुग्धा
धेनुमेतामिति द्वे। आद्यां त्रिर्ब्रूयात्। अभित्वा देवसवितरित्येका। समीवत्संनमात्भिरित्येका। सं
वत्स इव मात्भिरित्येका। यस्ते सानः शराय इति सानं वत्सेधावति प्रस्नव नार्य। गोरमीमेदनु
वत्संमिषंतं नमसे दुपसीदत संजानाना उपसीदं नमिजु। आदशभिर्विवस्वतः दुहंतिससैकामि
ति चैकपातिन्यः। समिद्धो अग्निरश्विना इत्येका। समिद्धो अग्निर्दृषणारतिर्दिव इत्येका। एते द्वे कव्य
जे। तदुप्रयसतममस्य कर्म। आत्मन्वन्नभो दुत्थते घतं पयः। उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्येकपातिन्यः॥
एतामुकृत्वा अवतिष्ठते। धर्मदुग्धायां दुग्धायां अधुसत्पिप्पुषीमिषमित्येतां ब्रूयात्। आह्वयमाणे
पयसि। उप इव पयसा गोधुगोषमित्येतां कल्पजां ब्रूयात्। गमे पयसि आसि च माने। आनूनमश्वि

सम-

९२

नोर्ह विरित्येतां ब्रूयात्। आजेपयसि आसिच्यमाने आसुते सिंचतेति ब्रूयात्। आसेचनविपर्यासे स
 विपर्यासः। उभयोरसिक्तयोः समुल्ले महुतीति ब्रूयात्। महुवीरमादयो निष्ठसु अध्वर्युष उदुष्यदे
 वः सविता हिरण्ययेत्यनूतिष्ठेत्। प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरित्यु ब्रजेत्। गंधर्व इत्येत्यनया खरस्य पश्चात्प्रा
 ऋग्वस्तिष्ठन् खरमवे सते। तं परिक्रम्य ब्रजित्वा नोपि देशं प्राप्य। नाके सुपर्णमित्येतामुक्त्वा रगंते
 प्रणवोच्चरणसमकालं उपविशेत्। अनिरस्य तणं। एते नै देते पिज्ञापितं भवति। अस्मिन् घर्माभिष्टव
 नमध्ये यत्र यत्र क्रियां तरे विहितं अपश्यं त्वेत्यादिकं उदुष्यदेवः सविता हिरण्ययेत्यनूतिष्ठेदित्यादि
 कं यजमानमी सते इत्यादिकं च तत्सर्वं मंत्रसमकालमेव कर्तव्यं। न पुनर्मंत्रांत इति। अथ प्रेषितो यज
 ति। ये ३० तसो वां घर्मे न सति स्वहोतेत्येका कल्पजा। उभा विवतमश्विनैत्येका। एताभ्यामग्न्यामनादिश्या
 नवानं यजति। आगूर्वषट्कारो तु सह देव। अग्नेवीहीत्यनुवषट्कारः। घर्मस्याग्नेवीहीति वाद्विरजमंत्रणं।

मं. टी. ०४

९३

93

अथ ब्रह्मादक्षिणे न गत्वानिरसनोपवेशने कृत्वा वषट् कृते जपति। अनु वषट् कृते च। विश्वा
आशादक्षिणसात् इत्येतां कल्पजां रूक्। एवमपरह्लिके प्रवर्ग्ये। अथ नुविशेषः॥ यदुस्त्रिया स्वा
हुतं घृतं पय इत्येका कल्पजा। अथ पिवतमश्विनेत्येताभ्या मग्न्यां पूर्ववदनादिश्ययजति। उक्तो नु
वषट्कारः। अनंतरं अग्रेषित एवाभिष्टवनशेषं ब्रूयात्। स्वाहा कृतः शुचिर्देवेषु धर्म इत्येका क
ल्पजा। समुद्रादूर्ध्वमुदियर्तिवेन इत्येका द्रुप्तः समुद्रमित्येका। सखे सखायमित्येका। ऊर्ध्व ऊ
षुण्डूतय इति द्वे। तं घे मिथ्यानमस्विन इति प्रागायां पूर्वा ह्ये। का एवीम पर ह्ये। अर्धे चिदस्येति पूर्वा
ह्ये। होत्राभिरग्निमित्यपर ह्ये। सर्वेषु प्रवर्ग्येषु अन्यतरं वा कुर्यात्। अस्मिन् यस्मै उत्तमे प्रवर्ग्ये का
एवीमेव कुर्यात्। केचिदुत्तमे हनि प्रवर्ग्यद्वयेपि का एवीमेव ब्रुवते। अनयो र्त्तचोऽविशिष्टकालनि
र्देशादन्यत्सर्वं साधारणमिति गम्यते। अथ यावकशेषेत्येतामुक्ता। धर्ममसमाकांक्षते। अथा

राम०
९३

हतं भक्षमिच्छामिव प्रतिगत्स्य अर्धयुत्रं ह्यप्रति प्रस्थाताग्नीध्रजमान इत्युपहूय। ब्रह्मा अर्धयुर्होता प्र
 ति प्रस्थाताग्नीध्रजमानः इत्युपहूय। हुतं हविर्मधु हविरिन्द्रतम इत्यनेन मंत्रेण भक्षयति। अत्रापि प्रा
 णभक्ष एव यजमानं वर्जयित्वा। आचम्य पूर्ववदुपविश्य। संसाधमानायेति प्रेषितः सन् अभिष्टवन
 शेषं ब्रूयात्। स्येनो न योनिमित्येक। आयस्मिन्सप्तवासवा इत्येक। कल्पजा। सस्यवसाद्भगवती हि भूया इ
 ति परिधानीया। उत्तमे प्रवर्ग्ये प्रागुत्तमायाः हविर्हविष्म इत्येतामावपेत्॥ उत्तमे हनि प्रवर्ग्ये द्वयेपिके
 चित्॥ ॥ अथोपसदिति रुच्यते॥ ॥ तस्यापि आवज्जपकोपः। सतंत्रोपां शुप्रयोज्या। स्थानाचमन
 प्रपदनानि न भवंति। प्रवर्ग्यार्यं प्रपन्न एवोपसदमपि कुर्यात्। यत्र पुनः प्रवर्ग्येन स्यात्तदा प्रवर्ग्यव्यति
 रिक्ते उपसन्नात्र मेव क्रियते। तत्र स्थानाचमनादीनि कर्तव्यानि। तथा चोक्तं। स्थानादियत्स्याद्यनिःक्रि
 यायाः प्राग्भाविनं न क्रियते समस्तं। पूर्वयदानास्ति ह घर्म कर्म स्थानादिसर्वं करणीयमेवेति। वेदिश्रोत्रयो

मं-टी०४

९४

१५

नरयेत्येवमादिनाधर्मेणस्थित्वाप्रेषितोमिहिं कृत्वा। उपसद्यायमीच्छुष इति तिस्रस्तुतः सामिधेनी
रन्नाह। एकैकामचंत्रिरनवान् मुपांशुसप्रणवाः। स्तुचां परस्परसंधानं न भवति। एवं न वसामि
धेन्यः। एवं न वसामिधेनी रनूच्यता सामुत्तमेन प्रणवेन संधाय अग्निं सोमं विष्णुमित्यावाहयेत्। अग्न आ
वहेति तु प्रथमदेवता। इत्यावात्येति वचनात्। एवं च अर्थात् सामिधेन्यावाहनयोग्यं देन सत्येन तत्सर्वं लुप्यते।
केचिदावाहनं नेच्छेति। अनावाहनेप्येता एव देवता यष्टव्याः। अत उर्ध्वं प्राग्घोतषदनाभि मंत्राणां लुप्य
ते। आवाहनानंतरमेव अध्वर्युणा ईक्षितः सीद होतरिति वक्तुः। तूष्णीं होतषदनमवेश्य तूष्णीं निरस
नोपवेशने कृत्वा तूष्णीं जानुशिरसावर्हिरुपस्पृशति। मंत्राणां क्रिया शेषत्वान्मन्त्रोपेयिक्रियायान
लोपः। अथ सुगादापनमाह। न प्रयाजानाज्यभागो। प्रधानस्य। अग्निर्होत्राणि जंघनघृत्तुग्राहवश्यं हेत्य
नेः। त्वं सोमासि सत्यतिर्जयस्फानो अमी वहेति सोमस्य। इदं विष्णुर्विचक्रमेनीणि पदविचक्रम इति विष्णोः।

राम०

९४

सिष्टहृददिलुप्यते प्रयाजा आज्यभागो च। सोमाप्यायननिह्ववौ पूर्ववत्कर्तव्यौ। एवमेवापरह्येषूप
 सत्। अयं तु विशेषः। इमां मे अग्ने समिधमिति स रूचः सामिधेयः। पूर्ववद्देवता आवाहयेत्। या उया
 नुवाक्यानां विपर्यासः। पूर्वाह्णे उत्तानाः पाणयो ये तानपरह्ये न्युः। कुर्युः। ये न्युजास्तानुत्तानानि। ३१
 ति। एतयो रूपसदोर्मध्ये यावौ बह्विकी सा पूर्वाह्णे कर्तव्या। अपरह्ये अपरह्यिकी कर्तव्या। औपवस
 थ्ये हनि उत्तमेषु पसदौ पूर्वाह्ण एव कुर्यात्। औपवसथ्य उभे पूर्वाह्ण इति वचनात्। अयसाग्निचित्ये
 सोमे विशेषः। प्रथमस्यामुपसदिसमाप्तायां चित्यग्निभ्यः प्रणीयमानेभ्य इति प्रेषितः। पूरिष्य चितये
 न्वाह। यदि होता दीक्षितः अदीक्षिते हो। तरियजमानो ब्रूयात्। यत्र स्थः संप्रेष्यत्यध्वर्युः तस्य पश्चात्सद
 मात्रे वस्याय। अभिहिं कृत्य पूरिष्या सो अग्नय इत्येतामचं उपांशुसप्रणवां त्रिरुत्कतिष्ठन्नेव भूर्भुवस्व
 रिति वाचं विसृज्या। प्रणयते लुचैर्ब्रूयात्। संप्रेष्य ब्रजेयुः। तथा सति अनुब्रूवन् नुब्रजेत्। आगत्य प्रक

मं. टी. ०४

९५

मस्थाने पूर्ववद्वाचं विस्वप्रणयतेति ब्रूयात्। संचिते ग्नौ छंदोगे रजुगाने कृते। अग्निपुच्छस्य पश्चान्नि
रसनोपवे शने कृत्वा। अभिहिं कृत्य मध्यमेन स्वरेण। अग्निरस्मिजन्मना जातवेद इति। एताम वै त्रिः
शंसेत्। एतदपि होतार्यदीक्षिते यजमान एव ब्रूयात्। अथ साग्निचित्ये अनग्निचित्ये वा प्रणयने पशुबं
धवत्। अथ ब्रह्मा आशुः शिशान इति। अ प्रतिरथ संज्ञक सूक्तं जपित्वा दक्षिणतो ग्नेः साग्निचित्ये तु दक्षि
णतो ग्नेर्वह्निर्वेद्युपविशति। आस्तेव सोर्धा रं चोपगच्छति। वसोर्धा एनाम होमः॥ ॥ ओपवसथ्ये हनि
प्रथमाया अग्निप्रणयनीयायाः ऊर्ध्वं स्वरादिनियमो नास्ति। इच्छया मद्रदीनामन्यतमो ग्रास्यः। तथा च
ब्राह्मणे। तस्मादुपवसथ्ये वा वत्या वा चाकमयीत तावत्यानु ब्रूयात्। उच्चैरेव अध्वर्युवत्यात्। अथ सा
ग्निचित्ये विशेषः॥ अग्निप्रणयनीयानंतरं वैश्वानरो येष्टिर्भवति मध्यमेन स्वरेण। वैश्वानरो अ
जीजनत्यष्टोदिवीति याज्यानुवाक्ये। प्रधानस्य। केषां चिदध्वर्युणां सते कृत्स्नेष्टिर्भवति। तस्यः प्रथो

राम०

९५

गउच्यते। तस्यो प्रयाजानुयाजानभवंति। नस्विष्टकृतः। आमंत्रितस्थानाचमनेकृत्वातीर्थेन प्रविश्य अ
 णिपुष्पस्य पश्चादवस्थाय नमः प्रवक्तृ इत्यादि। आवाहने। अग्निमग्न आरवह॥ सोममारवह। अग्निर्वै
 श्वानरमारवह। आवहजीतवेदः सुयजायजेत्यादि। देवां आज्यपां इत्यादेर्लोपः। वार्त्तं घ्रावाज्यभागौ। प्रधा
 नस्योक्तेयाज्यानुवाक्ये। स्विष्टकृदादिषु प्यते। आसक्तवाकात्। सक्तवाकप्रभृतीष्टिशेषः कर्तव्यः। संस्था
 जपवर्जः। सक्तवाकेन्निरिदं हविः। सोम इदं हविः। अग्निर्वै श्वानर इदं हविः। अस्यामधेष्टेनायां देवंगमा
 यामित्यादि। देवा आज्यपा इत्यस्य लोपः। पूर्ववदागूः॥ ॥ अथाग्निचित्ये अनग्निचित्ये हविर्द्वा ने प्रवर्त
 यंति पूर्वकारिणः। तदा होता शुचिर्भूत्वा दक्षिणस्य हविर्द्वा नस्योत्तरस्य चक्रस्य यदूर्ध्वपादयोर्मध्ये य
 थास्यात्तथापश्चात्त्रिपदमात्रे देवे स्थित्वा प्रेषितो गेभिर्हिंकायत्। तं विप्र इति मंत्रेण पादस्य पार्श्वी मस्यं
 दयन्। प्रपदेन दक्षिणा पांसं स्त्रिरुद्धरेत्। सकृन्मंत्रेण द्विसूयंती। अथाभिर्हिं कृत्य युजे वां ब्रह्म पूर्वं

मं० टी० ४

९६

१६

नमोभिरित्येतांतिष्ठन्नेवब्रूयात्। अस्यास्तृतीयेवचने अर्द्धचरमेतत्। यावदध्वर्यवोगच्छंति। गच्छसुतेषु
तिष्ठन्वशिष्टमर्द्धचमुक्त्वा अनुव्रजंनुत्तरान्वाह। प्रेतांयज्ञस्येतितिसः। यमेवयतमानेयदैतमित्येकां
॥ ~~इति~~ अस्यार्द्धचरमेतत्। अव्यवस्तावेद्राटी। अथबद्धायां रेराद्यांता+ अधिद्वयोरदधाउक्थंवचइत्येका+ ~~मी~~
मीक्षमाणः। असंयतइत्यर्द्धचैर्नविश्वास्त्वाणीत्येतामुपसंतनोति। अस्यार्द्धचरमेतत्मेथावनिहतेवे
त्। मेथ्योरुपनिहतयोर्विनाकमित्यर्द्धचैर्नपरित्वागिर्वणो गिरइत्येतां परिधानीयामुपसंतनोति। केचि
दध्वर्यवःपूर्वमेवमेव ~~मी~~ धीहननं कृत्वापश्चाद्गती बंधनं कुर्वन्ति। तैस्सहप्रयोगेपरित्वागिर्वणइत्येतामुक्त्वा
विश्वास्त्वाणीतिपरिदध्यादितिकेचिदाचक्षते। वृत्तिकारस्तु सेत्रमेवानुवचनं कर्तव्यमित्याहुः। बद्धायां
राद्यां मेथ्योरुपनिहतयोरितिभूतकालविशिष्टत्वेनैतयोःश्रवणात्। प्रक्रमस्थानेतिष्ठन्नेवभूर्भुवः
स्वरितिवाचंविस्मरेत्। अग्नीषोमौप्रणेष्यत्सुपूर्वकारिषु॥ ॥ होतातीर्थेनप्रविश्य आग्नीध्रीयाय

राम०

९६

तनंसदश्चोत्तरेणगत्वा। पूर्वयाद्वारपत्नीशाखांप्रविश्य। उत्तरेणगत्वाशाखांमुखीयमतिव्रज्या। पञ्चानि
रसनोपवेशने कृत्वा प्रेषितोभिर्हिं कृत्यासावीर्हि देवप्रथमायपित्र इत्येतांकृत्यजां त्रिरन्वाहसीनः।
अस्यास्तृतीयेवचने अर्द्धर्चा रमेत्। यावदध्वर्यवोगच्छंति। गच्छत्सुतेषु शिष्टमर्द्धर्चमासीन एवोक्ता अ-
नुव्रजन्नुत्तरा अन्वाहा प्रैनुव्रल्लणस्यतिरित्येका। होता देवो अमर्त्य इति तिस्रः। उपत्वाग्नेदि वैदिव इति
तिस्रः। उपप्रियं पुनिप्रतमित्येका। अस्यार्द्धर्चा रमेत्। आग्नी धीये ग्नौ निहिते अभिहूयमाने। अगन्मवि-
भ्रत इत्यर्द्धर्चेन अग्ने जुषस्व प्रतिहूर्यतदित्येतामुपसंतत्यपितुमां इव सय इति चतुर्मात्रप्रणवो नोपरमे-
त्। आग्नी धीयमतिव्रजत्सु अध्वर्युषस्वयमप्युत्तरेणाग्नी धीयमतिव्रज्या। सोममनुव्रजन्नुविर्द्धानंगच्छे-
त्। अत्र प्रेषित एव सोमोजिगातिगातुविदितिति तिस्रः। तमस्य राजेत्येका। अस्यार्द्धर्चा रमेत्। प्रपाद्यमानं राजानं
मनुप्रपद्येत। दाधारदसमुत्तममित्यर्द्धर्चेन अत्रैतश्च प्रागा इत्येका। श्येनो न योनिमित्येका। अस्तभ्या द्याम

सुर इत्येषा परिधानीया। हे माचारश्चेद्यजमानः तदा एवावेदस्येत्यापरिदध्यात्। प्रक्रमस्याने उपवि
 श्य भूर्भुवस्वरिति वाचं विसृजेत्॥ ॥ अथ ब्रह्मा होतृवदवस्थानवर्जं अपरेण वेदिमति ब्रज्य दक्षिण
 तः शाकामुखीयस्य निरसनोपवेशने कृत्वोपविशति। ब्रह्मा होतारमनूत्या यथेतमगतो ब्रजेत्। यदि
 राजानं प्रणयेत्। यदि न प्रणयेत् तथा सति दक्षिणतो ब्रजेत्। जपत्याशुः श्मिशा न इति सूक्तं। प्राप्य हवि
 र्धने गृहपतये राजानं प्रदाय। हविर्धने अग्नेः। अपरेण ताति ब्रज्य दक्षिणत आहवनीयस्योपविशेत्।
 एतत् ब्रह्मासनं पश्येत् प्रातश्चावपाहेमात्। अथ यदि अग्नेः हविर्धने गच्छेत् तथा सति प्रत्येयात् सोमे ह
 विर्धने प्रपाद्यमाने पुनः तत्रैवोपविशेत् तूष्णीं॥ ॥ अथाग्नीषोमीयेण पशुना चरंति॥ ॥ द एउ प्रदानं
 तं कर्म उत्तरवेदिसमीपे भवति। तस्येन्द्राग्नवत्कल्पः॥ विशेषस्तूच्यते। अस्य पुरस्तादुपरिष्ठाद्वानेष्टिः॥
 दृष्टेर्निरूढशेषत्वात्। उत्तरवेदेः पश्चान्निरसनोपवेशने कृत्वा पूषां जनीया अन्वाह ततः तीर्थेन प्रवि

स्य पश्चादुत्तरवेदे रवस्थाय अग्निमंथनीया अन्वाह तत्र स्थ एवनमः प्रवक्तृ इत्यादि। आवाहने वैक
 ल्यिका वाज्यभागा वावाहनानंतरं। अग्नीषोमावा ३ वह। वनस्पतिमा ३ वह। देवां आज्यपां इत्यादि। प्रवृ
 तादुतीर्तुत्वा। प्रशास्तारं तीर्थेन प्रपाद्य दण्डमदाय तमग्रतः कृत्वोत्तरेण हविर्द्धनेति ब्रज्य। पूर्वया द्वा
 रसदः प्रविश्य। उत्तरेण यथास्वंधिषया वति ब्रज्य। होतृषदनाभि मंत्रणादि सुगाहा पनांतं करोति
 होता। मैत्रावरुण सुखधिषयस्य पश्चादवतिष्ठते। अथ प्रयाजाः। पर्यग्न्यनुवचनं। उप प्रैषः। अ
 ध्रिगुः। स्तोका अनुवचनमुत्तम प्रयाजः। आज्यभागौ वपायागे विशेषः। अग्नीषोमाविमं सुम इत्यनुवा
 क्य। हो० दग्नीषोमौ घ्रागस्य वपायामेदसो जुषेतामिति प्रैषः। सुवमेतानीति याज्यानेदमादिषु मार्ज
 ननिषेधस्यैष्टिककर्मविषयत्वात्। अत्र चात्वाले मार्जनं कर्तव्यं। अथ पुरोडाशयागः। अग्नीषोमायो
 अद्यवामित्यनुवाक्य। हो० दग्नीषोमौ पुरोडास्य जुषेतामिति प्रैषः। आन्यं दिवो मातरि स्वाजभावेति

मं. रि. ४

९८

१४

याज्याः। अथ साग्निचित्ये विशेषः। पशुपुरोवाशः। स्वष्टकृतः। पुरस्तादेव स्तनां रुवी व्यन्तायातयेयुः। पूर्वका
रिणः। तेषां देवताः। अग्निर्गृहपतिः। सोमो वनस्पतिः। सविता सत्यप्रसवः। बृहस्पतिर्वीचस्यतिः। इन्द्रो ज्येष्ठाः
। मित्रः सत्यः। वरुणो धर्मपतिः। रुद्रः पशुमान्यश्वपतिर्वा। इत्यष्टौ देवताः। आसां याज्यानुवाक्या उपांशुप्रयो
क्तव्याः। याज्यासु देवतादेशेन कर्तव्यः। अन्वायात्यत्वात्। त्वमग्ने बृहद्वयो हव्यवाव्यमिन्द्रजरः पिता न इत्या
दिस्तत्र परिताः षोडशश्च। आसामष्टानां याज्यानुवाक्याः। अथास्मिन्नेवावस्थाने सर्वेष्वसंज्ञकानि ह
वीषिचेदन्वायातयेयुः। तेषां देवताः। अग्निगयित्रस्त्रिहृद्राशंतरो वासंतिकः। इन्द्रस्त्रैष्टुभः पञ्चदशो वा
हंतो मेष्मः। विश्वे देवा जागताः सप्तदश वै रूपा वार्षिकाः। मित्रावरुणा वानुष्टुभा वै कविंशो वै रजौ शारदौ।
बृहस्पतिः पांक्तस्त्रिणवः। ऋक् रोहं मंतिकः। सविता तिष्ठं दस्त्यस्त्रिंशो रैवतः। शैशिरः। अदितिर्विष्णुष
त्पुमतिः। वैश्वानरः कइति। आदितः षट्गायत्र्यादीनां एकैकस्या देवतायाः चत्वारश्चत्वारो गुणश्च।

राम०

९८

विष्णुपत्न्यदित्यागुणः। एवं दशदेवताः। आसंयाज्यानुवाक्याः। समिद्दिशामाशयानः। स्वर्दिदित्याद्याः। सत्रप
ठिताः। षोडशसूक्तैः। अन्यादीनामष्टानां याज्यानुवाक्याः। वैश्वानरोऽजीजनत्यष्टौ दिवीतिवैश्वानरस्य।
कोऽथ सुंक्ते धुरिगास्तस्यैति द्वे कस्य। अत्राप्यन्वायात्यत्वादुपांशुत्वादिधर्मो वेदितव्यः। अथ साम्नि
चित्येऽनन्निचित्येऽप्युपरोत्ताशस्विष्टकृतप्रकृतिवत्। अथ हविर्यागः। अग्नीषोमाय आहुतिमित्य
नुवाक्याः॥ हो० दग्नीषोमोऽष्टागस्य हविष आतामघ० घस्तां नूने० करत एवाग्नीषोमो जुषेतामिति त्रै
षुः। अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्येतियाज्या। वनस्पतियागो देवेभ्यो वनस्पत इत्यनुवाक्याः॥ हो० दू
न स्थति० रशनया धित॥ यत्राग्नेराज्यस्य हविषः प्रिया धामानि सत्र सोमस्याज्यस्य० यत्राग्नीषोमयो
ऽष्टागस्य हविषः० यत्र वनस्पतेः प्रिया पाषांसीत्यादि। एवं मेव स्विष्टकृतिः अयाजितिविशेषः। औप
यज्ञैरंगारैरनभिपरिहारे प्रयते रन्। अग्नीध्रीयादाहरेयुः उत्तरेण होता रमति कस्य प्रत्यानीया

मं-१०-४

९९

११

मनो नि दधाति। शुभमित्राश्चै दहरेयुः॥ दक्षिणे नमैत्रावरुणं गत्वा अमनो नि दध्यात्। सवनीये
तु पुनः अंजसाहरणं भवति। अपानूयाजादिवै दहरणांतं करोति। वेदगृहणकाले स दसो मि क्र
म्यवेदं गृह्णीयात्। शुक्लामुखीये पत्नी संयाजाः॥ ने दमादिषु रु दय शूलो द्वा सनं अर्वा ग नूवं ध्या
याः॥ अध्वर्यु वशादज्ये कांतः संस्थितः॥ अयवा उपवसथ आंत मे व यज्ञं त न्वते इति ब्राह्म ण वव
नात्। आ सं स्याजपात्कर्त्तव्यं॥ ब्रह्मा तु य घ्नतो ह वि र्द्धी ने न गत स दा ते नै व प्रत्येत्या यदितु अपरेण
गतः तदा अपरे णै व प्रत्येत्य सर्व प्रायश्चित्तानि जुहोति। कृतानि क्रामति। अथ व सती व शं हू य माणा सु बु परि
अक्षिता ये सति जो नि क्र म्यासी रन्॥ ॥ समाप्तो ग्नी षो मी यः पशुः॥ अथ यस्यां रत्रौ अग्नी षो मी यः स
माप्यते तस्यां रत्रौ अग्नी षो मी यः समाप्यते तस्यां रत्रेः चतुर्थयामे प्राकृषिणं प्रवादात् प्रातरनुवाक
र्थ मध्वर्युणा संप्रेषितो वाग्यतस्तीर्थे न प्रपद्य। आग्नी धी ये दक्षिणं जान्वा च आहुतिं जुहुयात्। आ स

रम०

९९

न्यान्मामंत्रायाहीत्यनेन। अथाहवनीये जुहोति। वागजे गा अग्र एत्विति मंत्रेण प्रथमां। वाचं देवीमनेने
 त्रामिति द्वितीयां। आतः समानं ब्रह्मणश्च। अवस्थानवर्जं कृत्वा। दक्षिणत आहवनीयस्योपविशेत्। उभ
 योर्मंत्रयोः वाग्भूता सरस्वती देवता। अथ हीताहविर्द्वा नंगत्वा पूर्व द्वारि प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन्। उर्वतरि संवीह
 तिरराद्यमाभिमन्त्रति। ततो देवी द्वारविति दक्षिणेन पाणिना दक्षिणां द्वार्यां स्पृष्ट्वा मभिमन्त्र्यो न रामपि द्वार्या
 मनेनैव पाणिनाभिमन्त्रति। मंत्रस्तु सकृदेव। द्विवचनलिङ्गात्। केचिदुभाभ्यां पाणिभ्यां उभे अपि द्वार्ये युग
 पदभिमन्त्रति। तदुक्तं यत्नाभावात्। यत्रोभाभ्यां पाणिभ्यामभिमन्त्रे न मभि प्रेतं तत्र यत्ने करोति। यथानाना
 पाणिभ्यामपि पद्यतेत्यादौ। दक्षिणं प्रतीया दनादे च इति परिभाषाविरोधाच्च। अतः पर्यायेणाभिमन्त्रेन कर्त
 व्यं। ततः प्रविश्य युगधुरा वंतरेण प्राङ्मुखस्त्वित्वा निरसनोपवेशने कृत्वा उपविश्य। प्रेषितः प्रातरनुवाक
 मनुब्रूयान्मंत्रेण। आपोरेवतीरित्येका प्रातरनुवाकस्य प्रतिपत्। अथोपप्रयंत इत्यारभ्य आग्नेयोषसां च

मं. टी. ०४

१००

नेषु त्रिषु त्रिषु क्रतुषु गायत्र्या दीनियानि चंदंसि उक्तानि सत्रकारैः। तेषु सर्वेषु विष्टं दस्सु एकेकं
सक्तं गृहीयात्। नान्यैरग्नेयं गात्रमस्यावपेत्। ब्राह्मणस्येति वचनात्। आग्नेयं गायत्रे पञ्च प्रतीका
नि गृहीयात्। यथा स्थानं ध्रुवाणि मांगल्यानीति वचनात्। अग्न्यमहाऽतारिष्ये देवा वा पृथिवी इति त्री
णि सक्तानि मांगल्यानि अधिकानि भवन्ति। एवं क्रियमाणे यावान् स्रक् समूहः संपद्यते सो परिमितः
प्रातरनुवाकौ वेदितव्यः। अयमेव प्रातरनुवाको ब्राह्मणे नियततया मिहितः। तस्मादपरिमितमेवानू
च्यमिति। अप्रयोगकर्तृणां सौकर्यार्थमस्य प्रातरनुवाकस्य सक्तानामाद्यंतानि गृह्यते। अभिहिं
कृत्या। आपो रे वतीः स यथा हि वस्वः० सरस्वती तद्गुणते वयो धोऽमुपप्रयंतो अध्वरं० अग्नेयसि
खंदमोऽमवानो अग्न इति मिः० होता गणीत उक्थ्याऽमग्निमीदे पुरोहितं० स च स्नानः स्वस्नयोऽम
ग्निदूतं वृणीमहे० इमं स्तोमं जुषस्व नोऽवसि वा हि मिये ध्य० उक्थे रग्निर्हृद्गानोऽत्वमग्ने वसंरि

राम०

१००

ह० बर्हिणसाद्यावसो३मवोध्यग्निःसमिधाजनानां०दिवीवरुक्मसुरुव्यंचमओ३मगन्मसहनमसायवि
 ष्टं०यूयंपातस्वस्तिभिःसदानो३मेनावोअग्निन्नमसा०अग्निर्जनायदाशुषो३मग्नेवाजस्यगोमतः०सति
 गमजंभरससोदहप्रतो३अनस्यगोपाअजनिष्टजागविः०त्वामाहुःसहसस्युत्रमंगिरो३मग्निंतंमन्येयो
 वसुः०६षंस्तोतभ्यआभरो३प्रतिष्ठास्तनरीजनी०उषःशुक्लेणशोचिषो३मुषोभद्रेभिरगदि०गीर्भिःकरवा
 अरूषतो३मिदंश्रेष्ठंज्योतिरगात्०अदितिस्सिंधुःएषिवीउतघो३मृप्रसुअदर्शयती०उषाउष्टदपस्तिधो३मु
 षस्तच्चित्रमाभर०अथानोवि०षासौभगान्यावहो३मेताउत्याउषसःकेतुमक्रत०गावोनव्रजंयुषाआवर्तमो३
 महेनोअघबोधय०सुजातेअश्वस्तनतोमेषोउषाअपूर्व्या०अविद्रियाभिरूतिभो३यदघ्नस्यःपरावति०
 अवोचामवृहन्नमो३माभात्यनिरुषसामनीकं०आविश्वान्यमतासौभगानो३मतारिष्मतमसस्यारमस्य०
 यूयंपातस्वस्तिभिःसदानो३मिमाउवांदिविष्टय०उतस्त्रियंतिसुक्षितो३मभ्विनावर्तिरस्मद०उषर्वधोवहं

मं-१०४

११

101

तु सोमपीतयो रमवो ध्यग्निर्ज्म उ देति सूर्यः० यो वां हविष्मान्मनसा ददाशो रमी के घावा पपिवी पूर्वचित्तये०
अदितिः सिंधुः पपिवी उत घो र प्रतिप्रियत मं रयं० मा ध्वीममश्रुतं हवीश आघोतमेनिर्त्रयात्॥ ॥ यदा चमह
त्यां सत्यां प्रात रनुवाकः प्रारभ्यते तदा ई के घावा पपिवी यमा वर्तयेत् आतमसो पघातात् अथ प्रभाते ई के
घावा पपिवी यस्योत्तमामनुब्रुवन् पूर्ववदनुत्सृज्य हार्ये स्थूणे अंतरेणासीनः उत्तमस्वरेणाभूदुषा इत्यनया
परिदध्यात्॥ ॥ अथान्यः प्रकारः शताधिको द्विशताद्वीगनियतः शतप्रभृत्यपरिमित इत्युच्यते तस्य संस
वादिषु प्रयोगो भवति तत्र सत्वरता पाचिकी र्षितत्वात् तस्येयं कृतिः आपो रेवती रिलेका उपप्रयंत इति स
क्तेन वपञ्चके अवा नो अग्ने इति षट् अग्निमी के इति सक्तेन वके अपतवाः त्वमग्ने वसन् अवा ध्यग्निः
समिधा अगन्ममहा एना वः अग्ने वाजस्य जनस्य गोपाः अग्निं तं मन्ये प्रतिष्ठास्तनरी उषो भद्रेभिः इदं मे
ष्टं प्रत्यु अदर्शि उषस्य चित्रं एता उत्याः महे नो अघ एषो उपाः यादस्मा सिंधु यदघस्थः आभास्यग्निः अता

रम०

११

रिष्मपञ्च। इमा उवादि विष्टयः। अग्निना वर्तिः। ईळे घावा पृथिवी पञ्चविंशतिः। प्रतिप्रियतमं न व। अथ मे
 वार्यः। ओ के नाभि हितो न्यैः। अभ्यासात्प्रतिपत्तिस्त्रः प्रती कंचतु न सं यथा देवतं प्रति षंद स्रथा ग्रासं क्र
 मानतः। प्रतिप्रियतमं सक्तं मंगलैः अधिकं नतं। इति तत्पाच। शतमनूचमायु कामस्येत्यादि ब्राह्मणेभि हिताः
 प्रातरनुवाक सत्कामनुसारेण प्रयोक्तव्याः। तत्र शतस्येयं कृष्टिः। आपो रे वती रित्येका। अभ्यासात्तिस्त्रः। उपप्रयं
 त इति सक्तं न व पञ्चके। अवा नो अग्न इति षष्ठ्यः। अग्निमीले इति सक्तं न व कं। अथै कपातिन्यः। त्वमग्ने वस
 न्। अबोध्यग्निः। अगन्मम हेति तिस्त्रः। एना वो अग्निमिति द्वे। अग्ने वाजस्य जनस्य गोपाः। अग्निं ते मम्ये। प्रति
 ष्यास नरीति द्वे। उषो भद्रेभिः। इदं मे षं। प्रत्यु अदर्शति द्वे। उषसश्चित्रं। एता उत्थाः। महे नो अद्य बोधय। एषो
 उषा इति द्वे। यदद्य स्थः। आभात्यग्निः। अतारिष्म तमस इति पञ्च। इमा उवामिति द्वे। अग्निना वर्तिः। अबो
 ध्यग्निर्जमः। ईळे घावा पृथिवी इति पञ्चविंशतिः। प्रतिप्रियतममिति न व। उत्तमाया अभ्यासेनैका दश। एवैश

मं. टी. ४
१०२

तं भवति। शतस्य कृतेः श्लोकः। तिस्रः प्रतिपदेभ्यासात्प्रतीकत्रयमुत्तरं। ततश्चंदस एकैका द्वे द्वे गायत्रवा
हते। प्रतिप्रियतमं सक्तं मंगलानि चतुर्धत्ते इति। त्रीणि चरानि षष्टिश्चानूच्य नि एवमादीनां अस्मिन्ने
वसमा म्नाये पूर्वोक्तन्यायेन यावत्प्रयोजनं सक्तानि ग्रंथविस्तारभयान्नोच्यते अस्माभिः। इति मंचनाचार्यवि
रचितायां आश्वलायनसूत्रे प्रयोगदीपिकायां चतुर्थोऽध्यायः॥ ॥ अथैषां प्रातरनुवाकानां मध्ये अन्यतमं
प्रातरनुवाकमनूच्य। तत्र स्पष्टवापयिष्य होतरित्यध्वर्युणा उक्तः। अनभिहिं कृत्यापो न ग्रीयात् अन्वाह। प्र
देवत्राज्र ह्मणे गातुरेत्विति न वक्तव्यः। द्विनोतानो अध्वरं देवयज्येति दशमी॥ तत्र स्पष्टप्रथमां अध्वर्युका
रं ब्रूयात्। सामिधेनी न्यायेन। द्वितीयाद्या ह्मणवानं ब्रूयात्। एवं चार्थात् द्वितीये आदाने पञ्चाद्वर्चा अनुष्ण
सता भवन्ति। यदियजमानो वृष्टिकामः स्यात्तद्वितीयाद्या वृष्टिकामस्य प्रकृत्यैव ब्रूयात्। प्रकृतिपक्षे पूर्व
वा सामर्द्धर्चेषु लिङ्गानि कांक्षेत्। अथ ग्रहणदेशात् आहतास्वेकधनास्वावर्हंतरीरिति ब्रूयात्। तस्माद्देवयज

सम०
१०२

नदेशं प्रति आहतास्वेकधनासु प्रति दृश्यमानासु प्रतियदाप इति ब्रूयात्। तीर्थसमीपमागतासु आधेन व इति ब्रू-
यात्। तीर्थदेशं प्राप्तासु समन्यायं लुपयंतीति ब्रूयात्। तीर्थदेशे हेतुचमसेपां पूर्यमाणे वसतीवरी धेकधना
सुसमानियमानासु आपो न देवीरुपयंति हेतुत्रियमित्युक्ताचतुर्मात्रप्रणवेनोपरमेत्। प्रकृतिपसेप्यत्रा
वसानं भवति। अथागतमध्वर्युमवेरपो ध्वर्योऽ इति पछति। उते मनं न मुरिति अध्वर्युणा प्रत्युक्ते नि
गदं ब्रुवन् गच्छंतीनामेकधनानामभिमुखो गच्छेत्। तासु ध्वर्यो इत्यादिविष्वदे व्यावत इत्येतमनवानमु
क्ताताः परेणातीत्योत्तरतस्तिष्ठेत्। तास्वात्मनो दूरेतीतासु यस्येन्द्र इत्यादिनिगदशेषं अनुब्रुवन् ब्रजेत्।
तारिषोऽमंबयोर्येत्यध्वमिरिति तिस्रः। ऋगावानपसेप्यत्र संततिः कार्यी। यदसामर्थ्यात्। तिस्रणामुत्त
मामनुब्रजन्त परया द्वा राहविर्द्वानमुपपद्येत्। एमा अगमन्निति साधमानासु एकधनासु ब्रूयात्। सन्नासु आ
गमन्नाप इत्येतया परिधाय। ततो निक्रम्य पूर्वया द्वा राहविर्द्वानं प्रविश्य उत्तरं द्वार्यं स्पृणामासाद्य राजा

मं. १०५ नमभिमुख उपविशेद निरस्य तणं। प्रदेवने त्वा रभ्य आनिगदा तु तमस्वरत्न। किंचि घ्नैस्त रं प्र
 १०३ योक्तव्यं। निगदप्रभृति अपो देवी रूप त्वय इत्येतत्पर्यंतं मध्यमस्वरेण। शेषं मंद्रेण। अत ऊर्ध्वं प्रातः
 वन ३ सैमा सैर्मंद्रेणै वा। अथोपां सुसंज्ञकं ग्रहं हूयमानं तत्र स्थ एवाभिमुखो भूत्वा अनुमंत्रयेत्। प्राणं यच्च
 १०३ स्वाहत्वा सुहवस्सूर्याय प्राणं प्राणं मे यच्चेत्यनुमंत्र्या उं इत्युच्चार्य। अनुप्राणनं कुर्यात्। शरीरस्य वा
 युं नासिकाद्वारेण बहिर्निर्गमयेदित्यर्पः। अंतर्गमसंज्ञकं ग्रहं अपानं यच्च स्वाहत्वा सुहवस्सूर्याय
 पाना पानं मे यच्चेत्यनेन भागेनानुमंत्र्योत्तरेण उं इति भागेनाभ्युपाननं कुर्यात्। एवमंतर्गमैः। ततो
 व्यानाय त्वेत्युपां सुसवनं ग्रावाणमभिमृशति। अथापो न प्रीया स्थाने निरसनोपवेशने कृत्वा भू
 र्भुवस्वरिति वाचं विसृजेत्। प्रातरनुवाकोपाकरणकालादारभ्य एतदंतं वाग्यमनं कुर्यात्। अ
 थ बहिष्य वमानसर्पणकाले मैत्रावरुणा ब्रह्मा चंद्रसश्च संदेति द्वाभ्यां दे आहुती जुहोति प्रत्यग

राम०

१०३

दगाहवनीयादवस्थायेत्येवमादिना। इयोर्विप्रयो देवतः॥ दुत्वा पूर्वकारिभिः सह सर्पणं कुरुतः॥ स्तोत्रा
 र्थं तेषूपविष्टेषु निरसनोपवेशने कृत्वा मैत्रावरुणः प्रत्यक्षिरः प्राञ्जुख उक्ता तारमभिमुख उ
 पविशति। दक्षिणतो ब्रह्मा उदञ्जुखः उक्ता तारमेवाभिमुखः॥ अथ होता आपो न ग्रीयारं भस्थान ए
 वासीनः तान्सर्वानुपविष्टाननुमंत्रयते। यो देवानामिति मंत्रेण भूया समित्यंतेन। अथ ब्रह्म-स्तो
 ष्यामः प्रज्ञास्तरिति प्रस्तोत्रास्तोत्रायाति सर्जितः॥ ब्रह्मामैत्रावरुणश्च अतिसृजतः॥ भूरिन्द्रवंतः स
 वित प्रसृता इति जपित्वां सुधमित्युच्चैर्ब्रूयात्प्रातः सवने। मैत्रावरुणः॥ स्तुतदेवेन सवित्रा इत्यादि
 साम्न्योमिति जपित्वा सुधमित्युच्चैर्ब्रूयात्॥ ॥ अथ सवनीयेन पशुना चरंति पूर्वकारिणो मार्जनांत
 मग्नीषोमीयवत्। विशेषस्तूच्यते। यूपाय परिवीयमाणा येति प्रेषितः॥ पश्चादुत्तरवेदेर्निरसनोपवेश
 ने कृत्वा। अभिहिं कृत्य युवासुवासा इत्येतां त्रिब्रूयात्। अथाग्निमंथनादिसमानं। आवाहनादिष्वेष्टि

मं. टी. ५
१०४

केषु निगमेषु यत्र यत्र यजमानशब्दे यदि भक्त्यंतः श्रूयते तत्र तत्र तदिभक्त्यंत एव सुचर्ये
यजमानशब्दद्वारे प्रयोक्तव्यः। आत्मा दुरियोजनादूर्ध्वमयं विधिर्न भवति। प्रावित्रं साधु ते य
जमानदेवता ओमन्वती ते स्मिन् यज्ञे यजमाने त्ये तयोरपि न भवति। अथावाहने। आवहदेवान्सुच
ते यजमाना येत्यवसाय। वै कल्पिका वाज्यभागा वा वात्स्य। अग्निमांश्वनस्पतिमांश्वह। इन्द्रं वसुमे
तमांश्वह। इन्द्रं रुद्रवंतमांश्वह। इन्द्रमादित्यवंतमभुमंतं विभुमंतं वाजवंतं बृहस्पतिवंतं विश्वदेव्या
वंतमांश्वह। देवां आज्यपां इत्यादि। इन्द्रं वसुमेतमित्याद्याः सवनदेवता। आसांच देवतानां प्रस्थित
याज्या सुध्यानं कर्तव्यं। संमार्गस्य र्शना नंतरं प्रवृत्ता हुतीर्जुतुति वषट्कर्तारः। अथावाकवर्जं।
स तु याज्याक्रमेण स्य होमस्य वषट्कारनिमित्तत्वात्। अग्नीषोमीये हनि वरणे कृते प्यस्मिन्नेवा
हनि होमः कर्तव्यः। अथ प्रश्नास्तस्तीर्थे न प्रपद्यसेत्युक्ते मैत्रावरुणः स्थानाचमने कृत्वा प्रवि

राम०
१०४

श्यस्त्वयमेवतूष्णीं दंडं गृह्णाति। दण्डप्रदानवर्जमित्युक्तत्वात्। मेधपतये मेधमित्यभिगौविशेषः।
 वपायागेविशेषः। अग्नेनयसुपथारये अस्मानित्यनुवाक्या। हो० दग्निं घ्रागस्य वपायामेदसो जु
 षतामिति श्रैषः। प्रवः शुक्रायेति याज्या। अथयेपाशुकास्तृजः ते चात्वाले मार्जयन्ते। केचिद्येषां व
 श्यमाणमुपस्थानं ते सर्वे मार्जयन्त इत्याहुः। चात्वालमार्जनानंतरं होतामैत्रावरुणो ब्राह्मणा धेसा
 पोतानेष्टाग्नीध्र इत्येते अध्वर्युपये स्थित्वा आदित्यप्रभृतीधिषायानुपतिष्ठन्ते। अथादित्यं अग्ने
 अध्वनामध्वपत इति मंत्रेण। अथ तत्रस्था एव यूपादित्या हवनीयनिर्मथ्यानुपतिष्ठन्ते। निर्मथ्यो
 नामयत्राग्निर्मथ्यते स देशः। मथित्वा प्रसिप्तो जिरिति केचित्। अन्ये प्रसिद्धाः। अग्नयः सगर
 इति मंत्रेण। अथ सव्यावृतास्तत्रस्था एव शमित्रो वध्यगो हवात्वा लोका रास्ता वा नुपतिष्ठन्ते। अग्न
 यः सगर इत्यनेन। उवध्यगो ह्यग्नौ रात्राणां निखातदेशः। आस्ता वो बहिष्य वमानदेशः। प्रसिद्ध

मं. टी० ५ इतरे। पुनर्दक्षिणा वृतास्तत्र स्थाएव आग्नीध्रीयमध्यावाकस्य वा दंदक्षिणं मार्जीलीयं खरमित्ये
 १०५ तानुपतिष्ठंते अग्नयः सगर इत्यनेनैव। अध्यावाकस्य वा दंद अध्यावाकस्यो नीयमानसूक्तस्थानं।
 खरोग्रहासादनप्रदेशः। प्रसिद्ध इतरे। अथोत्तरेणाग्नीध्रीयं परिब्रज्य सदः पूर्व द्वारि प्रत्यङ्
 १०५ मुखाः स्थित्वा सदो मिमंशंति। उर्वतरि संवीहति आग्नीध्रवर्जीः। अथ द्वार्ये स्थूणे मिमंशंति।
 देवी द्वार इति मंत्रेण दक्षिणेन पाणिना पर्यायेणामि मंशं नं कर्तव्यं। मंत्रस्तु सकृदेव। अथ तत्र
 स्थाएव अपराननेनैवोपतिष्ठंते। तत उपस्थितांश्चानुपस्थितां होत्रीयांश्चाप्यपश्यंत इतरजः।
 ततश्चानवे समाणा उपतिष्ठंते। उपस्थिता आदित्यप्रभृतयः। अनुपस्थिता होत्रीयादयः। त
 तस्सर्वे उरुं नो लोकमनुनेषिविद्वानित्येतामचंजपंतो युगपदेव सदः प्रविशंति। प्रविश्य प्रथ
 मं नेष्टा उत्तरेण सर्वाधिषाणात्वा स्वधिष्यस्य पश्चान्निरसनोपवेशने करोति। अन्येषामप्ये

राम०
 १०५

वमेवमार्गः। पोतातमपरेण गत्वा स्वस्य पश्चादुपविशति। ब्राह्मणा खंसीतावपरेण गत्वा स्वस्य
 धिष्यस्य पश्चादुपविशति। होताप्येतानपरेण गत्वा स्वस्य धिष्यस्य पश्चादुपविशति। मैत्रावरु
 णश्चाप्रसर्पणकाले आग्नीध्र आग्नीध्रीयशक्तमभिमिश्रति। उर्वतरि संवीहीति। देवी द्वये इति द्व
 र्यस्थूणे। उरुं न इति जपन्प्रविश्याग्नीध्रीयस्य पश्चाग्नीदुपविशति। अथ सर्वे होत्रादयो यो अघसौ
 म्य इति जपन्ति। अथोपविष्टानामतूर्ध्वमासवनसमाप्तेः यदा यदा सदः प्रसर्पणं निसर्पणं वा प्राप्नो
 तितदा स्वं धिष्यमुत्तरेणैव कर्तव्यं। नापरया। धिष्यरहितानां तु दक्षिणं धिष्यमुत्तरेण। एवं
 ब्रह्मा आदित्यप्रभृती धिष्यानुपतिष्ठते। अयं तु विशेषः। पश्चात्सदः प्राञ्जुखः स होमिषश्च अपरे द्व
 र्यभिमिश्रति। तत्र स्य एव पत्नी शक्त्या यो धिष्यानुपतिष्ठते। समस्तांश्चाथापरया द्वारतथैव प्रविश्य द
 क्षिणपूरुषान् मैत्रावरुणस्य निरसनोपवेशने कृत्वा यो अघसौ म्य इति एतं मंत्रं जपति॥ ॥ अथेन्द्रैः

मं. टी. ०५

१६

106

पुरोक्ता शैरनुसवनं चरंति॥ ॥ धानावन्तं करंभिणमित्यनुवाक्या। होतायसदिं इं हरिवां इन्द्रो
धाना-अत्विति प्रैषः। प्रातःसवनलिंगकः। अयमेव प्रैषो याज्या। इयान्वि शेषः। इन्द्रमित्यादे शस्यो
द्वारः। होतायसदित्यस्य स्थाने आगूः। होतयजेत्यस्य स्थाने वषट्कारः। यथा। येऽयजामहे हरिवां
इन्द्रो धानां जुषाणो वेतूवौ ऋषट्। इति। एवमन्यत्रापि। यत्र कच प्रैषेण यजति। तत्रादे श पदोद्ग
रवर्जं। अयं विधिर्भवति। अथ सिष्टकृतः। अग्ने जुषस्वनो हविरित्यनुवाक्या। होतायसदग्निं
पुरोक्ता शानामिति प्रैषः। येऽयजामहे हविरग्ने वीहो ऋषट्। इति याज्या॥ अथ द्विदेवत्यसं
ज्ञकैर्गर्हैश्चरंति॥ तत्रादौ वायव इन्द्रवायुभ्यां गृहो भवति। तस्य वायवाया हि दर्शनेन्द्रवायू
इमे सुता इत्यनुवाक्ये। अनवानं पृथक् प्रणवे। होतायसदायुमग्ने गां होतायसदिन्द्रवायू अर्हं
तेति प्रैषावनवानं। अग्रं पिबाम धूनां शतेनानो अभिष्टिभिरितियाज्ये अनवानं। इयोरपिया।

राम०

१६

ज्ययो रे कैवागूर्भवत्याहो। वषट्कारस्तु प्रतियाज्यं भवति। इत इध्वं प्रातः सवने प्रयुज्यमानाया ज्यानु
 वाक्या अनवानं वक्तव्याः। इत उत्तरयोर्गहयोः प्रेषावप्यनवानं वक्तव्यौ। अथ ह्रस्वेतत्तुग्नहपात्रमा
 हरत्यध्वर्युस्तद्गृहीयात्। ऐतुवसुः पुरुवसुरिति प्रतिगत्वा। सव्येन पाणिना दक्षिणस्योरेर्वस्त्रमप
 नीयतस्मिन्नु रोग्रहपात्रं सादयित्वा। आकाशवदंगुलिना पाणिनापि दध्यात्। अथ मैत्रावरुणस्य ग्न
 हस्य। अयं वां मित्रावरुणे त्वनुवाक्या। होताय सन्मित्रावरुणेति प्रेषः। गणानाजमदग्निनेतियाज्या।
 ऐन्द्रवायवं सव्येन पाणिनापि धाय दक्षिणेन पाणिना मैत्रावरुणं गृहीयात्। ऐतुवसुर्विददसुरिति
 प्रतिगत्वा। दक्षिणेनैन्द्रवायवं हत्वा अभ्यात्मं सादयित्वा भावपि दक्षिणेन पाणिनापि दध्यात्। प्रतिग्नह
 णकाले भक्षणकाले च सव्येन पाणिनापि धानं। अन्यदा दक्षिणेन। अथाश्विनस्य ग्नहस्य। प्रातर्भुजाविबो
 धमेत्यनुवाक्या। होताय स दन्विना नासत्येति प्रेषः। वातृधाना शुभस्पती इतियाज्या। इत रोग्रहो सव्येन

मं. टी. ५

१०७

पाणिनापि धायः ऐतु वसुः संयद्वसुरित्याश्विनं दक्षिणे न पाणिना प्रतिगृह्य दक्षिणे त एव गतो नीत्वा उ
तरेण शिरः पर्याहृत्याभ्यात्मतरं सा दधित्वा त्रीण्यपि पात्राणि पूर्ववदसं सष्टांगुलिकेन पाणिना दक्षिणे
नापि धायास्ते ॥ अथोन्नीयमानेभ्यः प्रेषितो मैत्रावरुणः ॥ आत्वा वहंतु हरय इति नवर्चस्रक्तमन्वाह ॥ अ
नभिहिं कृत्य आद्योत्तमे त्रिर्जूयात् ॥ होता यस्मिन् प्रातः प्रातः सावस्येति प्रैषेण प्रशास्त्वा प्रेषितः ॥ होता
यजति ॥ इदं ते सोम्यं मध्विति अनया ॥ प्रशास्त्वा द्योर्ध्वर्युणामभिरदिष्टाः संयजंति ॥ मैत्रावरुणो ह
एतं निधायासीनो यजति मित्रं वयं हवामह इति ॥ इन्द्रतावृषभं वयमिति ब्राह्मणा घंसी ॥ मरुतो यस्य
हि क्षय इति पोता ॥ अग्ने पत्नी रिहा वहेति नेष्टा ॥ उक्षान्ता यवशं नायेत्याग्नीध्रः ॥ सोमस्याग्ने वीहीति
सर्वत्रानुवषट्कारः ॥ तथा चोक्तं ॥ सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्कारः प्रस्थितया ज्यासु शस्त्रया ज्यासु
मरुत्वनाये हारियोजने महिष्याश्विने च तैरे अहो इति ॥ अनुवषट्कारस्यागूर्नास्ति ॥ सानुवषट्का

रम.

१०७

रे शुद्धिरनुमंत्रणं। यत्र कवैकसंप्रैषे द्वौ वषट्कारौ समस्तावेव तत्र द्विरनुमंत्रयेत न चागूरुन रस्मिन्निति।
 अथ होता आगतमध्वर्युं अयाच्छनीदिति पृच्छति। अयाच्छित्यध्वर्युणा प्रत्युक्तः। स भद्रमकुर्योन इति ज
 पति। अथाश्विनमैत्रावरुणौ गृह्ये सव्येन पाणिना पिधाय। ऐन्द्रवायवमुजरेर्देह्यं गृहीत्वा अध्वर्यवे प्रय
 छेत्। गृह्णार्यमनुत्सृजं नेव। एष वसुः पुरुवसुरिति मंत्रेण त्वयं तां तनूपावानस्तन्वस्तपो जा इति मंत्रां
 तः। ततो ध्वर्यु उपहूय सेलुक्ता। पात्रस्यं सोमं द्वाभ्यामपि नासिकाभ्यामवधाय वाग्देवी सोमस्य तप्यति
 मंत्रेण भक्षयेत्। यदि तु तत्र प्रतिप्रस्थाता भक्षयति तमप्युपहूय भक्षयेत्। सर्वत्रापि सोमभक्षणो वाग्दे
 वीत्ययमेव मंत्रो वेदितव्यः। ततो ध्वर्युणा होतरुप त्वय सेलुक्तः। उपहूत इति ब्रूयात्। सर्वत्राप्युपहव वा
 चने अयमेव प्रत्युपहव मंत्रः। अध्वर्युणा प्रतिभक्षितं किंचित्सावरोषं होतृचमसेऽवनीया। अनाचम्ये वा
 ध्वर्युं प्रतिप्रस्थात्रोरुपहवमिष्ट्वा नासिकाभ्यामवधाय पुनर्भक्षयेत्। ताभ्यां च प्रतिभक्षिते रोषं होतृचम

मं. टी. ०५

१०८

108

स आनी योत्सजेत्यात्रं। अथाश्विनं सव्येनापि धाय मैत्रावरुणमुत्तरेर्धे गृहीत्वा अध्वर्यवे प्रयच्छेत्।
अनुत्सजन्ने वा। एष वसुर्विददसुरिति मंत्रेण। ह्यंतां तनूपावानसन्वस्रपोजा इति मंत्रांतः। ततो ध्व
र्युं प्रतिप्रस्थात्रोरुपहवमिष्ट्वा प्रथमं दक्षिणेनाक्षणावेश्य पश्चात्सव्येनावेश्य भस्मयेत्। ताभ्यां च प्रति
भक्षिते शेषं होतृचमस आनी योत्सजेत्यात्रं। अथाश्विनं दक्षिणेन पाणिनापि धाय। ऐतु वस्रनां पतिर्वि
शेषां देवानां समिदिति मंत्रेण होतृचमसं समादाय सव्येनारत्निना सव्यस्योरोर्वस्त्रमपनीय तस्मिं
उरौ सादयित्वा विरळांगुलिकेन सव्येन पाणिनापि दध्या होतृचमसं। अथाश्विनं उत्तरेर्धे गृही
त्वा दक्षिणेन शिरः पर्याहृत्योत्तरेणानीय पूर्वमासादितस्थाने पुनः सादयित्वा अध्वर्यवे प्रणाम
येत्। अनुत्सजन्ने वा। एष वसुः संयदसुरिति मंत्रेण। ततो ध्वर्युं प्रतिप्रस्थात्रोरुपहवमिष्ट्वा गृह
पात्रं दक्षिणकर्णसमीपे नीत्वा पश्चात्सव्यकर्णसमीपे नीत्वा भस्मयेत्। ताभ्यां च प्रतिभक्षिते शेषं हो

राम०

१०८

तच्चमसः आनीयोऽस्मिन्नेत्यात्र। अथ दक्षिणेन पाणिना होतुं च समाह्वयभूमौ निधाय इच्छामुपह्वय
 ति। उपहृतोयं सुन्वन्यजमानोऽस्य यज्ञस्यागुरउ हवमशीयेति तस्मिन्नुपहृत इति विशेष इच्छायां।
 उपह्वयमानामुपो घृष्टं तिचमसांश्चमसाध्वर्यं वश्चमसिनो वा। उपह्वयावांतरेष्वां प्राश्या। इच्छाम
 सणमकृत्वे वाचम्यचमसमसणं कुर्यात्। अध्वर्य उपह्वयसेत्सुक्ता होतासं चमसं द्विर्भसयेत्। उ
 क्तेनैव मंत्रेण। सानुवषट्कारे षु द्विर्भसणं। मंत्रेण प्रथमं तूष्णीं द्वितीयं। प्रतिवषट्कारं भसणं तूष्णीं
 मुत्तरमिति वचनात्। यदनुशुक्रामंथिनोः संस्त्वावं होतुं चमसेवनांतं वौ धाय नमते तदाऽध्वर्युं प्रति
 प्रस्थात्रोरुपह्वमिष्ट्वा भसयेत्। अस्मिन्यसेतावपि प्रतिभसंकुरुतः। ततः उक्तात् ब्रह्मयजमानच
 मसान् द्विर्द्विर्भसयेत्। तंतमेवोपह्वय अस्मिन्यसेतावपि प्रतिभसंकुरुतः। केचिदुक्तात् चमसमस
 णं न कुर्वन्ति। उक्तात् चमसं नान्यो भसयतीति शास्त्रांतरे निषेधदर्शनात्। ततः प्रशस्ता ब्राह्मणा

मं. टी. ५

१०९

109

छंसी पोताने द्वाग्नीध्र इत्येतेषां च मसान्सकृत्सकृद्भक्षयति। तंतं च मसिने अध्वर्युं चोपहृया। यथा
समष्टं त्विति वचनात्। एवं होतुर्वषट्कारनिमित्तमस्ये समासे। प्रणस्त्राद्याग्नीध्रांताः स्वस्ववषट्कार
निमित्तं स्वं स्वं च मसं द्विर्भक्षयति। तत्र होतारमध्वर्युं चोपहृया। उभयोरपि समस्तत्वात्। तानध्वर्युः
प्रतिभक्षयति। एवं सर्वेषां वषट्कारनिमित्ते भक्षे समासे। सर्वे च मसिनः स्वं स्वं च मसं समाख्याय
सकृद्भक्षयति। तत्र होताध्वर्युमुपहृया। ब्रह्मादयस्तु होतारं अध्वर्युं च न मसिन उपहृयध्वमि
ति वा। सर्वैः सर्वत्रोपहृवया चने कृते उपहृत इति प्रत्युपहृवः कार्यः। सर्वत्र वादे वी सोमस्येति मे
त्रः। अथ सर्वे भक्षयित्वा। अपामसो मशजो भवेत्याभ्यामग्न्यां यथाक्रमेण मुखरुदये अभि स
शेरं तत्। प्रतिभक्षमिति केचित्। एतदप्यायनं सर्वत्र सोममक्षणे कर्तव्यं। एकपात्रवर्जं। तथा चो
क्तं। सर्वत्रात्मानमन्यत्रैकपात्रेभ्य इति। तत आप्याय स्वसमेतु ते संते पयोसिसमुयंतु वाजा इति

राम०
१०९

द्वाभ्यामभ्यां च मसानां प्यायंति । एतच्च मसानां प्यायनं प्रातः सवने माध्यंदिने च घोषाघानां च मसानां । तृतीय
 सवने च घाना मेवा नान्यत्रा च मसानां घोषाघान्यूर्वयोः सवनयोराघां तृतीयसवन इति वचनात् । अथाप्या
 यितां च मसां दक्षिणस्य हविर्दानस्थाधस्तात्सादयंत्यध्वर्यं वस्तेनाशं ससंज्ञा भवंति ॥ ॥ एतस्मिन्नाले अ
 छावाकः स्थानाचमने कृत्वा तीर्थेन प्रविश्य । उत्तरेण ग्नीध्रीयं परित्रज्य पूर्वेषां सद आत्मनोधिष्य देवेनि
 रसनोपवेशने कृत्वा पविश्या । अध्वर्युणा दत्तं पुरे व्याशखे उं इ कामिवो घम्या छावाकवदस्वेत्युक्तौ नमिहिं
 कृत्या । अथावो अग्निमवस इति तचमन्वाह । आघोतमेत्रिर्ज्यात् । अस्य तचस्योत्तमायाश्च सत्तायेव चनेयः
 प्रणवस्तेन यजमान होत रध्वर्यो ग्नादिति निगदमुपसंतनुयात् । अनवानं ह्यध्वमित्येवमंतं समासे
 तस्मिन्निगदे । अध्वर्युर्होतर्गुपहवं कंसते । अछावाकाय । अपहोता प्रत्येतासु च न यजमानः इत्यनेन निग
 देनाच्छावाकमुपह्वयते अछावाक उन्नीयमानायेति प्रेषितो नमिहिं कृत्या । प्रत्यस्मै विषीषत इति सक्तं

मं. टी. ५
११०

चतुर्थं च मन्त्राह आघोत मे त्रि ब्रूयात् आघा वाक्य जेतुक्तः प्रातर्या वभिरागतमित्यनया प्रस्थितया
ज्यया यजति उक्ते उव षड्कारः एतत्संयतं पुरो ऋश श कलस्येडाया इवोद्यमनं भवति। अथ पुरो ऋ
श श कलं निधाय स्य द्वा दकं च मसंभ सयेत् अध्वर्य उपह्वयस्वेत्युक्ता। उक्ते नैव मंत्रेण तूष्णीं द्वितीयं
भस्यति। अध्वर्युणा प्रतिभसिते पुनरध्वर्युमुपह्वयसमारब्धानिमित्तं भस्यति। प्रतिभसितानो चेत्समा
ख्या भस्यस्य प्रसंगसिद्धिः यथा भस्यो न कर्तव्यं। भस्यित्वा पामसो मंशं नो भवेत्साम्या मग्न्या माप्यायने।
आप्यायस्व समेतु ते संते पयो सीति च मसाप्यायने। आप्यायितं च मसं सादयति सो षिना रशं स संशुके
भवति। स्य द्वा दकं अथ पुरो ऋश द्वा दश गच्छं ग ह त्वीथाय तत्र स्थाप्य पूर्वोक्त क्रमेण आदित्य प्रभृती
नृधिषायानुपस्थाया परया हारसदः प्रविशति पूर्ववत्सदो द्वार्ये चाभिमश्योपस्थितां श्वानुपस्थितां श्वी
पस्थाया उरुं नो लो कमित्येतां जपन् प्रविश्य पश्चात्स्वस्य धिषायस्य निरसनोपवेशने कृत्वा यो अ

राम०
११०

यसौम्य इति जपति होत्रादयः अथावाकस्योपवेशनात्तागेव विसंस्थितसंचरेण निष्क्रम्याग्नीध्रीयं प्रा-
 पुवंति। अथावाकोपिसदस्येव पुरोळाशशकलं प्राश्यान्म्या। उपविष्टेष्वावाके ब्रह्मापि विसंस्थितसंच-
 रेण निष्क्रम्याग्नीध्रीयंगच्छेत्। अथावाकोपि पूर्वया दार निष्क्रम्याग्नीध्रीयं प्राप्य तत्र सर्वे हविरुधिष्ठमा-
 ग्नीध्रीये ध्वर्षु निरनीतं प्राश्नीयुः। आग्नीध्रीयसमीप एव अथावाकः पुरोळाशशकलं प्राश्य हविरुधि-
 ष्ठं प्राश्नीयादित्येके। एतस्मिन्नेव काले सुधार्तानां शशरस्थित्यर्थं भोजनमपि भवति। न प्राक्। अथ सर्वे
 सदः प्रविशन्ति। विसंस्थितसंचरेण। सर्वेषूपविष्टेषु सत्तुया ज्याभवेति। तेषां प्रेषाः। होताय सहिन्द्रो
 त्रादित्यादिपञ्चमं प्रेषस्तु। एषा एव या ज्याः। या ज्या काले अयं विशेष्टः। होताय सहित्यस्य स्थाने आ-
 गूर्भवति। असौ यजेत्यस्य स्थाने वषट्कारः। यत्र येन प्रेषेण मैत्रावरुणो यं यं प्रेष्यति स स तेन तेन प्रे-
 षेण यजति। मैत्रावरुणस्तात्त्रियं प्रेषमुक्तादण्डनिधायोपविश्य यजति। अध्वर्युगृह्यतिभ्यां हो-

मं-८-५
१११

तरेत घञेलुक्तः। हेतातये वयजति। नानुवषट्कारः। अथानुवषट्कर्तृक्रमः। हेत। पोवृ। नेष्ट। अग्नी
तात्रलन। प्रशास्तु हेत। पीत। नेष्ट। अष्टावाक। अध्वर्युः। गृहपतयः। अथाहृतं स्तुपात्रं वषट्कार
क्रमेणैव वषट्कर्तारो भक्षयंति। येषां याज्यासु प्रतिप्रस्थानाहोमः कृतः ते तमेवोपहूय भक्षयंति। स एव
तेषां प्रतिभक्षयिता। तस्मिंश्चैवोपहवइति वचनान्। अपबहिष्पवमानानुशंसनमाज्यशस्त्रं शंसेत्।
स्तुपात्रभक्षणानंतरं। अध्वर्युः हेतपुरत आसीनः पराङ्मवर्तते। तस्मिन्परङ्मवर्तते। हेतासुमस
द्वरेपितामातरिष्वेत्यादिकं हेतजपसंज्ञकं मंत्रं जपित्वा। अनभिहिं कृत्य शोसावोमित्युच्चैरह्वयति।
प्रातःसवनेशस्त्रादिषु शोसावोमिति त्र्यक्षर आहवः। पर्यायप्रभतीनां चादौ त्र्यक्षर एव। सवनत्रयेपि
शस्त्रमध्ये त्र्यक्षर एव॥ आह्वानुधूसनभूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्न इत्येतंतूष्णीं शंसं संज्ञकं मंत्रं शंसे
त्। उपौशुसप्रणवमसंतनन्। सचत्रिपदो भवति। षट्पदंतूष्णीं शंसं शंसेदिति ब्राह्मणवचनात्। ष

राम०
१११

दूपदोवाशंसव्यः। षट्पदपक्षेपूर्वेज्योतिःशब्दे रग्ने वस्येत्। तूष्णीं शंसं शस्त्वा अनुष्णसन्नमि
 र्द्देवेदु इति एतां द्वादशपदानि विदं सं रध्यात्। यथा पठितमेव पदानि विग्राहं शस्त्वा। उत्तमेन पदे
 न प्रणुत्य प्रवोदे वायेति सप्त च संस्तुतमुपसंतनुयात्। अस्या घाम चेंत्रिः शंसेत्। अर्द्ध च शो विग्राहं।
 रूगा वानं वा विग्राहमेव। रूगा वानपक्षे तृतीये वचने संततिः कार्या। द्वितीया घा अर्द्ध च श एव शंसेत्।
 प्रातः सवने सर्वत्रार्द्ध च शः शंसनमेव। आहूयोत्तमया परिदध्यात्। सर्वत्र शस्त्र परिधानीया स्वयं वि
 धिर्भवति॥ एषा आज्यशस्त्रस्य क्लृप्तिः॥ ॥ अथ शस्त्रपाठः प्रदर्शयते। सुमत्यद्गदे पिता मातरि श्वा।
 अधि द्रुपदा धादधि शे कथा कवयः शंसन्। सोमो विश्वविं नीथानि नेषद्दहस्पति रुक्थाम दानि शंसि
 षद्वा गा युर्विश्वा युर्विष्पमा युः। कइ दं शंसिष्यति सइ दं शंसिष्यतीति जपित्वा। शोसा वो मिलु चै रुक्
 त्वा भूरग्नि ज्योति ज्योति रग्ने शं। इन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिंद्रो शं॥ सूर्योति ज्योतिः सः सूर्यो शं। अग्निर्द्देवे

मं-२१०५

११२

११२

इः। अग्निर्मन्विद्धः। अग्निः सुषमित्। होता देववृत्तः। होता मनुवृत्तः। प्रणीर्यज्ञानां। रथीरध्वराणां।
अतूर्त्तं होता। तूर्त्तं ह्यव्यवाट्। आदेवो देवान्वसतः। यस्य दग्निर्देवो देवान्। सोऽध्वरकरतिज्ञात
वेदो मूर्त्तः प्रवो देवापाग्नये बर्हिष्ठमर्चस्मै। गमदेवेभिरस नो यजिष्ठो बर्हिरस देवैरत्रिः। अग्ने सह
ससातमो रशो सावो रनू नो रस सहस्रवत्त्रिः। प्रवो देवायेति सूक्तं ब्राह्मणक्रमेण वाचंसेत्। अनु
ब्राह्मणं वेति वचनात्। प्रवो देवाय। इति वांसमपूर्व्यं। सनः शर्माणि। उत नो ब्रह्मन्। संयंता विप्रः। स
ता वायस्य। नू नो रस्वेति परिधानीया। अयं ब्राह्मणविहितः क्रमः। अन्यत्समाने। उक्थं वा विधो
पायत्वेति जपेत्। अथो कथं शायजेति प्रेषितः। अग्न इन्द्रश्च दामुवोदुरेण इति याज्या। उक्ते नुवषट्
कारः। शस्त्रोपक्रमादारभ्य आवषट्कारं दृग्यमनं कर्तव्यं। सर्वेषु शस्त्रेष्वयं विधिः। अथाह
तमुक्थपात्रमध्वर्युमुपहूय द्विर्भस्येत्। सर्वत्र सानुवषट्कारं द्विर्भस्येत्। मंत्रेण प्रथमं नृष्यं।

राम०

११२

द्वितीयं। एतं न विस्मर्तव्यं। ततः सर्वं च मसिनः स्वे स्वे च मसं समाख्यानिमित्तं सकृद्गच्छयन्ति। अध्वर्यु उपह्व
 यस्वेत्युक्त्वा च मसिन उपह्वयध्वमित्युक्त्वा वा। उक्तमात्माप्यायनं च मसाप्यायनं च॥ अथ शस्त्रप्रतिग
 र उच्यते॥ शस्त्रादौ शस्त्रमध्ये च आसुवे शोणं सामोदैवेति प्रतिगरः। विग्राहे प्रतिगरे नास्ति। अवसा
 ने ओषामोदैवोमिति प्रतिगरः। घस स च प्रणवेष्टुतादिर्भवति। आसुव पूर्ववर्तिने प्रणवे त्रिमात्रः प्र
 तिगरः। सचासुव प्रतिगरेण संततो वक्तव्यः। ॐ शोणं सामोदैवेति यादृशः शस्त्रस्वरः। प्रणवे त्रिमात्रः प्रण
 वः प्रतिगरः॥ ॥ अथ ब्रह्मन्तोष्यामः प्रशास्तरिति प्रस्तोत्रास्तोत्रायाति सज्जितः। ब्रह्माभूरिन्द्रवंतस्स
 वित प्रसूतः। ओं सुध्वमित्युच्चैः। मैत्रावरुणः सुतदेवेनेत्यादिकं मंत्रं जपित्वा सुध्वमित्युच्चैर्ब्रूयात्। स
 र्वस्तोत्रेषु मैत्रावरुणस्यायं विधिः। अथ प्रस्तोत्रास्तोत्रांते एषे लुक्ते अनंतरं उक्तुर्यो हिंकारः त
 स्मिंहिंकारे शस्त्रायात्क्षीरन्प्रातः सवने। उत्तरयोः सवनयोरेषे लुक्ते नंतरं प्रतिहारस्तदा त्वयी

मं० टी० ५
११३

॥ ११३ ॥ रन् इति शस्त्रकालनिरूपणं। अथ प्रउगशस्त्रं। वायुरमेगा यज्ञप्रीरित्येवमाद्याः पुरोरुक्
संज्ञकाः सप्तश्रुचः। वायवायाहि दर्शनेत्येवमाद्याश्रुचः। तत्र यथाक्रमेण एकैकस्य पुरोरुच
उपरिष्ठात्तचंत्तचंशंसेत्। द्वितीयां प्रउगेत्रिरिति वचनात् वायवायाहि दर्शनेत्येतामेव त्रिःशं
सेत्। नाद्यो॥ विश्वां देवानित्येषा षष्ठी पुरोरुक् सा सप्तपदा तस्योत्रिरवसानं द्वयोर्द्वयोः पादयोः॥
एकैकमवसानं। सप्तभ्यः पुरोरुग्भ्य आत्मानं कुर्यात्। वाचमहं देवमित्येषा पुरोरुक् विक
ल्पेन शस्या। यदा तस्याः पुरोरुचः शंसनेन स्यात्तदा पावकानः सरस्वतीत्यस्य तच्च स्यात् हावः क
र्तव्यः। आहूयोत्तमयापरिदध्यात्। एतत्प्रउगं माधुर्धेदसमित्युच्यते। एषा प्रउगशस्त्रकृतिः
॥ अथ शस्त्रपाठः॥ हिंभूर्भुवः स्वरो३ शोसा वो३ वायुरमेगा यज्ञप्रीः साकं गन्मनसा यज्ञं। शिवो
नियुद्धिः शिवाभो३ वायवायाहि दर्शने० शुधीरुवो त्रिः वायउ० उरूची सोमपीतयो३ शो

राम०
११३

सावो३ हिरण्यवर्त्तनानरा देवापती अभिष्टये। वायुश्चेन्द्रश्च सुमुखो३ मिन्द्रवायू इमे सुता० महि
त्याधियानरो३ शो३ सावो३ उ३ काव्या राजानां कृत्वा दक्षस्य दुरो३ यो३ रिशा दसा सधस्य ओ३ मित्रं हुवे
पूतदक्षं० दक्षं दधाते अपसो३ शो३ सावो३ नृदेव्या अध्वर्यू आगतं रथेन सूर्यत्वा। मध्वा यज्ञं समं
जायो३ मध्विना यज्ञं रारिषो० आयातं रुद्रर्त्तनो३ शो३ सावो३ मिन्द्र उक्थेभिर्भेदिष्ठो वाजानां च वा
जपतिः। हरिवां सुतानां सखो३ मिन्द्राया हि चित्रभानो० सुते दधिष्वनश्च नो३ शो३ सावो३ विश्वान्
देवान् हवामहे स्मिन्यज्ञे सुपेशसः३ त इमं यज्ञं मा गमं देवा सो देव्याधिया। जुषाणा अध्वरे स होये
यज्ञस्य तनू कृतः३ विश्व आसो मपीतयो३ मो मा सश्च र्षणी घतः० मे धं जुषंत वह्नयो३ शो३ सावो३ इवा
चमहं देवी वाचा स्मिन्यज्ञे सुपेशसा। सरस्वतीं हवामहे३ म्पावकानः सरस्वती० यज्ञं दधे स
रस्वतो३ शो३ सावो३ मा हो अर्णः सरस्वती रिति परिधानीया परिदध्यात्। उक्थं वाचि श्रुतो काय

मं. टी. ०५ त्वेति शस्त्वा जपः। विश्वेभिः सोम्यं मध्विति अनवानं याज्या। उक्तेनुवषट्कारः। आज्यशस्त्रवद्भस
 ११४ विधिः। चमसाप्यायनवर्जं। सर्वभक्षाश्चमसाभवन्ति। अथ प्रशास्ता ब्राह्मणाद्येस्य द्वावाक इति त्रयः
 शस्त्रिणो होत्रकर्त्ता। तेषां शस्त्राण्युच्यन्ते। प्रातः सवनैतेषां शस्त्राणि चतुरहावानि भवन्ति। स्तोत्रिये
 भ्यो नुरूपेभ्यो नुरूपानंतरं परिधानीयाभ्यश्चेत्याह वस्थानानि। ब्रह्मन्तोष्यामः प्रशास्तरिति श्रुता
 ब्रह्मा पूर्वं वदति सजे नैत्रावरुणश्च॥ अथ नैत्रावरुणशस्त्रं। एषेत्युक्ते उद्गनुर्हिंकारे मिहिं कृत्य
 शं ३ सावो ३ मानो मित्रावरुणोति स्तोत्रियस्तचः। पातं सोममता वृधो ३ शं सावो ३ मानो गंतं रिणाद
 सेत्युनुरूपस्तचः। अन्यत्रापि स्तोत्रिया नुरूपावित्युक्ते तचौ वैदित्यो। अस्य सोमस्य पीतयो ३ शं
 सावो ३ प्रवो मित्रायेति पंचर्वं सक्तं। प्रमित्रयोर्वरुणयो रिति नवर्वं। आहूयोत्तमया परिदध्यात्।
 उक्त्वं वाचि शस्त्वा जपः। आयातं मित्रावरुणोति याज्या। उक्तेनुवषट्कारः। उक्त्वं पात्रशेषं चम

राम०
 ११४

तृ. बृहस्पृष्टपदो

सेवनीतं। अध्वर्युमुपहूयदिर्भक्षयति तं तमेवोपहूय। ततः सर्वे च मसिनः संसं च मसं समाख्यानिमि
 ने स ह्ये मित्रे वये हवामह इति त्रयस्तोत्रियः। अनुरूपादिसमानं। ब्रह्मन्तोष्यामः प्रणस्तुरिति श्रुत्वा
 ब्रह्मा पूर्वं वदति स जे नैत्रावरुणश्च। अपत्रास्त्रणा छंसिनः शस्त्रं। एषेत्युक्ते उद्गातुर्हिंकारे। अभिहिं
 कृत्य शोंसावोऽमाया हि सुषुमाहित इति स्तोत्रियस्तत्रः। सुतावंतो हवामहे ३ शोंसावोऽमानो या हि सुता
 वत इत्यनुरूपस्तत्रः। शोंसावोऽमयमुत्वा विचर्षण इति सप्तस्तत्रः। इन्द्रत्वा वृषभं वयमिति नवर्चस्तत्रे।
 उद्देदभीतितिस्यः। तिस्रणा मुत्तमा हूय परिदध्यात्। उक्थं वाचि शस्त्राजपः। इन्द्रकतुविदं सुतमिति याज्या
 । उक्तो नुवषट्कारः। मैत्रावरुणवद्भक्षविधिः। तत्र प्रतिप्रस्थात रूपत्वं यत्वेति विशेषः। बृहस्पृष्टपक्षे इन्द्र
 मिद्राणि नो बृहदिति स्तोत्रियः। अनुरूपादिसमानं। अपत्रास्त्रन्तोष्यामः प्रणस्तुरिति श्रुत्वा। ब्रह्मा प्रण
 स्तारो पूर्वं वदति स जतः। अथाघावाकस्य शस्त्रं। एषेत्युक्ते उद्गातुर्हिंकारे। अभिहिं कृत्य शोंसावोऽमिन्द्रा ॥
 आगतं सुतमिति स्तोत्रियस्तत्रः।
 शोंसावोऽभिन्द्रा

मं. टी. ५

११५

115

नी अपसस्यरीत्यनुरूपस्तवः। शेंसावोरनूतोऽणवृत्रहणाद्भवइति नित्यः। इहेन्द्र गनी उपतय इति षव
चंसक्तं। इयं वामस्य मन्मन इति न वस्तवः। आदूयोजमया परिदध्यात्। उक्थं वाचिः। रास्ताजपेत्। इन्द्र गनी
आगतं सुतमिति याज्या। उक्ते जुवषट्कारः। ब्राह्मणा घंसिवद्भसः। बृहस्पतेः इन्द्रे अग्नानमो बृहदिति स्तो
त्रियः। अनुरूपादिसमानं॥ ॥ संस्थितं प्रातः सवनं॥ ॥ अथ माध्यंदिनं सवनं संस्थिते सवने मगता
र्यसर्पणं कुर्युः। तस्य विधिरुच्यते। प्रशस्तः प्रसुहीत्यध्वर्युणोक्तः। मैत्रावरुणः सर्पतेति ब्रूयात्। ततो
होता दक्षिणे नौदुंबरी मितरे आर्जवेन गत्वा सर्वे अपरया दारानि क्रम्य। उत्तरया वेदि श्रोण्या बहि
र्निष्क्रामंति। निष्क्रम्य किंचिदुदक कार्यमावश्यकमस्ति चेत्तत्कृत्वा पुनस्तथैव वेदि श्रोण्या दिवेदिं प्रवि
श्या। सदः पश्चात् प्राङ्मुखः स्थित्वा आदित्यप्रभती नृधिषायानग्नयः सगर इति मंत्रेण सकृदेवोपस्था
या। अपरस्यां दिशि सदो दार्ये च पूर्ववदभिमुख्य नृणां सदः प्रविश्य। यथा स्थानं धिषायानी पश्चान्निर

राम०

११५

स नो पवेऽने कृता यो अघसौम्य इत्येतन्मंत्रं जपेति । एतन्मन्त्रार्थं सर्पणमित्युच्यते ॥ ॥ एतस्मिन्काले ।
ग्रावस्तुतस्थानाचमने कृतातीर्थेन प्रविश्या । अधर्युपये स्थित्वा आदित्यप्रभतीर्धि षण्णान्छावाकवडु
पस्थाया । हविर्द्वा नस्य पूर्व द्वारं गत्वा हविर्द्वा नश्चात्मा द्वार्ये स्थूणे पूर्व वदभिम रथा । उपस्थितानुपस्थितांश्च
पूर्व वडु पस्थाया । उरुं नो लोकमित्येतं जपन् प्रविशति । तूष्णीमेव प्रवेशनमिति केचित् । दक्षिणस्य ह
विर्द्वा नस्योत्तरस्या सश्चिरसः प्रागुददेऽश्वे स्थित्वा मंत्रेण तणं निरस्य नो पवेऽने मंत्रमुत्क्रातिष्ठन्नेव यो
अघसौम्य इति जपित्वा राजानमभिमुखो वतिष्ठते । अथ ग्रावस्तोत्रे अधर्यु रूष्णीं प्रयच्छति तदंजलिना
प्रतिगत्वा । त्रिः प्रदक्षिणं शिरः समुखं वेष्टयित्वा स्तोत्रं प्रवृत्तेभिषवेऽप्रेषित एव ग्राव्योभिष्टुयान्मध्य
मसरेणा । एतत्प्रभतीर्दं सवनं मध्यमसरेणा ॥ ॥ अभिष्टवनमुच्यते ॥ ॥ अनभिहिंकृत्य अभित्वा दे
वसवितरित्येतानि त्रिर्ब्रूयात् । यज्जते मन इत्येका । आतून इन्द्र इत्येका । माविदित्येका । प्रैतेव दंतित्यर्बुदसं

मं. टी. ५

११६

॥ ६

ज्ञकंचतुर्दशर्चसूक्तं। अस्यसूक्तस्य प्रागुक्तमायाः आवृत्तं जसे प्रवोक्तावाण इति सूक्ते अष्टकच
तुर्पके आवृत्तं। अनयोश्चसूक्तयोर्मध्ये पुरस्तादुपरिष्ठाद्यावावमानीः सादिष्टयेत्याद्यावपेत्
आवृत्तमिष्टुतेयसोमः। समाप्तेभिषवे। सुते अध्वर इत्येता मर्बुदस्यो नमामुपसंतत्यतयापरिदध्यात्। पि
धानोष्णीषं यजमानाय प्रयच्छेत्। ततस्तेनानुज्ञातः पुनरादाय यथारुचिविनिर्योगं कुर्यात्॥ ॥ अथाप
रमभिरूपमित्यारभ्य समानमन्यदित्यं तेन सूत्रेणोक्तमभिष्टवनं कुर्यात्। यथासूत्रं। अर्बुदमेवेत्येके प्रवो
क्तावाण इत्येके। अनयोश्चसंसवादिषु प्रयोगो वेदितव्यः। तत्र तत्राया अपेक्षितत्वात्। एवं विकल्पेन रू
पद्वयं। तत्र पूर्व उच्यते। अथापरमभिरूपं कर्षादिति गाणगारिराचार्यः। आप्यायस्वसमेतुत इति तिस्रः।
षष्ठे ध्यायेत्प्रैते वदंत्विति त्रचः विपरितं वा सर्वत्रा एतास्तचः आप्याय्यमाने। मजंति त्वादसिप इति सूक्। ए
तमुत्पं दरासियो मजंति सप्तधीतयः स्वायुधं मदिनमं इति सूक्। मज्यमानः सुहृत्स्येति सूक् सुपर्णा वा
आप्यायस्वमदितं म. संतेपयांसि

राम०

११६

चमक्रतोपघवीतितच इति। एतामज्यमानेसोमे। आदशभिर्विवस्वत इति सूक्। उ हंतिसप्तैकामिति सूक्। अ
 धुसतिपुषामिषमिति सूक्। ते अद्रयोदशयंत्रास आशव इति तचः। आकलशेषु धावतिपवित्रेपरिविच्यत
 इत्येका॥ आकलशेषु धावतिश्येन इति द्वे। तदित्वा अतदित्वा सो अद्रय इति तचः। इत्यासिच्यमानेसोमे। बृह
 छवे श्रूयमाणे अर्धयुसकाशात्। चतुर्थी बृहद्वदंति महिरेणमंदिनेत्येतामचं। अथ यदिग्रावाणः संहारेषु
 तथासतिमाचिदन्यद्विशंसतेति। एतामचमभिष्टयात्। सुते अधर इत्येतां परिदधाति। समानमन्यत्। अथा
 परमभिष्टवनं। अर्बुदमेवै के इच्छंति। अथापरमभिष्टवनं। प्रवोग्रावाण इत्येतदेवसक्तमिच्छंति। अथमे
 त्रावरुणो ब्रह्माचमाध्यंदिनपवमानसर्पणार्थं पूर्ववदिप्रुष्टो मौजुत्वा पूर्ववत्सर्पणं करोति। ब्रह्मन्सोष्यामः
 प्रशास्त इति प्रस्तोत्राप्रेषिते। ब्रह्माः भुव इन्द्रवंतः सवित प्रस्ता इति जपित्वंस्तु ध्वमित्येव ब्रूयात्। मैत्राव
 रुणः स्तुत देवेन सवि त्रेत्यनेन स्तुते माध्यंदिने पवमाने अंगारवि हरणानंतरं दधिघर्मण चरंति। यदि

मं-टी०५
११७

117

प्रवर्ग्यवान्क्रतुः स्यात्। होतवर्दसेत्युक्तः। होता उतिष्ठतावपश्यतेत्येतामचमनवानमाह। आतंहविरि
त्युक्तः। आतंहविरेषित्येतामचमनवानमाह। अगावानमेकै। यजेत्युक्तः। आतंसन्यद्रूधनि आतमग्ना
वित्यनवानं यजति। अग्नेवाहीत्यनुवषट्कारः। दधिघर्मस्याग्नेवाहीतिवा। घर्मवद्रूपविधिः। मयित्यदि
न्द्रियं ब्रह्मदिति मक्षणमंत्रः। यंधिष्यवंते निष्क्रामंतमंगारैरभिविहरेयुः तस्येवं प्रायश्चित्तं भवति। प
श्चात्स्वस्वधिष्यस्योपवेशनं कृत्वा परिस्वाग्ने पुरं वयमित्येतामचं जपेत्॥ ॥ अथ सवनीयैः पुरोडाशैश्च
रंति। तेषां पुरस्तादुपरिष्ठादप्युपुरोकाशेन चरंति। पशुपुरोकाशस्याक्रियां एकेऽर्घंति। यदि क्रियते
तदा अग्नेत्वं पारयानयो अस्मानित्यनुवाक्या। होताय स दग्निं पुरोकाशस्य जुषतामिति प्रेषः। यथावि
प्रस्यमनुष इति याज्या अग्नेः स्विष्टकृतः। इक्ष्वा मग्ने। होताय स दग्निं पुरोकाशस्येति प्रेषः। स्वदस्वद्वये
नित्याज्या। अथ सवनीयपुरोडाशानां। माध्यंदिनस्य सवनस्य धाना इत्यनुवाक्या। होताय सदिन्द्रं हरि

राम०
११७

वांश्चो धाना अस्त्विति प्रेषः। एते नैव प्रेषेण यजति पूर्ववत्। प्रेषया ज्यामाध्यं दिनसवनलिंगिका। अथ सिष्ट
 कृतः। माध्यंदिने सवने जातवेद इत्यनुवाक्या। होताय सद्मिं पुरोडाशनामिति प्रेषः। ये ०३ हविरग्नेवी
 ही ३ वौ ३ षट्। इति याज्या। यदा सवनीयानां सिष्टकृता सहैव पशुपुरोडाशसिष्टकृतं कुर्वन्ति। तदा सवनी
 यानामेवानुवाक्या प्रेषया ज्याभवन्ति। न पशुपुरोडाशस्य। अथोनीयमानेभ्यः प्रेषितो मैत्रावरुणो नमि
 हिं कृत्य। असाविदेवं गोश्रुजीकमंध इति दशर्वं सक्तमन्वाह। आघोतमेविः। होताय सदिन्द्रं माध्यंदिनस्य
 सवनस्येत्यनेन प्रेषेण प्रेषितो होता। पिबा सोममभियमुगृतर्द् इत्यनया प्रस्थितया ज्यायजति। उक्तो नुव
 षट्कारः प्रशास्त्रादयः स्वेः स्वेर्नामभिरदिष्टाः संतो यजन्ति। मैत्रावरुणः स ईषाहि। एवापाहि प्रत्नथा मंदतु
 त्वेति ब्राह्मणा छंसी। अर्वाडे हतिपोता। तवायं सोम इति नेष्टा। इन्द्राय सोमाः प्रदिव इत्यष्टावाकः। आपूर्णो
 अस्पकलश इत्याग्नीध्रः सर्वत्रानुव षट्कारः। इत्येता माध्यंदिन्यः प्रस्थितया ज्याः। अथ होता आगतमध्व

मं-१०५
११८

118

दक्षिणासु

सुं अयाउग्नीदितिएष्टति। अयाकितिप्रत्युक्तः। सभद्रमकर्णेन इति जपति। अथ इच्छेयद्वा नादिना राशं ससा
दनांते प्रातः सवनवत्। अयेतु विशेषः। आग्नीध्रचमसात्याग घ्रावाकचमसंभक्षयति। सन्नेषु ना राशं सेषु
दक्षिणाकावः। दक्षिणासु उन्नेष्यमाणा सु होत्रादयः स ब्रह्मकाः। विसंस्थितसंचरेण निष्क्रम्याग्नीध्रीये देदे आ
हुती जुहति। प्रत्यगुदगा हवनीया दवस्यायेत्यनेन धर्मेण ग्रावस्तोता च। ददानीत्यग्निर्वदति। प्राचित्वेधि प्रा
चीत्येताभ्यां मंत्राभ्यां उभयोरपि स्वाहेति मंत्रांतः। प्रथमस्याग्निर्वीर्युच्चन्द्रमा आदित्या आपो दक्षिणाश्च दे
वताः। द्वितीयस्य दक्षिणाः। अथ विहारदेशमानीता सु। क इदं कस्मा अदात् इत्यनेन मंत्रेण दक्षिणानां मध्ये
यकिंचित्प्राणिद्रव्यं गवादित दनुमंत्रयेत्। अत्रापि च यद्विरण्यादि प्रधानभूतं तदनेनाभि मश्नेत्। कन्या
चाभि मश्नेत्। सत्यपि प्राणित्वे देवेन विवाहप्रकारेण दक्षिणार्पयदिकन्या दीयते तत्रैव इदमभिमर्शनं
नान्यत्र। केचित्सर्वत्रे छंति। सर्वत्र दक्षिणा प्रतिग्रहे अयं विधिर्भवति। यत्र तु आग्नीध्री यो नास्ति तत्राप्यनु

राम०
११८

मंत्राणं कर्तव्यं। एवं प्रतिगत्वाग्नीध्रियं प्राप्य हविर्हृष्टिष्टं सर्वं प्राश्नायुः। एतस्मिन्नेव काले शरीरस्य त्यर्थं
 भोजनादिकमपि कुर्वन्ति। सुधार्य नश्चेत्। प्राश्य स दः प्रविश्य यथा स्वंधिषायानां पश्चादुपविशन्ति॥ ॥ अ
 यमरत्नतीयेन ग्रहेण संचरन्त्यध्वर्यवः। तस्येन्द्रमरुत इह पाहिसोममित्यनुवाक्या। होताय सदिन्द्रमरुतं
 तमिति प्रेषः। स जोषा इन्द्रसगण इति याज्या। उक्तो नवषट्कारः। आहूते ग्रहं अध्वर्युं प्रतिप्रस्थातारं चोप
 ह्वयमस्येत् द्विः॥ ॥ अथ माध्यंदिनपवमानानुशंसनं मरुततीये शस्त्रं शंसेत्। अभिहिं कृत्य। अध्वर्यो
 शं३ सावो३ मिति षडसरेणाह्वयति माध्यंदिने शस्त्रादिषु सर्वत्र। आहूया तारयं यथोत्तय इत्येतं प्रतिपत्सं
 ज्ञकं त्वं शंसेत्। अस्य त्वस्याघां आज्यवदई चं शो विग्राहं शंसेत्। प्रतिपद्यं सनानंतरमाह्वय इदं वसो
 सुतमं ध इत्यनुचरसंज्ञकं त्वं शंसेत्। सर्वत्र प्रतिपद्यनुचरविलुक्ते त्वौ विदितव्यौ। अनुचरशस्याह्वय इ
 न्द्रनेदीयरादि इति इन्द्रनिहवसंज्ञकं प्रगाथं तिस्त्रस्कारं ककुबुत्तशकारं शंसेत्। सर्वत्र प्रगाथ इत्युक्ते त्वौ

मं. टी. ५

११९

119

वेदितव्यः। तिस्रस्कारमिति द्वे स्रचौ तिस्रस्कारं शंसेत्। ककुबुत्तरकारमिति तिस्रणां मध्ये उत्तमे द्वे स्र
चौ ककुभौ कृत्वा शंसेत्। बार्हतेषु प्रगायेषु चतुर्थषष्ठौ पादौ पुनरभ्यसितोत्तरयोरवस्येत्। एवं श
स्यमानेति स्रस्कारं ककुबुत्तरकारं भवति। एवमिन्द्रनेदीय इति प्रगायं शस्त्वा ह्यप्रनूनं ब्रह्मणस्पतिः
इति ब्राह्मणस्पत्यसंज्ञकं इन्द्रनिहवप्रगायवच्छंसेत्। आज्यशस्त्रादारभ्य ब्राह्मणस्पत्यप्रागायां तं यत्किं
चिच्छस्यजातं तत्सर्वं अर्द्धं च शः शंसेत्। इत ऊर्ध्वं च स्तोत्रियानुरूपाः। प्रतिपदनुचराः प्रगाथाश्च अर्द्ध
च शः शस्याः। गायत्र्युषिगानुष्टुप् ह्रस्वश्च सर्वाश्चैवाचतुष्यदा स्रचौर्द्धं च शः शस्याः। पंक्तिषु द्विरवस्येद्द्वयो
र्द्वयोः पादयोः। आश्विनशस्त्रेषु अर्द्धं च शौवा शंसेत्। उक्तादन्यत्सर्वं पछः शंसेत्। पादैरवसाया र्द्धं कीतैः
संतानः। ब्राह्मणस्पत्यं प्रगायं शस्त्वा ह्यअग्निर्नेतेत्येकां पछः शस्त्वा ह्यतं सोमक्रतुभिरित्येकां पछः श
स्त्वा ह्यपि न्वंत्यप इत्येकां पछः शंसेत्। एतास्ति सोधायाः शस्त्रांतर्गता एकपातिन्यस्रचोधाया उच्यंते। धाया

राम०

११९

नामनेतरे आहावः॥ धार्याभ्य इति वचनात्॥ अनंतरे आहूय प्रवृत्त इति मरुत्वतीये प्रगा-
थं अर्द्धचंद्रः शस्त्राहूय जनिष्ठा उग्र इत्येकादश च सक्तं पद्यः शंसेत्॥ अस्य सक्तस्यैकभूयसी सचः
शस्त्राहूय इन्द्रो मरुत्वानित्येतां निविदं शंसेत्॥ यथानिज्ञातं॥ सर्वत्र माध्यंदिन सवने षड्युजासु सप्त
सक्तेष्वेवमेव निविदं दध्यात्॥ तच्चेन्न निविदं दध्यात्तदा एकांशस्त्वानिवित् बृहस्पति सवा दौ॥ युजासु
सप्त सक्तेषु अर्द्ध सचः शस्त्रानिविदं दध्यात्॥ तथा चोक्तं ब्राह्मणे॥ तस्यार्द्धः शस्त्रार्द्धः परिशिष्यम-
ध्ये निविदं दधातीति॥ तृतीय सवने एकांशिष्टानिविदं दध्यात्॥ निविदमुत्तमेन पदेन प्रणुत्य त्वं जघं ये-
तिसक्तं शेषमुपसंतनोति॥ आहूय वयः सुपर्णा इत्येतया परिदध्यात्॥ अक्षिणी मृजानः स्वयं कृतध्याय-
त्तेनः स्वकृतानामप्येन सांमध्ये यदेनोधिकं मन्यते तदेव ध्यायेत्॥ तथा चोक्तं ब्राह्मणे॥ येन मनसा प्राहृतो-
मन्येत तन्मनसा गच्छेदिति॥ अथ प्रासंगिकं॥ अतिदेश प्रासायां वचनादन्यत्रापि भवति॥ अन्यत्राप्येतया

मं. १०५
१२०

१२० तत्र परिदधदेवं। इदं तु वचनं जनिष्ठा उग्र उग्रो जज्ञ इति मध्येदिन इत्युपदेश प्राप्तायां प्रायणा
र्थः। तत्रापि एतया परिदध्यात्॥ एषामरुत्वती यक्षुः सिः॥ अथ नृस्त्रपाठ उच्यते। अभिहिं कृत्य अ
ध्वर्यो शों सा वो३ मा त्वारथं यथोतये सुम्ना यवर्तयामसि। तुवि कूर्मि मती षह मिन्द्र एविष्ठ सत्यतो३
त्रिः॥ तुवि शुभीति दे। शों सा वो३ मिदं वसो सुतमं ध इति तिस्रोर्द्ध च शः। शों सा वो३ मिन्द्र ने दीय एदिहि
मित मे धामि रूतिभिः॥ आ शंतम शंतमाभिरभिष्टिभिर स्वापे स्वापिभो३ मा स्वापे स्वापिभिर जितुरं
सत्यजिं वि श्व चर्षणिं। रुधि प्रजा स्वाभ गो३ इ रुधि प्रजा स्वाभ गं प्रस्तुति राचाभि र्येत उक्थिनः॥ क्रतुं पु
नत आनुषो३ शों सा वो३ म प्रनूनं ब्रह्मणस्पतिर्मंत्रं वदत्युक्थं। यस्मिन्निंद्रे वरुणो मित्रो अर्यमा देवा
ओकांसि चक्रिरे३ देवा ओकांसि चक्रिरे तमिद्वे चे मा विदयेषु शंभुवं। मंत्रं देवा अने ह सो३ मंत्रं देवा
अने ह समिमां च वा + नृ + चं प्रति हर्यथानरः॥ विश्वे द्वा मा वो३ अश्व वो३ शों सा वो३ मग्निर्नेता भग इवेत्ये

राम०
१२०

कापछः॥ शोसावो३ नत्वं सोमक्रतुभिः सुक्रतुर्भूरित्येकापछः॥ शोसावो३ मपि नंत्यपो मरुत इत्येकापछः॥
 शोसावो३ मप्रवदन्द्राय बृहत् इति द्वे अर्द्धशोः॥ चैवं शोसावो३ अजनिष्ठा उग्र इत्येका दृष्टं चैवं सक्तं पछः॥ सा
 कं प्रतिष्ठाह घाजघंथो३ शोसावो३ मिन्द्रे मरुता सोमस्य पिवतु॥ मरुत्तोत्रो मरुद्गणः॥ मरुत्सखा मरुद्
 धः॥ घ्नन्तृत्रासजदयः॥ मरुतामोजसा सह यई मे नं देवा अन्व मे दन्॥ असुर्ये ह त्र तूर्ये॥ शंवर हत्येग विष्टो॥
 अर्चं तं गुत्सापदा॥ परमस्योपरावति॥ आदो ब्रह्माणि वर्द्धयन्॥ अनाधृष्टान्योजसा॥ कृण्वं देवेभ्यो दुवः॥ मरु
 द्भिः सखिभिस्सह॥ इन्द्रे मरुतां इह श्रवदि ह सोमस्य पिवतु॥ प्रेमां देवो देव हतिमवतु देव्याधिया॥ प्रेदं ब्र
 ह्म प्रेदं सत्रं॥ प्रेमं सुनं तं यजमानमवतु॥ वित्रश्चित्रा॥ भिरूतिभिः॥ श्रवद् ब्रह्माण्यावसागमो३ नत्वं जघंथ
 नमुचिं मखस्युं इत्यादि यतः प्रजज्ञ इन्द्रे अस्य वेदो३ शोसावो३ वयः सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रं॥ इति परिधानीया
 ॥ उक्थं वाचीन्द्राय अएव ते तेति शस्त्वाजयेत्॥ ये ताहि हत्ये मघव न्नवर्द्धन्नितियाज्या॥ उक्तेनुवषट्का

मं-टी-५

१२१

121

रः। आज्यवद्रसविधिः॥ ॥ अथनिषेवत्यशस्त्रकुक्षिरुच्यते॥ ॥ अभिहिं हृत्या अभित्वा शूरनोनु
मइति प्रगायः स्तोत्रियः। आहूयाभित्वा पूर्वपीतयइति प्रगायोनुरूपः। एतौ प्रगाथौ ककुबुत्तशकारं शस्त्रा
। आहूययद्वावा नेति धार्यां शस्त्रा। आहूयपिवा सुतस्परसिनइति साम प्रगायं अर्द्धं च शः शस्त्रा। आहूयइ
न्द्रस्यनुवीर्याणि प्रवोचमिति पञ्चदशर्चं निविद्धानं सक्तं पद्यः शंसेत। अस्य सक्तस्य अष्टौ रचः शस्त्रा। आ
हूयइन्द्रदेवः सोमं पिबत्वित्येतामैन्द्रनिविदं शंसति। अस्य सक्तस्य उत्तमा परिदध्यात्॥ ॥ अथशस्त्रपाठः॥
॥ अभिहिं हृत्या अध्वर्यो र्शोसावो रमभित्वा शूरनोनु मोदुग्धा इव धेनवः। ईशानमस्य जगतः स्वर्दशमीश
नमिन्द्रतस्युषो रविः। मीशानमिन्द्रतस्युषो नत्वा वां अयो दिव्यो न पार्थिवः। न जातो न जनिष्यतो रन्म जातो न ज
निष्यते श्वायंतो मघवन्निन्द्राजिनः॥ गव्यंतस्वाहवामहं र्शोसावो रमभित्वा पूर्वपीतयइन्द्रस्तोमेभिरायवः।
समीचीना सस्तु भवः समस्वरन्द्वागणंत पूर्व्यां रुरुद्वागणंत पूर्व्यमस्येदिन्द्रो वावृधे वृषयं शवः। मदे सुते

राम०

१२१

स्यविष्णवो ३ म दे सुतस्यविष्णव्यद्यातमस्यमहिमानभायवः। अनुष्टु वेति पूर्वथो ३ शोंसा वो ३ यद्वा वानेत्येका
 पद्यः। शोंसा + मू + वो ३ मू पि वा सुतस्य रसिन इति साम प्रगा यसं ज्ञ का दे अर्द्ध च शः। शोंसा वो ३ मिन्द्र स्यनुवीर्या
 णाति पञ्चदश च सक्तं पद्यः। ता सामहिः पत्सुत रशी र्वभूवो ३ शोंसा वो ३ मिन्द्रे देवः सोमं पिवतु। एकजा नो
 वीरतमः। भूरिदानांतवस्तमः। हर्यो स्याता। ए श्वेः प्रेता। वज्रस्य भर्ता। पुरं भेता। पुरं दर्मा। अपां स्वष्टा। अ
 ५ सत्त्व ना नेता पां नेता। निजघ्निर्दूरे श्ववाः। उपमाति हृदं सनावान्। इहोशं देवो वभूवान्। इन्द्रो देव इह श्ववदिह सोमस्य
 पिवतु। प्रेमां देवो देव हूति मवतु देव्याधिया। प्रेदं ब्रह्म प्रेदं सत्त्वं। प्रेमं सुन्वंतं यजमानमवतु। चित्रश्चित्राभि
 रूतिभिः। श्ववद्ब्रह्माण्यावसागमो ३ नीचावया अमवद्वत्र पुत्रेत्यादि। श्येनो नभीतो अतरो रजां सो ३ शोंसा वो ३
 मिन्द्रे यातो वसितस्य राजेति परिधानीया। एतच्छ्रुं सोत्रियं शंसतीत्यादि ब्राह्मणसुरेण शंसेत। अनुब्राह्म
 णं वा स्वर इति वचनात्। उक्तं वाचीन्द्रो पश्य एव ते ते निशस्त्वा जपेत्। पिवा सोममिन्द्रमंदतु त्वेति याज्या। अत्र

मं. १०५

१२२

122

सौर्यहोमांतमारमेत्। अनुवषट्कार सर्वे। उक्तोनुवषट्कारः। प्रउगवद्भक्षविधिः। दृढत्यहेतुत्वामि
दिहवामहेत्वंत्येहिचेरवइतिप्रगाथोस्तोत्रियानुरूपो। ककुबुतरकारशस्यो। उभयंशरणवचन
इतिसामप्रगाथः। अन्यत्समानं॥ ॥ अथहोत्रकाणंशस्त्राणि॥ ॥ तानिपञ्चाहावनिमाध्यंदिने। स्तोत्रि
येभ्योनुरूपेभ्यःप्रगाथेभ्यइतिवचनात्। अथप्रगाथानंतरंपरिधानीयायांच॥ ॥ अथमैत्रावरुणश
स्त्रं॥ ॥ अभिहिं कृत्या। अध्वर्योऽंशोऽसावोऽङ्कयानश्चित्रआधुवदितितचःस्तोत्रियोर्द्वैर्चशः। शोऽसावोऽ
ङ्कयात्वंनडूत्येतितचोनुरूपोर्द्वैर्चशः। शोऽसावोऽङ्कस्तमिन्द्रत्वावसुमितिइचाःप्रगाथसंज्ञकाअर्द्वैर्च
शःशंसेत्। शोऽसावोसधोहजातमितिपञ्चैर्वस्तुपञ्च। एवात्वामिन्द्रवज्रिनत्रैत्येकादशैर्वस्तुपञ्चः। अ
स्यस्तुत्योत्तमयाहयपरिदध्यात्। उक्थंवाचीन्द्रयेतिशस्त्वाजयेत्। उशानुषुणःसुमनाउपाकइतिआ
ज्या। उक्तोनुवषट्कारः। स्वेनप्रातस्सवनीयकेनशस्त्रेणसमोभक्षविधिः॥ ॥ अथब्राह्मणाघंसिनः॥

एम०

१२२

॥ अभिहिं कृत्या । अध्वर्यो शोऽसावोऽनृतं वो दस्ममती षहमिति प्रगाथः स्तोत्रियः । शोऽसावोऽनृतत्तायामि
सुवार्थमिति प्रगाथो नुरूपः । एतौ प्रगाथौ ककुबुत एकास्यौ । शोऽसावोऽमुदुत्ये मधुमतमा इति प्रगाथोर्द्व
शः । शोऽसावोऽमिन्द्रः पूर्भिदातिर हासमर्कै रितिसक्तमेकादशैर्व पछः । उडुब्रह्मा एपेरत अ वस्येति षष्ठं
सक्तं पछः । अस्य सक्तस्योत्तमया ह्यपरिदध्यात् । उक्थं वा ची न्नायेति शस्त्वा जपः । स्त जीवी वजीति या
ज्या । उक्तौ न वषट्कारः । स्वेन प्रातः सवनिकेन शस्त्रेण समो भक्षविधिः । बृहस्पति पसेतु । अभिप्रवः सुर
धसमिति स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ । ककुबुत एकारास्यौ । समानमन्यत ॥ ॥ अथाष्टा वाकस्य ॥ ॥
अभिहिं कृत्या । अध्वर्यो शोऽसावोऽनृतरेभिर्वो विददसुमिति प्रगाथः स्तोत्रियः । शोऽसावोऽनृतरणिरि
त्तिषासतीति प्रगाथो नुरूपः । एतौ प्रगाथौ ककुबुत एकारौ आस्यौ । शोऽसावोऽमुदिन्वस्य रिच्यत इति
दे प्रगाथसंज्ञका अर्द्वैर्व शः । शोऽसावोऽम्भस्य द्वावृधे वीर्यायेति सक्तं पंचैर्व पछः । इमामू षु प्रभृतिं सा

मं. १०५

१२३

123

तयेधा इति एकदशर्वसक्तं पद्यः। अस्य सक्तस्योपोत्तमामुद्धरेत्। अस्मभ्यंतद्वयं च प्रयं धो ३
शोसावो ३ शुनं हवेममघवानमिति परिदध्यात्। उक्थे वाचीन्द्रायेति शस्त्राजयः। पिवावर्द्धस्वे
तियाज्या। उक्तोऽनुवषट्कारः। ब्राह्मणाद्येसिवद्भस्विधिः॥ ॥ इति माध्यंदिनं सवनं॥ ॥ अथ मग
तार्थसर्पणं पूर्ववत्। अथ तृतीयसवनमुत्तमस्वरेण। तत्र प्रथमं आदित्यग्रहेण चरेत्। आ
दित्यानामवसानूतनेनेत्यनुवाक्या। होतायसदादित्याभियाभियधाम्न इति प्रैषः। आदित्यासो
अदितिमीदर्यतामितियाज्या। एतंग्रहं हूयमानं न ईक्षेत न अनुवषट्करोति न भक्षयति। केचिदत्र
मगतार्थसर्पणंकुर्वेति। अथार्धवपवमानार्थं ब्रह्मामैत्रावरुणश्च पूर्ववद्विप्रद्वे मोहृत्वा सर्पणं
कुर्यात्। ब्रह्मन्तो व्यामः प्रशास्तः इति श्रुत्वा ब्रह्मास्वरिन्द्रवंतः सवित् प्रसता इति जयित्वा सुध्वमि
त्युच्चैर्ब्रूयात्। मैत्रावरुणस्तु पूर्ववत्। सुतेपवमाने अंगारविहरणानंतरं मनोतादिपश्विष्कांतं पशु

रस०

१२३

कर्मकर्तव्यं। मनोताये संप्रेषितः। प्रशस्ता त्वं स्थाने प्रथम इति सूक्तमन्वाह। अथ हविर्यागः। पाहि नो अग्ने
 पायुभिरजस्रैरित्यनुवाक्या। होताय स दग्निं घ्रागस्य हविष आद दध० घ सं नूनं० कर देवाग्निर्जुषता
 मिति प्रेषः। प्रकारव इति याज्या। वनस्य तियागः। होताय स दनस्य तिमभिहि पिष्ट० यत्राग्ने रज्यस्य ह
 विषः प्रिया धामानियत्र सो मस्याज्यस्य हविषः प्रिया धामानियत्राग्ने ष्णागस्य हविषः प्रया धामानिय
 त्र वनस्य तेः प्रिया पाथांसि यत्र देवानामित्यादि। एवं स्विष्टकृत्यैषे पि प्रिया धामान्य याच्छिति विशेषः।
 इजायां पूर्ववद्गूः। अथैत्रेः पुरो व्या चैश्चरंति। तृतीये धाना इत्यनुवाक्या। होताय सदिन्द्रं हरि वां इति त
 तीयसवनलिंगकः प्रेषः। अनेनैव प्रेषेण यजति पूर्वोक्तन्यायेन। अथ स्विष्टकृतः। अग्ने तृतीये सवने
 हिकानिष इत्यनुवाक्या। होताय स दग्निं पुरो व्या शानमिति प्रेषः। हविरग्ने वीहीतियाज्या। अथोन्नीय
 मानेभ्यः प्रेषितो मैत्रावरुणः। अनभिहिं कृत्य इहोपयात इति नवर्चं सूक्तमन्वाह॥ आद्योत्तमे त्रिर्वृया

मं-२१-५
१२४

१२५
तु। होताय हरिन्दु त तीयस्य सवनस्येत्यादिना प्रेषेण प्रेषितः। होता इन्द्रस्य मुभिर्वाजवद्विरित्यन
या प्रस्थितया ज्यया यजति। प्रशास्तादयः स्वस्वनामभिरादिष्टाः संतो यजंति। इन्द्रावरुणा सुतपावि
ति प्रशास्ता। इन्द्रश्च सोमं पिबतमिति ब्राह्मणा छंसी। आवो वहंतु सप्तय इति पोता। अमेवनः सुहवा आ
हातिनेष्टा। इन्द्राविष्णुपिबतमित्यष्टवाकः। इमंस्तोममर्हत इत्याग्नीध्रः। सर्वत्रानुवषट्कारः। एतास्त
तीयसवनिव्यः प्रस्थितयाज्याः। अथागतमध्वर्युमयाळग्नीदिति पृच्छति। अयाळिति प्रत्युक्तः। सभ इ
मकरिति जपति। अथ इच्छोपह्वानं प्रकृत्यैवागूर्भवति। सुन्वध्वो नुवर्तत एव॥ हरियो जनपर्यंतं
अवांतरेच्छां प्राश्याचम्य होतवमसंभस्येदित्यारभ्य नारां ससादनांतं माध्यं दिनसवनवत्करोति। स
न्नेषु नारां सेषु सर्वे चमसिनो वि संस्थित संचरेण निष्क्रम्य सवनीयस्य पुरोच्छास्य मृदुतराद्देशात्किं
चित्किंचिदादायति स्मस्ति सः पिंडीः कृत्वा। प्रतिस्वंचमसेभ्यो दक्षिणतः। स्वायितृन्पितामहान् प्रपितामहान्

राम-
१२४

हनप्रपितामहानुद्दिश्यसिपेयुः। अत्रपितरोमादयध्वंयथाभागमावृषायध्वमिति मंत्रेण। उपवीतिन
 वएतसिएउदानं। अविशेषेणजीवमतेभ्योभवति। ततःसव्यावृतआनीध्रायंप्राप्यहविरुच्छिष्टं सर्वे प्रा
 ञ्मन्ति। अन्यदपि भोजनादिकंकुर्वंत्यर्थिनश्चेत्॥ अथसदःप्रसव्यसावित्रेणग्रहेणचरन्ति। अभूदेवस्सवि
 तेत्यनुवाक्या। हेतायदे सवंसवितारमिति प्रेषः। दमूनादेवः सविता वरेण्य इति याज्या। नानुवषट्करोति न
 भसयति॥ ॥ अथार्धवपवमानानुशंसनं वै। अथदेवसंज्ञकं शस्त्रं शंसेत्। संशिष्यः सर्वादिशोध्यायेत्। यस्यां
 दिशियजमानस्य देव्योस्ति नतां ध्यायेत्। अर्धर्यो शो शो रसा वो रमिति सप्तासर आह वस्तृतीयसवने ए
 स्नादिषु सर्वत्राषोडशिन ऊर्ध्वं पर्याय प्रभृतिषु शो रसा वो रमिति प्रातः सवनवदाहावः। अभिहिं कृत्य तत्सवि
 तुर्हं णामहे। अघानो देवसवितरिति वै। अथदेवस्य प्रतिपदनचरो। आघामचमाज्याद्यवच्छंसेत्। अभूदेव
 तिसावित्रं सक्तं षट्कृत्वं। पंचपञ्चः शस्ता सविता देव इति विंशति पदं निविदं ध्यात्। एकांशि द्यात् तृतीयसवन

मं-११-५ इतिवचनात्। एकयाचेति कल्पजाधाया। प्रद्यावायहैः पृथिवीरुतावृषेति घावापृथिवीयंसक्तं पंचर्वं। च
 १२५ तस्मिन्नास्त्वाघावापृथिवीसोमस्यमत्सतामिति पञ्चदशपदांनिविदं दध्यात्। सुरुपकलुमृतय इत्येकात्र
 द्वैर्वशः। तस्मिन्नयमिति सक्तं पञ्चर्वं पछः। चतस्रः शस्त्वास्तमवो देवा इति सप्तदशपदांनिविदं दध्यात्। अ
 यंवेनः येभ्योमाताएवापित्रे। इति तिस्त्रोधायाः। आनोभद्र इति दशर्वं सक्तं नववैश्वदेवं अष्टौ शस्त्वावि
 १२५ श्वेदेवाः सोमस्यमत्सन्निति त्रिंशत्पदांनिविदं दध्यात्। नवमीमचं पछः शस्त्वा। आहूय अदिति घौरदिति
 रंतरिक्षमिति परिधानीयाभूमिमुपस्य शनृदिः पछः सहृद्वैर्वशः अस्मिन् शस्त्रे प्रतिप्रतीकमाहावः। नि
 विदं चादौ। एषावैश्वदेवकुक्षिः॥ ॥ अथ शस्त्रस्वरूपमुच्यते॥ ॥ अभिहिं कृत्य अध्वर्यो शोऽंशो रसा
 वोऽनृतत्सवितुर्दृणीमह इति तचोर्द्वैर्वशः। आघामाज्यवत्॥ शोऽंसावो रमघानो देवसवितरिति तचोर्द्वै
 र्वशः। शोऽंसावो रमभूदेव इति सक्तं षष्ठ्यं पछः। एवैवतस्युः सवितः सवायतो रशोऽंसावो रसविता देवः

राम०
 १२५

सोमस्यपिवतु। हिरण्यपाणिः सुजित्वाः सुबाहुः खंगुरिः। त्रिरहन्सत्यसवनः। यः प्रासुवदसुधिती। उभेजो
 ऋषीसवीमनि। अष्टंसावित्रमासुवं। दोग्ध्राधेनुं। वोढारमनडाहं। आशुंसन्धिं। पुरंधिं योषां। जिणाररथे
 छां। सभेयं युवानं। परमावांसाविषत्यराघमं सं। सविता देव इह श्रवदिह सोमस्य मत्सत्। प्रेमां देवो देवदूति
 मवतु देव्याधिया। प्रेदं ब्रह्म प्रेदं सत्रं। प्रेमं सुनंतं यजमानमवतु। चित्रश्चित्रामिरूतिभिः। श्रव इह ह्याण्यावसा
 गमो ३ ये ते त्रिरहन्सवितः सवासः। १० आदित्यैर्नो अदितिः शर्मयं सो ३ शोसावो ३ मे कया च दशभिश्च स्वभू
 ते। द्वाभ्यामिष्टये विंशत्या चो रन्तिस्मिन् श्रव हसे त्रिंशता च। नियुद्धिर्वायविहता विमुं चो ३ शोसावो ३ मू प्रधा
 वायज्ञैः पृथिवी रूता दृधेति पञ्च पंथः। समुद्रे अंतः कवयः सुदीतयो ३ शोसावो ३ नृधावा पृथिवी सोमस्य म
 त्सतां। पिता च माता च। पुत्रश्च प्रजननं च। धेनुश्च रूषभश्च। धन्या च धिषणा च। सुरेताश्च सुदुधा च। रंभूश्च म
 योभूश्च। ऊर्जस्वती च पयस्वती च। रेतो धाश्च रेतो भू च। धावा पृथिवी इह श्रुता मिह सोमस्य मत्सतां। प्रेमां देवो दे

मं. टी. ५

१२६

न १५

126

वहूतिमवतां देव्याधिया। प्रेदं ब्रह्मप्रेदं सत्रं। प्रेमं सुन्वंते यजमानमवतां॥ चित्रे चित्राभिरूतिभिः। शुतं।
ब्रह्माण्यावसागमतो रनूतद्रधो अघसवितरित्यादि। शोसावो रसुरूपकृत्तुमृतय इत्येका अर्द्धच शः।
शोसावो रनूतरयमिति सूक्तं पञ्च पछः ते नो हि न्वंतु सातये धिये जिषो र शोसावो र मभवो देवाः सोम
स्यमत्सन्। विष्टी स्वयसः। कर्मणा सुहस्ताः धन्या धनिष्ठाः। शम्या शमिष्ठाः। शच्या शचिष्ठाः। ये धेनुं विश्व
जुवं विश्वरूपा मरसन्। अरसंधेनुमभवद्विष्वरूपा। अयुं जत हरी अयुर्देवा उपा। अबुध्रं संकनीना
मदंतः। संवत्सरे स्वयसो यज्ञियं भागमायन्। सभवो देवा इश्वरानिह सोमस्यमत्सन्। प्रेमां देवा देव
हूतिमवंतु देव्याधिया। प्रेदं ब्रह्मप्रेदं सत्रं। प्रेमं सुन्वंते यजमानमवंतु। चित्राश्चित्राभिरूतिभिः। अव
ब्रह्माण्यावसागमो र मभुर्मराय संशिशतुसातिमित्यादि। शोसावो र मयं वेन श्वोदयत्यग्निगर्भा इ
त्येका पछः शोसावो र येभ्यो मातामधुमत्यिन्वते पय इत्येका पछः शोसावो र ये वापित्रे विश्वदेवा यवृषा

राम०
१२६

इत्येकापद्यः शोसावोरसानोभद्रः क्रतव इति नवर्चस्तर्कपद्यः व्यरोमदे वहितं यदा योः शोसावोऽद्विष्टेदे
 वाः सोमस्य मत्सन् विष्टे वै श्वानयः विष्टे हि विष्टमहसः महिमहांतः तत्क्रानाने मधितीवानः आस्त्राः प
 चतवाहसः वातात्मानो अग्नि दूताः ये द्यां च पृथिवी चानस्थुः अपश्चसश्च ब्रह्म च सत्रं च वहिश्च वेहिं च य
 हं चो रुचां तरिहं ये स्थत्रय एक दशाः त्रयश्च त्रिंशच्च त्रयश्च त्रीच सता त्रयश्च त्रीच सहस्रा तावंतो भिषाचः
 तावंतो एतिषाचः तावतीः पत्नीः तावतीर्गन्ताः तावंत उदरणो तावंतो निवेशने अतो वा देवाभूयांसस्थः मा
 वो देवा अपिशसामापरिशसावृष्टिः विष्टे देवा इह श्वनिह सोमस्य मत्सन् प्रेमां देवा देवदूतिमवंतु देव्याधि
 या प्रेदं ब्रह्म प्रेदं सत्रं प्रेमं सुचंतं यजमानमवंतु चित्राश्चित्राभिरूतिभिः श्ववज्रह्मण्यवसागमोऽश
 तमिलुशरद इत्यादि शोसावोरमदिति द्यौरदितिरिति परिधानीयादिः पद्यः स्रुद र्द च शः भूमिमुपस्यश
 न उक्तं वाचीन्द्राय देवेभ्य आश्रुत्यै त्वेति शस्त्वाजयेत् विष्टे देवाः श्रुणुते मंहवं म इति याज्या उक्तो नुव

मं-टी-५

१२७

षट्कारः। प्रउगवद्भस्त्रविधिः॥ अथ घृतस्य यजेत्युक्ते॥ घृताहवनो घृतपट्टो अग्निरित्यनयाः नादिश्य यज
तिउपांशु। सोम्यस्य यजेत्युक्ते त्वं सोमपितृभिः संविद न इत्यनया अनादिश्य यजतिउच्चैः॥ पुनर्घृतस्य य
जेत्युक्त उरुविष्टो विक्त्रमस्तेत्यनया अनादिश्य यजत्युपांशु। अन्यतरत एव वैत् घृतयागं कुर्वति अध
र्यवः तदा अग्नाविष्णुमहिधामप्रियं वामित्यनया अनादिश्य यजत्युपांशु। आहृतं घृतसिक्तं सोम्येव
— उडात्तभ्यः पूर्वमाद्यत तत्रात्मानमवे सते। यत्तैव क्षुर्द्विविद्यत्सुपर्ण इति मंत्रेण। दधात्विति मंत्रांतः।
ततः सोम्यस्थे नाज्येनां गुह्योपकं निष्ठिकाभ्यामसिष्णी अज्य। छंदोगेभ्यः प्रदातुमध्वर्यवे प्रयच्छेत्। घ
तस्यान्यत्वाद्यात्मानं न पश्येत्तदा। तद्दिश्य कृत्तुस्य गवर्चो० अस्मा सुधारय। मसि इत्यादिकं भ
द्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा इत्येताम च जपेत्। अथ शाखाग्निविहरणानंतरं। आग्नीध्रः पालिव
तस्य यजति। ऐभिरग्ने सरथमित्यनया अनादिश्य उपांशु यजति। यद्युच्चैः संप्रेष्येयुः। तदपि उपां

राम०

१२७

३
 श्वे वयाज्यं ब्रूयात्। उपोऽश्वे वेत्यवधारणान्नानुवषट्कारः। अग्नीध्रो^३ दुर्विसंस्थितसंचरेणनेष्टारमनु
 प्रपद्यतस्योपस्थआसीनो गृहं भक्षयति। नोपस्थआसीन इति शास्त्रांतरप्रतिषेधात्तस्मीप एव भक्षये
 दितिकेचित्। अध्वर्युमुपहूय भक्षयित्वा यथेतं निष्क्रामत्याग्नीध्रः॥ ॥ अथ होताग्निमरुतसंज्ञकं सत्वरि
 तं शंसेत्॥ ॥ स्तोत्रोपाकरणकालादरभ्य प्रावृत्तशिरस्को भवेत्। अभिहिं कृत्याहूय वैश्वानराय पशु
 पाजसे विष इति वैश्वानराय मेकादर्चं सक्तं अस्य सक्तस्याघां पश्चत्तगावानंत्रिः शंसेत्। तृतीये नवचनेन
 उत्तरां संतनुयात्। दशशस्त्वाहूय अग्निर्वैश्वानर इति पञ्चदशपदां निविदं दध्यात्। शोः० शं नः करत्यर्चत
 इत्येकाधाय्याहूय प्रतप्तस इति मरुतं सक्तं षड्चं पञ्चशस्त्वाहूय मरुतो देवा इति चतुर्दशपदां निविदं द
 ध्यात्। यज्ञाय ज्ञा वो अग्नये देवो वो इविणो दा इति प्रगाथो स्तोत्रियानुरूपौ ककुत्तराकारौ शस्यो। शोसा
 वों प्रतव्यसीनव्यसीधीति मग्नय इति जातवेदस्यं सक्तं अष्टर्चं सप्तशस्त्वाहूय अग्निर्जातवेदा इति षोड

मं. टी. ५

१२८

128

शयदं निविदं दध्यात्। आहूय आपो हि ष्टेति तिस्रः। आपो हि ष्टीयानां शंसने अयं विशेषः। अन्वारभ्येषूक्त
तषु। अपावृतशिरसो भूत्वा अप उपस्य शनविलंबितया वृत्त्या शंसेत्। तत ऊर्ध्वं दुततर एव शंसेत्। उत नो
हिर्बुध्न्यः शपो तित्येका धाय्या। देवानो पत्नीरिति द्वे। एकामहमिति द्वे। पावीरवीकन्या। इमे यमप्रस्तरं। मात
लीकयैः। उद्दरतो। आहं पितृन्। इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वघेति षट्धा य्याः। स्तादुक्कितायमिति चतस्रः। आ
सां मध्ये आहवः। ययो रेजसेति कत्यजा। विष्णोर्नुकंतं तंतं तन्वन्निति धाय्याः। एवान इंद्रे मघवेत्यनया भूमि
मुपस्य शन्यरिदध्यात्। अस्य स्रचो मध्यमेव चने उत्तमपादमवशिष्य विरमेत्। यावत् ध्रुवावनयनं भव
ति। तस्मिन्नुज्जीते शेषं समापयेत्। केचित् तृतीयवचने त्रीन्यादानुक्ता विरम्य ध्रुवावनयनानंतरं पादेन प्र
णुवंति। यदि तु प्रागेव ध्रुवो वनीतस्तथा सति ध्रुवावनयनं न कांसितव्यं। अस्मित् शस्त्रे प्रतिप्रतीकमाहवः।
निविदं चादौ स्वादुक्कितायीनां मध्ये च। एषाग्निमारुतस्य कृषिः। अथ ब्रह्मस्तोषामः प्रणस्त रिति शु

एम०

१२८

त्वात्रसार्धवपवमानवदतिसजेत्। मैत्रावरुणः पूर्ववत्॥ ॥ अभिहिं कृत्या ध्वर्यो शो शो ३ सा वो ३ वै श्वा
 नरस्य पथु पाजस इति सूक्तमेकादशर्चं पथः॥ अग्नेताविश्वा परिभूरसित्मनो ३ शो सा वो ३ मग्निर्वै श्वा
 नरः सोमस्य मत्सत्। विश्वेषां देवानां समित्। अजस्रं दैव्यं ज्योतिः। यो विद्मो मानुषीभ्यो अदीदेत्। घुषु पू
 र्वासु दिष्टुतानः॥ अजर उषसा मनीकं। आयो घां भात्या पथिवां। ओर्वंतरि सं। जोतिषाय ज्ञाय चर्म पंसत्।
 अग्निर्वै श्वानर इह अवदिह सोमस्य मत्सत्। प्रेमां देवो देव हूतिमवतु देव्याधिया। प्रेदं ब्रह्म प्रेदं सत्रं। प्रे
 मं सुन्वंतं यजमानमवतु। चित्रश्चित्राभिरूतिभिः॥ अवद्म ह्या एषा वसागमो ३ वै श्वानरस्य दंसनाभ्य इत्यादि
 शो सा वो ३ शं नः करत्यर्वत इत्येकार्द्वर्चः॥ शो सा वो ३ मप्रत्वसस इति सूक्तं षव्वचं पथः॥ आदिना मानियहि
 यानि दधिरो ३ शो सा वो ३ ममरुतो दैमस्य मत्सत्। सुष्टुभः स्वर्कः॥ अर्वसुभो बृहदयसः॥ पूर अनाधृष्टरथाः॥
 त्वेषासः पश्चिमातरः॥ शुभ्राहिरण्यखादयः॥ नवसोमं ददिष्टयः॥ नमस्यावर्ष निर्णिजः॥ मरुतो देवा इह अव

का. सो

मं. १०. ५

१२९

129

निहसोमस्यमत्सन्। प्रेमोदेवोदेवहृतिमवतुदेव्याधिया। प्रेदं ब्रह्म प्रेदं सत्रं। प्रेमं सुचंतं यजमानमवतु।
चित्राश्वित्राभिरूतिभिः। अवद्ब्रह्मा एवावसागमोऽश्वियसे कंभानुभिः संमिमिसिर इत्यादि। शोसावोऽयज्ञा
यज्ञावोऽग्नय इति सौत्रियः प्रगाथः। ककुबुतराकारः शस्यः। उनत्रातातनूनोंऽशोसावोऽनूदेवोद्विणो
दा इति प्रगाथोत्तरूपः ककुबुतराकारः। अग्निर्जनाय दाशुषोऽशोसावोऽमप्रतव्यसीमितश्च पृथक् शुक्र
वर्णमुदुनोयंसतेधियोऽशोसावोऽमग्निर्जातवेदाः सोमस्यमत्सन्। स्वनी कश्चित्रभानुः। अप्रोषिवानह
पतिः। तिरस्तमांसि दर्शनः। घृताहवन ईज्यः। बहुलवर्मास्ततयज्वा। प्रतीत्याशत्रं जेता परजितः। अग्नेजा
तवेदेभिद्युम्नमभिसह आयच्छस। तुशोऽशुशः। समेद्वारं स्तोतारमंहसस्याहि। अग्निर्जातवेदा इह अ
वदिहसोमस्यमत्सन्। प्रेमोदेवोदेवहृतिमवतुदेव्याधिया। प्रेदं ब्रह्म प्रेदं सत्रं॥ प्रेमं सुचंतं यजमानमवतु।
चित्राश्वित्राभिरूतिभिः। अवद्ब्रह्मा एवावसागमोऽमप्रयुधन् प्रयुधद्विरित्यादि। शोसावोऽमापोहिष्ठेति

राम०

१२९

तिस्रोर्द्धर्चः॥ शोसावो३ मुतनोहिर्बुध्न्यः॥ षण्णोलित्येकापछः॥ शोसावो३ न्देवानां पत्नीरुयतीरवंतुन इति
 द्वेपछः॥ शोसावो३ रकामहमिति द्वेपछः॥ शोसावो३ रम्पावीरवीकन्याचित्रायुदित्येकापछः॥ शोसावो३ मिमं
 यमप्रस्तरमाहि सीदेत्येकापछः॥ शोसावो३ मातलीकव्येयमोअंगिरोभिरित्येकापछः॥ शोसावो३ मुदीरता
 मवरउत्तरस इत्येकापछः॥ शोसावो३ माहंपितृन्सुविदत्रां अविस्तीत्येकापछः॥ शोसावो३ मिदंपितृभ्य इत्ये
 कापछः॥ शोसावो३ स्वादुक्किलायं मधुमां उतायमिति द्वेपछः॥ शोसावो३ मयं मे पीत उदियर्ति वाचमिति द्वेपछः॥
 शोसावो३ यमोरोजसास्कमिता रजांसि। वीर्येभिवरतमाश्रविष्ठो३ य्यापत्येते अप्रतीतास होभिः॥ विष्णुः अग
 न्वरुणापूर्व हूतो३ शोसावो३ विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचमित्येकापछः॥ शोसावो३ तंतुं तन्त्रज सोभानुम
 च्छिहीत्येकापछः॥ शोसावो३ मेवान इन्द्रो मधवाविरपूशीति परिधानी यापछः॥ भूमिमुपस्य शंजुतमेनवच
 नेन ध्रुवावनयनं कांसते॥ उक्थं वाचीन्द्राय देवेभ्य आश्रुताय त्वेति शस्त्राजपेत्। ये३ यजामहे ज्ञेम रुद्रिः॥

मं. टी. ५
१३०

मयद्विर्षेकमिः सोमं पिब मंदसानो गणश्चिभिः पावकेभिर्विष्मिन्वेभिरयुभिर्वैश्वानरप्रदिवाकेतुना
सज्जुर्वैरिषट्। सोमस्याग्नेवीहृर्वैरिषट्। मैत्रावरुणवद्भुसः। अस्यशस्त्रस्यप्रतिगरेविशेषः। प्र
थमायामचिआघेवसानद्वयेऽगंतेओथामोदैवोमितिप्रतिगरः प्रणवांतः। स्वादुष्किंत्वायंमधुमौउ
तायमित्येतासुमदामोदैवमोदामोदैवोमितिप्रतिप्रगरो। पुताघपुतादिप्रतिगरयोःस्थानेप्रणवेप्र
णवआहवोत्तरइत्यस्याप्ययमपवादः। अथाग्निमारुतांतेमगतीर्यसर्पणं। यद्यस्मिन्कालेअधुर्यु
र्नतिसज्जेतदाअनतिसष्टाएवसर्पयेयुः। अथानूयात्रादिसक्तवाकप्रेषेविशेषः। अथप्रेषसमाप्ता
येद्वितीयसक्तवाकप्रेषस्तमत्रब्रूयात्। तत्रयथादैवतंनिगमनंकर्तव्यं। अग्निमघहेतारमवृणीता
यंसुचन्यजमानः० गहं नग्नयआज्यंगहं सोमायाज्यंबध्नन्नग्नयेष्ठागंसुचन्निद्रायसोमंभज्जन्
हरिभ्यांधानाःसूपस्थाअघदेवोवनस्पतिरभवदग्नयआज्येनसोमायाज्येनाग्नयेष्ठागेनेन्द्रायसोमे

राम०
१३०

नहरिभ्यां धानाभिरघते मे दस्त इत्यादि। हरियोजनोते पत्नी संयाजांते वा। अध्वर्युर्यदा ब्रूयात्तदा प्रशस्ता
 तिसर्जनमेव कुर्यात्। पुनः सर्पणं पुनः सदः प्रवेशेन न च। प्रयोजनाभावात्। मगतीर्थसर्पणस्य सदः प्र
 वेष्टांगत्वात्। हरियोजनादियज्ञपुष्पमुत्तरत्रवक्ष्यते॥ ॥ संतिष्ठते ग्निष्टोमः इति मंचनाचार्यविरचितायां
 आश्वलायनसूत्रे प्रयोगदीपिकायां पञ्चमोऽध्याय समाप्तः॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः॥ अथात्यग्निष्टोम उ
 च्यते। सर्वमग्निष्टोम उच्यते। सर्वमग्निष्टोमवत्। अयंतु विशेषः। आग्निमारुता दूर्ध्वषोऽक्षि नंग्रहं गच्छं
 त्वध्वर्यवः। तस्य तु शस्त्रं षोऽक्षि वद्भवति। तच्च षोऽक्षि शस्त्रं षोऽक्षि व्याख्यानसमये वक्ष्यते। ततो मगतीर्थ
 सर्पणे ततो नूयाजादियज्ञपुष्पं॥ ॥ समाप्तो त्यग्निष्टोमः॥ ॥ अथोक्त्य संज्ञो ज्योतिष्टोमो वक्ष्यते॥ ॥
 तस्य सवनीयपक्षोः प्रागग्निष्टोमवत्। इयान्विशेषः। प्रवर्ग्योत्रनास्ति। उपसन्नात्रमेव कुर्वन्ति। सवनीये द्वौ
 पशूश्चागौ। आग्नेय एन्नाग्नश्चाग्नेय उच्ये द्वितीय इति वचनात्। आवाहने वै कल्पिकावाज्यभागा वांस्तु। अ
 वा१

मं-टी०५ १३१
 131
 ग्निमा३वह। इन्द्राग्नी आ३वह। वनस्पतिमा३वह। इन्द्रं वसुमंतमावहेत्यादि-अभिगोविशेषः। मेधप
 तिभ्यो मेधौ। प्राभ्यामग्निं भरतः। अन्वेनौ माता। उदीचीनामनयोः पदे निधत्तात्। पथिवीं शरीरे। एक
 धै कधानयोस्त्वचावाध्यतात्। पुरापुरा नाभ्या अपिशसो वपे उस्तिवदता दंत रंतरे वोष्माणं वारयध्वा
 त। श्येनमनयोर्वससीकृणुतात्। प्रशसो बार्हृष्ठा दोषाणि कश्यपे कौसानधिद्राः श्रोणीः कवचोरू
 न्क्षेकपर्णाष्ठीवतः षड्विंशतिः षड्विंशतिरनयोर्वक्रयः। गात्रं गात्रमनयोरनूनं। वनिष्ठू अनयोर्मरवि
 हेत्सूहः। आग्नेयस्य पशोः प्रदानत्रयस्य याज्यानुवाक्याप्रेषा अग्नि होमे उक्ताः। ऐन्द्राग्नस्य निरूढ
 पशवुक्ताः। अत्र वनस्पतियागे विशेषः। वनस्पतिमभिहिपिष्टं तत्रैतौ प्रस्तुत्ये० रभीयसाविवहृती
 त्यादिसमानं। खिष्टकृते अयाचग्निरिति विशेषः। यदि पूर्वकारिणो ऐन्द्राग्न एव कुर्वन्ति तदा अग्नि
 गुप्रभतिसर्वं निरूढ पशुवतः। बृहत्पृष्ठनिबंधनो विशेषः पूर्वमेवोक्तः। अन्यत्सर्वमाग्निमारुतांतम

राम०
 १३१

ग्निष्टोमवत्। आग्निमारुतांते होत्रकाणामुक्त्यप्रयुक्तानि शस्त्राणि त्रीणि भवन्ति तानि चतुरहा वानि भ
 वन्ति। स्तोत्रियेभ्यो नुरूपेभ्यो नुरूपा नेतरं परिधानीयाभ्य इत्याह वस्थानानि॥ ॥ तत्र मैत्रावरुणस्य
 शो शस्त्रं॥ ॥ हिंभूर्भुवस्वरोऽमध्वर्यो शो सा वोऽमेत्यु पुत्रवाणित इति स्तोत्रियतचोर्द्धर्चशः॥ शो सा वो
 रमाग्निरगामिभारत इत्यनुरूपतचोर्द्धर्चशः॥ शो सा वो र्वर्षणा धनमस्तभ्नाद्यामसुर इति त
 चो पछः शस्यो। इन्द्रावरुणायुवमिति सक्तं दशर्च पछः शस्ये। आवां राजानाविति सक्तं पंचर्च पछः
 शस्ये। तत्राह यो न मा परिदध्यात्। उक्तं वाचीन्द्राय देवेभ्य इति शस्त्राजपः। इन्द्रावरुणामधुमत्तम
 स्येति याज्या। उक्तेन वषट्कारः। स्वेन प्रातः सवनि केन तुल्यो भसविधिः॥ ॥ अथ ब्राह्मणा च्छंसी
 शस्त्रं अभिहिं कृत्या। अध्वर्यो शो शो सा वो र्वयमुत्तामपूर्व्य इति प्रगाथ। स्तोत्रियः। शो सा वो र्व्योन
 इहमिदं पुरेति प्रगाथो नुरूपः। एतौ प्रगाथौ ककुबुत्तराकारौ शस्ये। तृतीयपंचमौ पादौ पुनर

म० टी० ६

१३२

132

भ्यसित्वोत्तरयोः पादयोरवसाने क्रियमाणे सर्वाः ककुभो भवन्ति। शोंसावोऽप्रमं हिष्ठायेति सूक्तं षष्ठ्यं
पछः शस्यं॥ उद्भुत इति द्वादशं सूक्तं पछः। अष्टम इन्द्रमिति सूक्तं एकादशं पछः। अस्य सूक्तं
स्योत्तमामाहूय परिदध्यात्। उक्थं वाचीन्द्राय देवैभ्य इति शस्ता जपः। बृहस्पतेयुवमिन्द्रश्च वस्व इ
ति याज्या॥ उक्तेनुवषट्कारः॥ ॥ प्रातः सवनिकेन भस्त्रविधिः॥ ॥ अथाष्टवाकस्य। अभिहिं कृत्या ध्व
र्यो शो शोंसावोऽमथाहीन्द्रगिर्वण इति स्तोत्रियस्तचोर्द्धं च शः। शोंसावो मियंत इन्द्रगिर्वण इत्यनुरू
पोर्द्धं च शः। शोंसावोऽमनुर्ज नित्री तिसृक्तं त्रयोदशं पछः। नूमर्त इति सूक्तं सप्तं पछः। भवामित्र
इति सूक्तं षष्ठ्यं पछः। संवां कर्मणेति सूक्तं मष्ट्यं पछः। अस्योत्तमामाहूय परिदध्यात्। उक्थं वाचीन्द्र
ाय देवैभ्य इति शस्ता जपः। इन्द्राविष्णुमदपतीमदानामिति याज्या॥ स्वेन प्रातः सवनिकेन भस्त्रविधिः।
ततो मृगातीर्थसर्पणां। ततो नुयाजादिसूक्तवाकप्रैषे। अग्निमधेत्यादि० गृह्यन्मनय आज्यं गृह्यन्मो

राम०

१३२

मायाज्यं बध्नन् गन्ध इन्द्राग्निभ्यां छागौ सुन्वं निन्द्राय सोमं देवो वनस्पतिं दग्धय आज्येन सोमायाज्येना
 गन्ध इन्द्राग्निभ्यां छागाभ्यामिन्द्राय सोमेन हरिभ्यां धानाभिरघत्तं मे दस्तः प्रतिपचतामभीष्टामवीवृधे
 तं पुरोवाशैरपादिन्द्र इत्यादि देवताश्चैवैकपशुका इति वचनात् शंसुवाकदियज्ञपुष्टं समानं ॥ ॥
 उक्थ्य संज्ञो ग्निष्टोमः अथ षोडशी सो ग्निष्टोमेन व्याख्यातः विशे षो वक्ष्यते । तत्र सवनीयाः त्रयः पञ्चवः
 आग्नेय ऐन्द्राग्न इन्द्रश्चेति । तत्र द्वौ छागौ । तृतीयो मेषः ऐन्द्रो वृषिः षोडशिनितृतीय इति वचनात् ।
 आवाहने वैकल्पिकावाज्यभागावावात् । अग्निमा ३ वह । इन्द्राग्नी आ ३ वह । इन्द्रमा ३ वह । वनस्पति
 मा ३ वह । इन्द्रं वसुमंतमावहेत्यादि । अधिगुप्रेषः सोत्रामण्यां बहुवचनेनैव ऊहः कर्तव्यः । आग्नेयेन्द्र
 ग्नस्य याज्यानुवाक्याप्रेषाः पूर्वमेव उक्ताः । ऐन्द्रस्य वपायाः । इन्द्रं नरो नेमधितेत्यनुवाक्याः ॥ इन्द्रं मेषस्य
 वपायामेदसो जुषतामिति प्रेषः । उरुं नो लोकमनुनेषिविद्वानितियाज्या । पुरोवाशस्य । य इन्द्रशुभ्र

म. ११. ६

१३३

133

इत्यनुवाक्या। इन्द्रं पुरो व्याश्रयेति प्रेषः प्रससाहिष इति याज्या। हविषः। इन्द्रो राजा जगत इति अनुवा
क्या। इन्द्रं मे षस्य हविष आददध० घसं नूनं० करत एवेन्द्रो जुषतामिति प्रेषः। स्वस्तये वाजिभिश्चेति या
ज्या। वनस्पतियागः॥ हे ता० इन्द्रस्यति० यत्राग्नेरज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र सोमस्या० यत्राग्नेः छाग
स्य हविषः० यत्रेन्द्राग्न्योः छागस्य हविषः० यत्रेन्द्रस्य मे षस्य हविषः० यत्र वनस्पतेः प्रिया पाथांसि यत्र दे
वा० तत्रैतान् अस्तुत्ये० रभीयस इव कृत्वा करेत्यादि। सिद्धं कृते अयाच्छग्निरग्नेरज्यस्य हविष इति विशेषः।
इत्यादि। यद्यध्वर्यवरोन्द्रमेव कुर्वन्ति। तदतदनुसारेण प्रयोगः कर्तव्यः। अन्यत्सर्वमग्निश्चैव भवत्।
आग्निमारुतानं तरेत्री ण्युक्थ्य शस्त्राणि। ततो हेता षोडशी संज्ञकं शस्त्रं शंसेत्। षोडशी द्विविधा।
अवितृतो वितृतश्च। तत्र यदि सामगानां नानदं षोडशिनं साम तदा अवितृतं षोडशिशंस्तव्यः। यदा गौरिवी
तं षोडशिसाम भवति तदा वितृतः षोडशिशंस्तव्य इति ब्राह्मणे। तद्यदि नानदं कुर्युरित्यादिना विहता सुसुव

राम०

१३३

ते। अथाविरुतस्य कृष्टिरुच्यते। अस्मिंश्च त्रय आहवाः। स्तोत्रियायां निविदे परिधानीयाया इति। केचित्तु वि
 हत एव षोडशी आहवो नाविरुत इत्याच सते। ते षोम ते विरुतः पञ्चहावो भवन्ति। स्तोत्रिया नुरूपाम्यां
 तदनंतरं निविदे परिधानीयाया इत्याहवस्थानानि॥ ॥ अभिहिं कृत्या ध्वर्यो शोशे सावोमित्याहूय। असावि
 सोम इन्द्र इति स्तोत्रियोर्द्वैर्चशः। पंचाहव पक्षे शोसावोऽस्मि ममिन्द्र सुतं पिवेत् नुरूपत चोर्द्वैर्चशः। उपो
 षु अणुह गिर इत्येकापडूतिः। सुसंहरमिति द्वे एव पाडूस्तचः। पडूतिः सस्यः। पडूतिषु द्विरवस्येत्। द्वयोर्द्वयोः
 पादयो रुतमे प्रणयात्। यदिन्द्र पतनाज्य इत्यौषिहस्त चोर्द्वैर्चशः। अयं ते अस्तु हर्यत इति बार्हतस्त चो
 र्द्वैर्चशः। आधूर्धस्मा इति द्विपदा मक्पाद द्वयं पछः। ब्रह्मन्वीर ब्रह्म कृतिं जुषाण इति त्रिष्टुप् पछः। एष ब्र
 ह्माय नृत्विय इति तिस्रो द्विपदा पछः। प्रते महे विदये शंसिषं हरी इति जागतस्तचः पछः। त्रिकडुकेषु म
 हिषोय वाशिरमिति तचः पछः। तत्र प्रथमा अष्टाद्वितीया तृतीये उषिह कृश्वर्यो। प्रोषस्तेषु रोयमिति

म-टी०६

१३४

134

शकरत्तचोनुष्टुप्पायत्रीकारः शस्यः चतुर्भिः पादैः प्रथमां त्रिभिरुत्तमामित्यर्थः ते नैताः तिस्रः षड्रुवं
ति। प्रचेतनेत्यनुष्टुबर्द्धर्चशः शस्यो। प्रप्रवस्त्रिष्टुभमिषमर्चत प्रार्चता यो व्यतीं रफणयदिति त्रयस्तु चात्र
नुष्टुभा अर्द्धर्चशः। उत्तमे त्रिद्वेशस्त्वाहूय अस्य मदे जरित इत्येतो निविदं शस्त्वाहूयो घृद्ध भ्रस्य विष्टपमि
त्येतां परिहृध्यात्। इयं चार्द्धर्चशः। उक्त्वा वा चीन्द्राय देवेभ्य इति शस्त्वा जपः। एवास्वे वै वाहीन्द्र एवाहि शक्रैव
शीहि शक्र इति जपित्वा संप्रेषितः। आपाः पूर्वे षां हरिवः सुताना मिति यजति। उक्तेनु व षट्कारः। वित्तते
मस्य विधिर्वक्ष्यते। अथ वित्तत षोडशिनः पाठः प्रदर्शयते॥ ॥ अभिहिं हृत्य अध्वर्यो शोशो सावो मित्याहूय॥
इन्द्रजुषस्व प्रवहा याहि पूर हरी इह। पिबा सुतस्य मतिर्न मध्व अरुर्म हा योर मिन्द्र जठरं न व्यं न पण स्वम
धोर्हि वो न॥ अस्य सुतस्य स्वर्णं पत्ना मदाः सुवाचो अस्यो र मिन्द्र सुराणां मित्रो न जपान वृत्रं यतिर्न। विभे
द वलं भगुर्न ससाहे शत्रून्मदे सोमस्यो र सुधी हवं न इन्द्रे न गिरे जुषस्व जनीन। इन्द्रस्युग्भिर्हि पुंनम

कारश्वा

राम०

१३४

त्वामदायमहेरणायोऽमात्वाविशंतुकविर्नसुतास इन्द्र तद्वानपणस्वकुक्षीसोमोनाविद्विष्मूरधि
 याहियानोऽसाधुर्नगधुर्नसुतासोवमूरश्चमसोनयातेवभीमोविष्णुर्नत्वेवःसमस्तुक्रतुर्नोऽमात्वाव
 हंतुहरयउपोषुष्यणुहिरः। वृषणोसोमपीतयेमघवन्मातयाइवोरमिन्द्रत्वास्वरवससोयदानःसुनता
 वतः। करआदयेयासइद्योजान्विंइतेहरोऽमिमाधानाघतस्तुवःसुसंहशंतावयं। हरीइहोपवसतोम
 घवन्विदिषीमहोऽमिन्द्रं सुखतमेरयेप्रनूनंपूर्णवंधुरः। सुतोयाहिवशंअनुयोजान्विइतेहरोऽमिन्द्रं प्रा
 तर्ह्वामहेसघातंवृषणंरथं। इन्द्रं प्रयत्यध्वरेधितिष्ठातिगोविदेऽमिन्द्रं सोमस्यपीतयेयःपात्रंहा
 रियोजनं। पूर्णमिन्द्रचिकेततियोजान्विंइतेहरोऽयदिन्द्रपतनाज्येयंतेअस्तुहयंतः। देवास्त्वाद
 धिरेपुरःसोमत्राहरिमिःसुतोऽमादितैहजुषाण इन्द्रहरिमिर्नआगहिर्यताहरीववसतुराति
 ष्टहरितंरथोऽयदावृत्रंनदीवृत्रंहर्यनुषसमर्चयः। शवसावज्जिन्नवधीःसंयंहर्यंनरोचयोऽ

न्या. य०

१३५

135

मादिते हविदांश्चिक्लान् सूर्यश्चवर्द्धसे। यताहरीववसुतुरिन्द्रविष्वाऽभिभ्रियोऽयदातेविष्णुरेजसा
 — मिन्द्रे हरिधायसं। त्रीणिपदाविचक्रमेयपिवां हरिवर्षसोऽमादितेहाधारयद्धरितोभूरिभोजनं। य
 ताहरीववसुतुर्ययोरंतर्हरिश्चरोऽमाधूर्ध्वेस्मैब्रह्मन्वीरब्रह्मकृतिंजुषाणः। दधाताश्वानर्वाचीनोहरिभि
 र्याहिनूयोऽमिन्द्रेनवज्रस्मिन्पुसवनेमादयस्वाहिरण्यवाङ्कुरुपब्रह्माणिश्रुणवद्मानोऽमेषब्रह्मा
 प्रतेमहेविदयेऽंसिषंहरी। यस्तुतियः प्रतेवन्वेवजुषोहर्यतंमदोऽमिन्द्रेनामघतंनयोहरिमिश्चारु
 सेचते। सुतो गण आताविशंतुहरिवर्षसंगिरंऽविस्तृतयोहरिहियोनिमभियेसमस्वरन्। यथापथोहि
 र्वेतोहरीदिव्यंयथासदोऽमिं इत्त्वधायं पणान्तुहरिमिर्नधेनवधनूतिरतयद्न्द्रायशूषंहरिवंतमर्चतोऽ
 त्तामिष्पवसोऽस्यवज्रोहरितोयआयसगवसस्यतेहरिर्निकामोहरिरगमस्त्योऽयंतिगिरोधुम्नीसु
 शिप्रोहरिमन्युसायकधनसंयत इन्द्रेनिरूपाहरितामिमिसिरोऽन्त्रिकडुकैषुमहिषोयवाशिरंतुषि

राम
१३५

शुष्मः॥ तपसोममपि बद्धिना सुतं यथावशं ३ स ई ममादमहि कर्म कर्तव्यं मरुमुहं ॥ सैनं सश्वदेवो देवं सत्य
 मिन्द्रं सत्य इन्द्रो ३ मधलिषीमां अभ्योजसा क्रिविं युधाभवत् ॥ आरे दसी अण दस्य मज्जना प्रवा वृधो ३ म
 धनान्यं जहरे प्रेम रिच्यत प्रचेतन ॥ सैनं सश्वदेवो देवं सत्य मिन्द्रं सत्य इन्द्रो ३ साकं जातः क्रतुना साकमोजसा
 ववसि यसाकं वृद्धो वार्यैः सासहिर्मधो विचर्षणं ३ दत्ता एधस्तु वते काम्यं वसु प्रचेतया ॥ सैनं सश्वदेवो देवं सत्य
 मिन्द्रं सत्य इन्द्रो ३ मप्रोषस्मै पुरो रय मिन्द्राय शूषमर्चता ॥ अभी केचि दुल्लोक कृत्संगे समत्सु वृत्रहो ३ मस्याकं
 बोधिचोदिताया हि पिबमत्स्व ॥ नभंता मन्यकेषां ज्याका अधिधन्वसो ३ नत्वं सिंधूं रवास जोधरा चो अहं नहिं ॥ अ
 नुरिन्द्रजज्ञिषे विष्वं पुष्यसि वार्यैर्भूतं त्वा परिषजामहे क्रतु धंदत्तं वृहत् ॥ नभंता मन्यकेषां ज्याका अ + श +
 धिधन्वसो ३ विषु विश्वा अरात योर्यो न शंत नो धियः ॥ अस्तासि रत्र वेव धं योन इन्द्र जिघांसतो ३ या ते एति ईदि
 र्वसु सुम्न आधेहि नो वसो ॥ नभंता मन्यकेषां ज्याका अधिधन्वसो ३ मप्रप्रवस्त्रिष्टुभमिषमिति स्तो ई चंशः ॥ ति

अर्चनप्रार्थनेति तिस्रोर्द्धर्चः ॥

मं० टी० ६^४ यो व्यतीरं फणयदिति तिस्रोर्द्धर्चः ॥ मिनत्कनीन ओदनं पच्यमानं परो गिरं ३ शं सा वो ३ मस्य मदे जरितरि
१३६ न्द्रः सोमस्य मत्सत् ॥ अस्य मदे जरितरिन्द्रो हिमहन् ॥ अस्य मदे जरितरिन्द्रो वृत्रमहन् ॥ अस्य मदे जरितरि
न्द्रो पांवे गमेरयत् ॥ अस्य मदे जरितरिन्द्रो जिन्वदजुवो पिन्वदपितः ॥ अस्य मदे जरितरिन्द्र उदार्यवर्णमतिर
दवरासीद्विशो असाभात् ॥ अस्य मदे जरितरिन्द्र उधामसाभादप्रथयत्पथिवा ॥ अस्य मदे जरितरिन्द्रो दिवि
सूर्यमैरयधंत रिसमतिरत् ॥ अस्य मदे जरितरिन्द्रः समुद्रं प्रकुपितमरम्णात् ॥ अस्य मदे जरितरिन्द्रो रिश्या
इव पंफणतः पर्वतान् प्रकुपितां अरम्णात् ॥ अस्य मदे जरितरिन्द्र इरुश्वदिह सोमस्य मत्सत् ॥ प्रेमो देवो दे
वहृतिः ॥ श्व इद्रा एया वसागमो रमर्भ को न कुमारक इत्येका अर्द्धर्चः ॥ शं सा वो ३ मुचद्रधस्य विष्टपमित्येषा
परिधानीया ॥ इयं चार्द्धर्चः ॥ उक्त्यं वाचीन्द्राय देवेभ्य इति शस्ताजपः ॥ एवात्येवापाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामेवा
हीन्द्रं अथो इदं सनं केवलं त इति याज्या ॥ उक्तौ नुवषट्कारः ॥ अत्र केचिदेवात्येवेत्यादेर्जपशब्दाच्चस्यो

यम०
१३६

पांशुत्वमिच्छति। तदयुक्तं। तथा सति महानाम्युपसर्गाणामकूपदानांच संततिर्न स्यात्। प्राणसंततिश्च युक्तस्तु
 नै संततपाठदर्शनान्। तस्मादेकस्वरत्वमेव। ननु तर्हि जपावप्युपांशुकिं। न स्यादिति चेत्। न॥ अनेका सरवा
 धप्रसंगात्। तस्माज्जपसाहितसायाज्या उच्चैश्च हृमेव युक्तं। तथा हतं षोडशपात्रं समुपहर्षं भक्षयति। घर्मे च
 भक्षिणो मेत्रावरुणस्त्रयं देवाः। प्रथमं हेता भक्षयति। स्वयतिरिक्तान् भक्षिण उपहूय इन्द्र षोडशिनो ज
 स्विमिति मंत्रेण। भक्षयामीति मंत्रांतः। मैत्रावरुणोऽप्यनेन मंत्रेण भक्षयति। स्वयतिरिक्तान् भक्षिण उपहूय। इ
 तरे तु स्वर्गोक्तविधिना भक्षयति। अस्य प्रतिगरे विशेषः। आत्वा वहंतु हरय इत्यारभ्य प्रप्रवक्षिष्टुममित्ये
 तदंतं अवसाने प्रणवे च यथाक्रमं अंथामो देवमदे। मदा मो देवो मय। इति प्रतिगरो भवतः। अन्यत्समानं।
 ततो मगतीर्य संपर्पणं॥ ततो नुयाजादि॥ सूक्तवाक्यैषे। अग्निमघहेतारम वृणी० गृह्णन्नग्नय आज्यं गृ
 ह्णन् सोमायाज्यं बध्नन्नग्नय इन्द्राग्निभ्यां घृणो बध्नन् अयमेवं सुचं निद्राय सोमं मज्जान् हरिभ्यां धानाः सप

मं. टी. ६

१३७

ग्निहोम

137

स्थात्रघदेवोवनस्यतिरभवदग्नयः आज्येन सोमायाज्येनाग्नय इन्द्राग्निभ्यां छागाभ्यामिन्द्रयमेवेणेन्द्रयसो
मेन हरिभ्यां धानाभिरघतं मेदस्तः प्रतिपचताग्नभीषुरवीवृधंतपुरोवाशैरपादिन्द्रः सोमंगवाशिरंयवाशि
रं० सक्तवाकायसक्तावूरहि॥ ततो यज्ञपुष्पादिसमानं। संतिष्ठते चोवृष्टि संस्थो ज्योतिष्टोमः॥ श्रीगणेशाय नमः॥
अथवाजपेयस्य प्रयोग उच्यते। सर्वमेव तत्केचिदग्नीषोमायेण पशुपुरोवाशेन देवसूनां हविषामन्वाय
तनं कुर्वन्ति। तस्मिन्यज्ञे तथैव प्रचरितव्यं। अजयाजप्रभृतिरिहिरण्यमालिनश्च त्विजः। हेतुः स्वगेवं विधाभ
वति। हिरण्यमयश्चतुष्करैः कृता वज्रकिंजल्काच्च। उपाकरणकाले। आग्नेयादीन्यभूतुपाकृत्यमारुती
गोवशामुपाकरेति सप्तदशप्राजापत्यान्। अथ सारस्वतीमेधांच। एवं द्वाविंशति एवमुपाकरणं इतिकेचित्।
अपरे अन्यथा कुर्वन्ति। आग्नेयादीं स्त्रीनुपाकृत्यमारुती सारस्वतीं सारस्वतं प्राजापत्यान् परिव्ययण
मेदः। परिव्ययणमेदत्तुवा सुवासा इत्यावर्तत इतिकेचित्। अपरे रक्षणा परिव्ययणे प्रैषतं त्रमिच्छन्ति।

राम०

१३७

तस्मिन्यसौ स कृदेव। अर्धयुवशान्निर्णयः। सप्तदशसामिधेयः। आवहदेवान्सुन्वतेय० आवाहनका
ले। आज्यभागावावात्वा। अग्निमा३वह। इन्द्राग्नी आ३वह। इन्द्रा मा३वह। मरुत आ३वह। सरस्वती मा३व
ह। स३रस्वत मा३वह। प्रजापतिं आ३वह। वनस्पति मा३वह। इन्द्रं वसुमंतं इत्यादि। एषां पशूनां पर्यग्निस्तो
त्रोतं त्रौ प्रकृतौ समर्थनिगमाः सर्वे यथार्थमूत्याः। अधिगौ ऊत्यानि पदानि वक्ष्यामः। आशासानामेधपति
भ्यो मेधान्। प्रैभ्यो ग्निं भरतसृणीतवर्हिरन्वेनान्माता० उदीचीनामेषां पदे निधतात्। पथिवां शरीराणि। एक
धैकधैषां त्वच आष्पता। सुरानाभ्या अपिश सोवपा उत्विदता दंतरे वोष्माणं वारय ध्वात्। ज्येन मेषां वसां
सि कृणुतात्। अशसा वा दूँछत्। दोषाणि कश्यपे वां सानधिद्राः श्रौणीः कवषोरून् स्नेकपर्णा धीवतः षड्विंशतिः
षड्विंशतिरेषां वं क्रयसा। उक्ष्यो च्चावयतात्। एषामनू नं कृणुतात्। वनिष्पूनेषां मारविष्टोरूकं। इत्यादि
समानं॥ ॥ अग्नेर्वपा प्रचारः। अग्नेन येत्यनुवाक्या। हेताय सदर्निष्ठागस्य वपाया इति प्रैषः। प्रवः शुक्राये

अ

मं. टी. ६

१३८

138

नित्याज्या। ऐं इन्द्रस्य। आ वृत्रहणा। होतायसदिं इन्द्रागस्यवपापा इति प्रैषः। सुचिंनुसोममिति याज्या।
इन्द्रस्य। इन्द्रं नरेनेमधिता। होतायसदिन्द्रं वृषोर्वपायामेदस इति प्रैषः। उरुं नो लोकमिति याज्या। अथ मरु
तः। सुचीवो हव्या मरुत इत्यनुवाक्या। होतायस मरुत उस्त्रायावपायामेदसो जुषंतां इति प्रैषः। प्रवित्रमर्केग
णत इति याज्या। अथ सरस्वत्याः। एकाचेतसरस्वती। होतायस सरस्वती मेष्वावपाया इति प्रैषः। प्रहोदसा
धायसास स्रष्टुषेति याज्या। अथ सरस्वतः। जनीयंतो न्वगव इत्यनुवाक्या। होतायस सरस्वतं मेषस्यवपाया
इति प्रैषः। दिव्यं सुपर्णमिति याज्या। अथ प्राजापत्यानां। तं त्रेणयागः। हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्यनुवा
क्या। होतायस त्रजापतिं घ्राणानां वपानां जुषंतामिति प्रैषः। यस्यैमे हिमवंत इति याज्या। प्रजापतिश्च ब्रह्म
योगे मंत्रे चोपांशुत्वं। आगूः प्रणववषट्कारप्रैषादीनामुच्चैर्द्वं। आद्वसत्करज्जुषतामघदग्धमादवी वृधतेत्येते
षामुपांशुत्वं चात्ताले मार्जयित्वैत्यादि। अथाज्यश्च स्त्रे विप्रैः। प्रवो देवायाग्नय इत्येतस्य स्थाने अजिनर

राम०

१३८

इति सूक्तं पंचविंशकं च संसेतुं। अर्द्धं च शः। प्राकृती याज्याः सर्वत्र विकृतिष्वपि शास्त्रायाज्याः प्राकृता एव भवन्ति।
 एतच्च वैश्वदेवशास्त्रब्राह्मणेभिहितं। मूलं वा एतद्वत्स्ययद्रायाश्चैत्येवमादिना। तस्मात्ताः सामान्य एव स्युरि-
 त्येवमन्तेन। प्राकृतमेव प्रउगं माधुघ्नं दसं। अथ होत्रकाणां मैत्रावरुणस्य। तानः शक्तं पार्थिवस्य तावां सम्यग-
 दुत्वा णोति स्तोत्रियानुरूपो। शेषमैकाहिकमेव। अथ ब्राह्मणां छंसिनः। सुरूपकलुमूतयेऽयमुते समतसीति स्तो-
 त्रियानुरूपो। शेषमैकाहिकमेवा। अथ वाकस्य। तमीदृष्यो अर्चिषा आसुते सिंचतश्चियमिति स्तोत्रियानुरू-
 पो। शेषमैकाहिकमेव। एते तचाः त्रयाणां यथासंख्यं स्तोत्रियानुरूपा इति वदन्ति। अन्यस्मिन्यस्यै मैत्रावरुणा अवा-
 कयोः पूर्वोक्तस्तोत्रियानुरूपाः। ब्राह्मणां छंसिनस्तु। शुष्मिंतमं न उत य इति तच्चो नुरूपी भवति इति वदन्ति। तद्विवार-
 णीयं। उभयस्मिन्यस्यै अनुरूपाः प्राकृता एवेति सिद्धांतिर्नो मतिः। माध्यंदिने सवने दधिघर्मेण प्रचर्य आसोप-
 रोव्याश्चैत्येति। प्रथममग्नेः। अने त्वं पारयानव्यो अस्मानित्यनुवाक्या। होता यस्य दग्निं पुरे व्याश्रस्येति प्रेषः। यथा

मं. ६१०६ विप्रस्येतियाज्या ऐं अग्नस्य। आभरतमित्यनुवाक्या। हेतायसदिन्द्रं पुरोवाशस्ये
 १३९ ~~विप्रस्येतियाज्या ऐं अग्नस्य। आभरतमित्यनुवाक्या। हेतायसदिन्द्रं पुरोवाशस्ये~~
 न्द्रस्य। यइन्द्रं शुभ्रा इत्यनुवाक्या। हेतायसदिन्द्रं पुरोवाशस्येति प्रेषः। प्रससामतिप्रेषः। हिष इतियाज्या।
 १३९ अथमरुतां। नृष्टिरं मरुत इत्यनुवाक्या। हेतायसमरुतः पुरोवाशस्य जुषंतामिति प्रेषः। अरा इवेदच
 रमा अहेवेति याज्या। अथ सरस्वत्याः। उत स्यानः सरस्वतीत्यनुवाक्या। हेतायसत्सरस्वती पुरोवाशस्ये
 ति प्रेषः। पावी रवीति याज्या। अथ सरस्वतः। येते सरस्व ऊर्मय इत्यनुवाक्या। हेतायसत्सरस्वते पुरोवाश
 स्येति प्रेषः। सवावृधेनर्य इतियाज्या। अथ प्राजापत्यानां तत्रेणयागः उपांशु। य आत्मदबलदा इत्यनुवा
 क्या। हेतायसत्प्राजापतिं पुरोवाशानां जुषंतामिति प्रेषः। येन द्यौरुग्नेति याज्या। सवनीय पुरोवाशादि
 मरुत्वती यप्रगाथां तंशस्वाहूयकया शुभासवयसः सनीका इति सूक्तं पंचदशकं। अस्य सूक्तस्य सुगा

राम०
 १३९

अनुत्तमार्ते.

अन्यत्राप्यतावाहनदृश्ये तत्सूत्रमचस्मर्त्तव्यं। संप्रैषपक्षे मैत्रा० होताय क्षद्रस्य
तिचरोर्जुषतां हवि० स्विष्टकृति० होताय क्षद्रग्निरुर्जुषतां०

अपञ्चकरवज्रबाहु रित्येवमन्तं शस्त्राहूय इंद्रे मरुत्वानिति निविदं शस्त्रा एकस्य चिन्म इत्यादिसूक्तं शो
षं शस्त्राहूय नवम्या परिदध्यात्। पधः शंसेत्। नित्याया ज्या। नाराचं सभस्य नानंतरं बार्हस्पत्येष्टिः। आ
ज्यभागप्रभृतीकांता भवति। अत्र बृहस्पतिरादेशो न कर्त्तव्यः। वार्त्रघ्नौ अनुवाक्ये भवतः। प्रधानस्य स्विष्टकृ
तः बृहस्पतिः प्रथममित्यादिसूत्रपठितप्रकारेणैव बार्हस्पत्येष्टिः। केचिदेतामिष्टिनकुर्वन्ति। अथ निष्केवल्य
शंसनं। अभित्वा शूरनो जुम इति धाय्यान्तं शस्त्राहूय त्वामिदिह वामह इति हवः बृहतो यो निमर्दं च शः शस्त्रा
हूय पिबासुतस्येति सामप्रगायं शस्त्राहूय तदिदं सभुवने पुज्येष्टमिति सूक्तं नवर्चं पधः शंसेत्। पंचशस्त्रानि वि
त्। आहूयोर्त्तमया परिदध्यात्। मैत्रावरुणशस्त्रमैकाहिक एव। अस्य शस्त्रस्यान्ते सारस्वतपुरे वा शप्रचारः।
ये ते सारस्व इत्यनुवाक्या। होताय सारस्वतं पुरे वा शस्येति प्रैषः। सवावृध इति याज्या। प्रजापतेः पुरे वा शस्था
ने बार्हस्पत्यं च रुं निर्वपंत ध्वर्यवः। बृहस्पतिः प्रथमं जायमानो बृहस्पतिः समजयदसूनीति याज्यानुवाक्ये।

एवमहानृह०

रहस्येषु भिन्नवः सुराधसंप्रसुभृतं सुराधसमिति प्रगाथौ स्तोत्रिया नुरुपौ

मं. टी. ६

१४०

आमने होता यक्षदग्निं पुरे व्याश्राममिति प्रेषः स्वदस्वहवेति याज्या। एवं केचित् कुर्वन्ति। आमने यादीनां
सारस्वतपर्यंतानां सिष्टकृतं कृत्वा उनीयमानसक्तानि कुर्युः। केचित्सौविष्टकृतीनां पाशुकानां च कृत्वा प्र
धानगुणत्वाच्च पौरोळशिका एव कर्तव्याः। अथ सारस्वतबार्हस्पत्यसौविष्टकृतीनां ऊर्ध्वहविषां प्रचारः। स
त्रकारपठितसंयाज्यैः कुष्मकाद्ये प्रयोगपक्षे। ब्राह्मणा छंस्य छावाक शस्त्रे ऐकाहिके। अस्मिन्सवने आ
जिधावनादि वैशेषिकधर्मा उक्ताः अध्वर्युभिः। अथ तृतीयसवनं। आदित्यग्रहादिपशुकलेतंत्रेऽध्वर्युव
शान्निर्णयः। मनोतां प्रतिपशु आवर्तयेत्। नवा। अथामेयस्यापाहिनो अग्न इत्यनुवाक्या। होता यक्षदग्निं छा
गस्य हविष आददधेति। घसं नूनं० करदे वाग्निर्जुषतामिति प्रेषः। प्रकारव इति याज्या। अथें द्रग्न्याः० उभा
वाग्निं द्रग्नी इत्यनुवाक्या। होता यक्षदिन्द्रग्नी छागस्य हविष आतामघमध्यतो० घस्तां नूनं० करत एवेन्द्र
ग्नी जुषेतामिति प्रेषः। प्रचर्षणिभ्यः पतना हवे धितियाज्या। अथें द्रस्य। इन्द्रो राजा जगत इत्यनुवाक्या। होता

राम०

१४०

यस्यदिन्द्रं वृषो हविष आददधेति। घसंनूनं० करदेवेन्द्रे जुषतामिति प्रेषः। स्वस्तये वाजिमिश्रेतियाज्या। अथम
रुतां। आवो होता जो हवीतिसत्त इत्यनुवाक्या। होताय सन्मरुत उस्ताया हविष आदन्नघ०। घसंनूनं। करन्नेवमरु
ते जुषतामिति प्रेषः। यावः शर्म शशमानाय संतीतियाज्या। अथ सरस्वत्याः। सरस्वत्यभिनेने षीत्यनुवाक्या। हो
ताय ससरस्वती मेष्वा हविष आददधेति० घसंनूनं० करदेव सरस्वती जुषतामिति प्रेषः। यस्ते सन इतियाज्या।
अथ सरस्वतः। पीषि वां सरस्वत इत्यनुवाक्या। होताय ससरस्वतं मेष्वा हविष आददधेति। घसंनूनं० करदे
व सरस्वान् जुषतामिति प्रेषः। यस्यं व्रतं पशव इतियाज्या। अथ प्रजापतेः। सप्तदश हविषां तं त्रेणयागः। यः प्रा
णतो निमिषत इत्यनुवाक्या। होताय सप्रजापतिं षागानां हविष आददधेति। घसंनूनं० करदेव प्रजापतिर्जुषता
मिति प्रेषः। यं कंदसी इतियाज्या। आगूर्वषट्कार प्रेषवर्जं सर्वं यथोक्तमुपांशु। अथ वनस्पतियागः। देवेभ्यो वनस्प
ते। होताय सवनस्पतिमित्यादियत्राग्नेरुज्यस्य हविषः प्रियाधामानियत्र सोमस्याज्यस्य हविषः० नियत्राग्नेः षागस्य

अर्द्धव आरमेत्

मं० टी० ६
१४१

141

हविषःप्रियाधामानियत्रेन्द्राग्न्योः छागस्य हविषःप्रियाधामानियत्रेन्द्रस्य हविषःप्रि०नियत्रमरु
तामुखाया हविषःप्रि०नियत्रसरस्वत्यामेष्वा हविषःप्रि०नियत्रसरस्वतोमेषस्य हविषःप्रि०नियत्रप्रजा
पतेः छागानां हविषःप्रियाधामानियत्रवनस्पतेः प्रियापार्थासियत्र देवानामित्यादि० तत्रैतान् प्रसु
त्येन्द्रभीयस इव कृतीकर देवं देव इत्यादि। सिष्ट कृत्यैषः। होतायस० मया च ग्निरग्ने राजस्य हविषःप्रि
याधामान्यया दू सोमस्याज्य हविषःप्रियाधामान्यया च ग्नेः छागस्य हविषःप्रियाधामान्यया चिन्द्राग्न्योः
छागस्य हविषःप्रि०न्यया चिन्द्रस्य हविषःप्रि०न्यया एमरुतामुखाया हविषःप्रि०न्यया दू सरस्वत्यामे
ष्वा हविषःप्रि०न्यया दू सरस्वतोमेषस्य हविषःप्रि०न्यया दू प्रजापतेः छागानां हविषःप्रि०न्यया दू वनस्पतेः
प्रियापार्थास्यया दू देवानामित्यादि। पश्चिच्छोपाह्वानादि॥ वैश्वदेवशस्त्रे प्रतिपदनुचरोऽशस्त्रा हूयत देवस्ये
निसृक्तं सप्तर्चं निविद्वानीयं पछः एकांशिष्ट्वानिवित्। उपांशु आहूय एकया चेति धाय्या आहूय घतेन घावा

राम०
१४१

पृथिवी अमी वृतेति तच्च घावा पृथिवी निविद्वानीयं पृथः॥ एकांशि द्वा निवित्। सुरू पृथु मृतय इति धाया आ
 हूय अनश्वो जात इत्या र्भवं निविद्वानीयं न वचं पृथः॥ शस्यं एकांशि द्वा निवित्। अयं वे न श्वो द्यत्य श्वि र्भी इति ति
 सो धायाः॥ परवतो ये दिधि षंत आप्यमिति सप्तदश चं वै श्वदेवं निविद्वानीयं सक्तं पृथः॥ शस्यं एकांशि द्वा नि
 वित्। अदिति धौ रदितिरंत रि समिति परिधानीया। सर्वत्र वै श्वदेव इति वचनात्। अथाग्निमा रूतं वै श्वानय
 धिषणामिति सक्तं पंचदश चं वै श्वानयं निविद्वानं पृथः॥ शस्यमेकांशि द्वा निवित्। शंनः करतीति धाया
 । धारवण मरुत इति मा रूतं पंचदश चं सक्तं पृथः॥ एकांशि द्वा निवित्। त्वं न श्वि त्र ऊत्याग्ने विवसु डष स इति
 स्तोत्रियानुरू पौक कुबुज र कारं शस्वा हूय यज्ञायज्ञा वो अग्नये आहूय देवो वो द्विषो दा इति प्रगा याव ई र्व
 शः शंसेत्। यज्ञायज्ञी य स्य त्वक्रियमाण स्यापि सानुरूपां योनिं व्याहावं शंसेत्। त्वमग्ने प्रथमो अंगिर इत्यष्टाद
 शं च सक्तं जातवेदस्य पृथः॥ एकांशि द्वा निवित्। आपो हि षे त्यादि समानं। उक्थोतु मे त्रावरुण ब्राह्मणा छंसिने

मं. टी. ०६

१४२

रा

१५२

प्राकृते एव। अथाष्टा वाकस्य। गायंति त्वा गायत्रिण आत्वा गिरे रथारिवेति स्तोत्रियानुरूपो। स्तुर्जनित्री इ
त्यादि। अथ विहृत षोडशी। अथ तिरिक्तो कथं शस्त्रं। प्रतने अथ शिपिविष्टनाम प्रतद्विष्णु सवते वीर्येणे
ति स्तोत्रियानुरूपो सत्रकारेणोक्तो तथा विष्टं दोगानुसारेण वक्तव्यं। अभिहिं कृत्य किमिने विष्णो परिचस्यं
भूत् प्रतने अथ शिपिविष्टनाम वषट्ते विष्णवा स आकृणो मिएना सिस्र स्तोत्रियः। ओं ३ सावो प्रतद्विष्णु
सवते वीर्येणेत्यनुरूपतः। आहूय ब्रह्मजज्ञानमित्येका पद्यः। यत्ने दितु प्ररध्यमित्येका अर्द्ध च शः। ता
मिष्ट वसस्पते इत्येका अर्द्ध च शः। तं प्रत्नयेति द्वादश कं पद्यः। शस्त्राहूय हं सः। सुचिषदित्येतां पद्योर्द्ध च
शस्त्रिषद्या चतुर्थ मनवानमुक्त्वा प्रणुत्या वस्येत् त्रिषद्यार्द्ध च शः पद्यः सप्त विधं दूरो हण धर्मेण श
स्त्रा सुतं भरो यजमानस्येत्येतां पद्यः। शस्त्राहूय ब्रह्मस्य ते सुवमिन्द्र श्ववस इति परिधानीया पद्यः। उक्थं
वाचीति शस्त्राजपः। विभ्राड् ब्रह्मस्त्रिबलुसोमं मध्विति याज्या॥ ॥ अनूयाजादिस्तुक्तवाक्ये वै विज्ञे

राम०

१४२

षः। अग्निमधेत्यादिपुरोवा शान्गहं नमय आज्यं गहं सोमायाज्यं वधं नमये छागं वधं निद्राग्निभ्यां छा
 गं वधं निद्राग्निं द्रयवृषिण वधन्मरु उभ्य उस्तां वधन्सरस्वत्यै मे षीं वधं सरस्वते मे षं वधन्प्रजापतये छागांस्तु
 वं निद्राग्निं द्रयसोमं भज्जान्हरिभ्यां धाना इत्यादि॥ अग्नय आज्येन सोमायाज्येनाग्नये छागेनेन्द्राग्निभ्यां छागेनेन्द्र
 यवृषिणामरुद्र उस्तया सरस्वत्यै मे ष्या सरस्वते मे षेण प्रजापतये छागैरिन्द्रयसोमेन्द्राग्निभ्यां धानाभिरयै
 नान्येदसः प्रतिपचताग्रभाषुरवी वधं तपुरोवा शौरपादिन्द्रः सोमं गवाक्षिरं यवाक्षिरं तीव्रं तं बद्धमध्यमुपोऽस्या
 मदाश्रौक्षिमदां आनववी वधं तां गूषेस्तामघस्तप आर्षे यस्तृषाणां नपादित्यादिसमानमुदवसानीयांतं ॥ ॥
 समाप्तो वाजपेयः॥ ॥ तस्य गवादिदक्षिणा उक्ताः॥ एवमेको वाजपेय उक्तः॥ सपरं छंदोगाज्योतिर्वीजपेयो ज्योतिषो
 मस्य संस्कारक इत्यामनंति। नस्य षोडशयंतमविकारेण कृत्वा याति रिक्तोऽथ कुर्वति शेषं प्रकृतिवत्। पूर्वोक्तेन स
 मानमित्यर्थः॥ वाजपेयेनेष्टात्राह्यणश्चेदन्तरश्चरत्प्राये वसंत एव वा ब्रह्मस्पति सवेन यजेत। राजा चेत् राज

संस्

मं. टी. ०६

१४३

१५३

सखेन यजेत केचित्प्रत्यदरे ह णीयं नाम सोमयागं अग्निष्टोमसं स्पंकुर्वेति। तेन वा यजेत वा जपेयेन वा
एतत्कर्म शरत्काल एव कर्तव्यं ॥ समाप्तो वाजपेयः ॥ अथातिरात्रस्य प्रयोग उच्यते। अथातिरात्रस्य
प्रयोगः ॥ स षोडशि संस्थेन व्याख्यातः विशेष सूच्यते। चत्वारः सवनीयाः पशवः षोडशुक्ता स्त्रियः सा
रस्वती मेषा चतुर्थी। आवाहने आज्यभागावावात् अग्नि आवह। इन्द्राग्नी आवह। इन्द्रमावह। सरस्व
तीमावह। वनस्पतिमावह। इन्द्रं वसुमंत इत्यादि। यदा सारस्वती मेषा मेव कुर्वेत्त्यध्वर्यवः। तदा अग्नि
ग्वादेवेकवचनेनोहः कर्तव्यः। अयंतु विशेषः स्त्रीपशुत्वात्। पशुवाचकानि पदानि स्त्रीवन्निर्दिशे
त्। यथा। मेधपत्ये मेधां। प्रास्या अग्निं भूरता। अन्वेनां माता। अस्याः पदः। एकधा स्यात्तचः। श्येनम
स्यानसः। षड्विंशतिरस्या वं क्रयः। अस्या अनूनां। वनिष्ठु मस्या माराविष्टा इत्यादि। यथा पठितमेव वा
ब्रूयात्। मेधायां विकल्प इत्युक्तत्वात्। अन्यत्सर्वेषो ब्रूहि स्मृतांतं। अविस्तृत षोडशी इह वै कल्पिकः क

राम०

१४३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मं० टी० ६
१४४

१५५

गिर्वणोमिति। अष्टावाकसूतमेपर्याये अत्यानिचतुरस्र एवेवाभ्यस्यप्रणोति। तस्यापि गायत्रीचेत्सोत्रियानु
रूपोभवत्सदापादाभ्यासमेव कुर्यात्। पर्यायेषु शोंसावोमिति शस्त्रादिषाहवोभवति। एष आहवः प्रातः स
वने शस्त्रादिषु पर्यायप्रभृतीनां चेति वचनात्। एतानि शस्त्राणि चतुरस्रवानि भवन्ति। चतुरस्रवानि शस्त्रा
णि प्रातः सवने तृतीयसवने पर्यायेष्वतिरिक्तेषु चेति वचनात्। सोत्रियानु रूपेभ्यः तदनंतरं परिधानीयाया
इत्याहवस्थानानि भवन्ति। उक्तं वाचि। इति शस्त्राजपः। उर्ध्वं च षोडशिन इति वचनात्। अत्र शंसनप्रकारे
निर्दिश्यते। अथ हेतुरघंशस्त्रं। शोंसावो ३ पांतमावो अंधस इन्द्रमभिप्रगायत। विश्वासाहंशतक्रतुं मंहिष्ठं च
षणीनां ३ त्रिः। पुरुहूतं पुरुष्टुतं पुरुहूतं पुरुष्टुतं। गाथान्यंसनश्रुतमिन्द्र इति ब्रवीत नो रमिन्द्र नो महनामि
न्द्र नो महनां। दाता वाजानां न तुर्महं अभित्वायमो ३ शोंसावो ३ मपादुशिष्यं धस इत्यनुरूपः। अत्रापि पूर्वव
त्प्रथमपादाभ्यासः। शोंसावो ३ त्यसुवः सत्रासाहमिति सूक्तशेषः। सप्तविंशत्यचोर्द्धं च शः। अभित्यं मे वमि

रम०
१४४

तिस्रक्तं पञ्च दश च पछः॥ उत्तमा परिधानीया। अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममिति याज्या। उक्तो नुवषट्कारः॥ स
 र्वेषां मैत्रावरुणवद्भसविधिः॥ अथ मैत्रावरुणस्य॥ ॥ हिंभूर्भुवः स्वरों३ शोसावो३ प्रवइन्द्राय मादने प्रवइ
 न्द्राय मादने॥ ह्यथायगायतसखायः सोमपात्रो३ त्रिः॥ शंसेदुक्थं सुदानवे शंसेदुक्थं सुदानवे॥ उत सुसंयथान
 रः श्वरुमासत्यराधसो३ त्वन्न इन्द्रवाजयुस्त्वन्न इन्द्रवाजयुः॥ त्वंगयुः शतक्रतो त्वहिरण्यधुर्वसो३ शोसावो३ प्र
 कृतान्यजीषिणः प्रकृतान्यजीषिणः॥ कएवा इन्द्रस्य गाधयामदे सोमस्य वोचतो३ यः सविंदमनर्नीयः सविं
 दमनर्नीनि॥ पिप्रंदासमहीशुवं वधादुगैरिणं॥ नपो३ न्यर्बुदस्य विष्टपं न्यर्बुदस्य विष्टपं॥ वर्षा॥ णं बृहत्
 स्तिरुषेतदिन्द्रपौं स्यो३ शोसावो३ प्रतिशुताय वोधषदिति पञ्च दश सक्तं अर्धं च शः॥ दिवश्चिदस्येति चं
 सक्तं अष्टर्चं पछः॥ सनो न व्येभिरित्येकापछः॥ एषा परिधानीया। अस्पमदे पुरुवर्पा सिविद्वानिति याज्या। उ
 क्तो नुवषट्कारः॥ मैत्रावरुणवद्भसः॥ ॥ अथ ब्राह्मणा छंसिनः॥ ॥ हिंभूर्भुवः स्वरों३ शोसावो३ वयमुत्तातदि

मं. टी० ६

१४५

१४५

दर्शवयमुक्तातदिदर्शः॥ इन्द्रात्वायंतः सखायः कएवाउ वये भिर्जरंतो ३ त्रिः॥ न घेमन्यरापपनन घेम
न्यरापपन ~~न्यरापपन~~॥ वज्जिनपसोनविष्टो तवेदुस्तोमचिकेतो ३ मिच्छन्ति देवाः सुन्वंतमिच्छन्ति दे
वाः सुन्वंतं॥ न स्वप्रायस्य हयंतियंति प्रमादमतं द्रौ ३ शोसावो ३ वयमिन्द्रतायवो वयमिन्द्रतायवः॥ अभि
प्रणो नुमो वृषन्विद्धीत्वस्य नो वसो ३ मानो निदेव वक्तवे मानो निदेव वक्तवे॥ अर्थो रंधी रराव्यो ले अपि क्रतुर्म
मो ३ त्वं वर्मासि सप्रयस्तं वर्मासि सप्रयः॥ पुरेयो धश्च वृत्र हं स्वया प्रतिब्रुवेयुजो ३ शोसावो ३ वार्त्र हत्यायश्वस
इति दशर्चं स्तुतं अर्द्धर्चशः॥ इन्द्रो अंगमहद्भयमिति तिस्रः अर्द्धर्चशः न्युषुवायमिति एका दशर्चं स्तुतं पथः॥
उत्तमा परिधानी या॥ अप्सु धूतस्य ह॥ रिवः पिवेति याज्या॥ उक्तो न वषट्कारे मैत्रावरुणवद्भक्षः॥ अपाष्ठा
वाकस्य॥ ॥ हिं भूर्भुवस्वरो ३ शोसावो ३ मिन्द्रायमदने सुतमिन्द्रायमदने सुतं॥ परिष्टो भंतु नो गिरेर्कमर्चतु
कारवो ३ त्रिः॥ यस्मिन्निष्वा अधिश्चियो यस्मिन्निष्वा अधिश्चियः॥ रणंति सप्तसंसद इन्द्रं सुते हवामहो रत्रि

राम०

१४५

कडुकेषु चेतनं त्रिकडुकेषु चेतनं देवासो यज्ञमलततमिदं तु नो गिरं ३ शो सा वो ३ मिन्द्र मिद्रा पि नो बृह
 हिंद्र मिद्रा पि नो बृहत् इन्द्रमर्केभिरर्किण इन्द्रवाणी रतूषतो ३ मिन्द्र इन्द्रयोः सचेंद्र इन्द्रयोः सचा। संमिन्द्र
 आवचोयजेन्द्रो वज्री हिरण्ययो ३ मिन्द्रो दीर्घाय चक्षस इन्द्रो दीर्घाय चक्षसे। आसत्यं रोहयद्विविगोभिरद्रि
 मेरयो ३ शो सा वो ३ मेन्द्रसानसिंरयिमिति दशर्चं स्तुतमर्द्धर्चशः। एतो निन्द्रं स्तुतवामे शानमिति स्तोर्द्धर्चशः। मा ति
 नो अस्मिन्मघवं निति स्तुतमेका दशर्चं पथः। उतमापरिधानीया ॥ इन्द्रपिबतुभ्यं सुतो मदायेति याज्या। उक्तो न
 वषट्कारः। मेत्रावरुणवद्भक्षः॥ इति प्रथमाः पर्यायाः॥ ॥ अथ द्वितीयाः॥ ॥ होतुः प्रथमं हिंभूर्भुवः स्वरो ३ शो सा
 वो ३ मयंत इन्द्रसोमो निपूतो अधिवर्हिषि। निपूतो अधिवर्हिष्येही मस्य द्रवापि बो ३ शो चिगोशाचिपूजनायं रणा
 यते सुतः। अयं रणायते सुत आखंडलप्रहूय सो ३ यस्ते शृंगवृषो नपात्त्रण पात्कुण्ड पाय्य। प्रण पात्कुण्ड पाय्यो
 न्यसिं २ ध्र आम नो ३ शो सा वो ३ मयंते मानुषे जने सोमः पूरुषु स्यते। सोमः पूरुषु स्यते तस्येहि प्रद्रवापि

मं. २१. ६
१४६

१५६

बो३मयंते शर्यणावतिसुषोमायामधिप्रियः सुषोमायामधिप्रिय आजीकायेमदिनृतमों३नमघरधसेमहे
चारुमदायघषये। चारुमदायघषयएहीमिन्द्रवापिबों३शेंसावो३मु द्वेदभीतिचतुस्त्रिंश दचंस्तक्तं अई
र्वं३ः अस्यउत्तमा मुद्धरेत्। अहंमुवमितिस्तक्तं एकादशं चैप३ः आहूयउत्तमापरिधानीया। अपाय्यस्यांध
सोमदायेतियाज्या। उत्कोत्तुव षड्कारः। मैत्रावरुणवद्भसः॥ अथमैत्रावरुणस्य॥ ॥ हिंभूर्भुवः स्व३रों३शें
सावो३मातून इन्द्रमुमंतं चित्रंगामंसंगभाय। चित्रंगामंसंगभायमहाहस्तीदक्षिणे नों३त्रिः। विप्राहित्वातु
विकूर्मिंतुविदेष्णंतुवीमघंतुविदेष्णंतुवीमघंतुविमात्रमवोभों३नहित्वाभूरदेवानमर्त्ता सोदित्संतं। नमर्त्ता
सोदित्संतंभीमंनगांकारयंतों३शेंसावो३माप्रदवपरवतोर्वीवतश्चवृत्रहन्। अर्वीवतश्चवृत्रहन्मध्वः प्रतिप्र
भर्मणों३तीव्राः सोमास आगहिसुना सोमादयिषावः। सुता सोमादयिषावः पिबादध्वग्ययोविषो३मिषा
मं३स्वादुतेरं वरायमन्यवे। अरं वरायमन्यवेभुवन् इन्द्रं हृदों३नत्थयंबुछाकरमिति अष्टावर्द्धं चैप३ः।

राम०
१४६

ईखयंतामितिस्तुक्तं पञ्चर्वैर्ऋतं च शः॥ अहंदांगणत इतिस्तुक्तमेकादश्वं पञ्चः॥ आहूयोत्तमापरिधा
 नीया॥ पातासुतमिन्द्रे अस्तुसोमं हंता वृत्रमितियाज्या॥ ॥ अथ ब्राह्मणां छंसिनः॥ ॥ हिंभूर्भुवः स्वरो रंशो
 सावो रमभित्वा वृषभा सुते सुतं सजामिपीतये। सुतं सजामिपीतये तं पाव्य भुहीमदं रंशः॥ मातामूर अविष्य
 वोमो पुरुस्वान आदभन्। मो पुरुस्वान आदभन्मां की ब्रह्मद्विषो वनो रमि हत्वा गोपरीण सामहे मंदंतुरध
 से। महे मंदंतुरध से सरो गौरो यथापि वं रंशो सावो रमभि प्रगोपतिंगिरेन्द्रमर्चयथाविदे। इन्द्रमर्चयथावि
 देस्तुतं सत्यस्य सत्यतो रमा हरयः ससजिरे रुषी रधि बर्हिषि। अरुषी रधि बर्हिषि यत्राभिसंनवामहे रमिन्द्राय
 गाव आशिरं दुदुह्वे वज्रिणे मधु। दुदुह्वे वज्रिणे मधु यत्सीमुपहरे विदं रंशो सावो रमातून इन्द्रमश्रुमितिस्तुक्ते
 नवर्वैर्ऋतं च शः शस्ये। अथावति प्रथम इतिस्तुक्तं षष्ठ्वं पञ्चः॥ आहूयोत्तमापरिधानीया। प्रोग्रां पीति वृषा
 इयमि सत्यामितियाज्या॥ उक्तेनुवषट्कारः मित्रावरुणवद्भक्षः॥ ॥ अथाष्टावाकस्य॥ ॥ हिंभूर्भुवः स्वरो रंशो

मं. टी. ०६
१४७

१५७

सावोऽमिदं वसो सुतमं धः पिबा सुपूर्णमुदरं पिबा सुपूर्णमुदरमनां विनूरि मातोऽन्तमिधूतः सुतोऽश्वै
रव्योवारैः परिपूतः। अयोवारैः परिपूतोऽश्वो न निक्तो न दीषोऽन्तं ते यवयथा गोमिः स्वादुमकर्म श्री णंतः। स्वा
दुमकर्म श्री णंत इद्रवास्मिन्सधमादोऽन्तं सावोऽमिन्नेहि मत्स्यं धसो विष्णुभिः सोमपर्वभिः। विष्णुभिः सोम
पर्वभिर्महं अभिष्टिरो जसोऽमेमेनं सज्जता सुते मंदिमिन्द्राय मंदिने। मंदिमिन्द्राय मंदिने चक्रिं विष्णुनि
चक्रयोऽमत्स्वा सुशि प्रमंदिभिः स्तोमेभिर्विष्णुचर्षणे। स्तोमेभिर्विष्णुचर्षणे सवैषु सवनेषोऽन्तं सावोऽप्र
सम्राजं इति स्तुतं द्वादशर्वमर्द्धवर्षः। उपक्रमस्वामरेति तिस्रोर्द्धवर्षाः। तदस्मै नव्यमिति स्तुतं नवर्षं पथः।
आहूयो न मा परिधानीया। अस्य पिवयस्य जज्ञान इन्द्रेति याज्या। उत्तो नु वषट्कारः। मैत्रावरुणवद्भसः
॥ ॥ इति मध्यमाः पर्यायाः। अथ तृतीयाः पर्यायाः॥ ॥ अथ हेतुः प्रथमं॥ ॥ हिंभूर्भुवः स्वरोऽन्तं
सावोऽमिदं त्वनोजसा सुतं रधानां पते। पिबा त्वस्य गिर्वणः पिबा त्वस्य गिर्वणोऽन्ति नयसोऽनु सधा

भ

राम.

१४७

मसस्तुतेनियद्यतन्वा। सत्वाममनुसोम्यंसत्वाममनुसोम्ये। ३ प्रते अश्रोतु कुक्ष्योः प्रेन्द्र ब्रह्मणाशिरः। प्रवा
हूपूरराधसे प्रवाहूपूरराधसो ३ शो ३ सावो ३ महो ३ इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमां इव। स्तोमैर्वत्सस्य वा
वृधो ३ मप्रजामतस्य पिप्रतः प्रयद्भरंत वह्नयः। विप्रास्तस्य वाहसा विप्रास्तस्य वाहसो ३ कएवा इन्द्रं यदक्र
त स्तोमैर्यज्ञस्य साधनं॥ जामिब्रुवत आयुधं जामिब्रुव आयुधो ३ शो ३ सावो ३ समस्य मन्यवे वित्र इति द्विचत्वारिंशद
चोर्द्ध्वं त्रयविश्वजिते धनजिते इति षट्चंपष्ठः आहूयो न मा परिधानीया। तिष्ठाहरी रथ आयुज्यमानेति याज्या।
उक्तो नु वषट्कारः॥ ॥ अथ मैत्रावरुणस्य॥ ॥ हिंभूर्भुवः स्वरो ३ शो ३ सावो ३ माते तानि षीदतेन्द्रमभिप्रगायत।
सखायः स्तोमवाहसः सखायः स्तोमवाहसो ३ त्रिः। पुरुतमं पुरुणामीशानं वार्याणां। इन्द्रं सोमे सचासुत इन्द्रं सोमे
सचासुतो ३ सघानो योग आधुवत्सरये सपुरंध्यां। गमद्वजेभिरासनो गमद्वजेभिरासो ३ शो ३ सावो ३ मातृश
त्रवागहित्यु क्थानि वह्नयसे। उपमेरो चनेदिव उपमेरो चनेदिवो ३ नुभ्याय मद्रिभिः सुतो गोभिः श्रीतो मदायकं।

मं. टी. ०६
१४८

१५४

प्रसोम इन्द्र हूयते प्रसोम इन्द्र हूयतो ३ मिन्द्र शुधिसु मे हवमस्म सुतस्य गोमतः ॥ विपीतिं तस्मिन् शुधिवि
पीतिं तस्मिन् शुहो ३ शो सावो ३ नकिरिन्द्र त्वदुत्तर इति चतुर्विंशति च संस्कृतं अर्द्धं च शः ॥ अ स्यो न मा
मुद्धरेत् ॥ अने दधामीति संस्कृतं पञ्च पञ्चः ॥ आ हूयो न मा परिधानीया ॥ इदं त्यत्यात्र मिन्द्र पानमिति याज्या ॥ उक्तो
उवषट्कारः ॥ मैत्रावरुण पूर्ववद्भूतः ॥ ॥ अथ ब्राह्मणं सितः ॥ ॥ हिंभूर्भुवः ॥ रो ३ शो सावो ३ योगे योगे तव स्व
त्तरं वाजे वाजे हवामहे ॥ सखाय इन्द्र मृतये सखाय इन्द्र मृतये ३ त्रिः माघागमघदिश्ववत्स हस्तिणी भिरू
तिभिः ॥ वाजे भिरुपनो हव वाजे भिरुपनो हवो ३ मनु प्रत्नस्यो कसो दुवेतु विप्रति नरं ॥ यंते पूर्व पिता दुवेयंते पू
र्व पिता दुवो ३ शो सावो ३ युंजंति ब्रध्नमरुषं चरंतं परितस्थुषः ॥ रो चंते रो चनादि विरो चंते रो चनादि वो ३ युंजंत्य
स्य काम्या हरी विपस्य सारथे ॥ शोणा धष्णून् वाहसा शोणा धष्णून् वाहसा ३ केतुं कृण्वन् केतवे पे शो मर्या अ
पे शो से ॥ समुषद्भि रजायथा स्समुषद्भि रजायथो ३ शो सावो ३ यदिन्द्र हूमिति संस्कृतं पंच दश च अर्द्धं च शः ॥ प्रते महे

राम०
१४८

586
5119

विदथ इति स्तुतं त्रयोदश च पद्यः ॥ आहूयौतमा परिधानी ॥ या उती शची वस्तववीर्येणे ॥ तियाज्या ॥ उत्तोनव
 षट्कारः ॥ मैत्रावरुणवद्भसः ॥ ॥ अथाष्टावाकस्य ॥ ॥ हिंभूर्भुवस्वरे ॥ शोसावो ॥ मिन्द्रः सुतेषु सोमेषु क्रतुं पुनीत
 उक्थ्या विदेवृधस्य दस सोम हान् ॥ हिषोम हान् हिषो ॥ त्रिः ॥ सप्रथमे व्योमनि देवानां सदने वृधः ॥ सुपारः सुश्रव
 स्तमः समस्तुजित्समस्तुजो ॥ रतमत्वे वाजसातय इन्द्रं भयथुष्मिणं ॥ भवानः सुमै अंतमः सखा वृधे सखा वृ
 धो ॥ शोसावो ॥ य इन्द्र सोमपातमोमदः ॥ शविष्ठचेतनि ॥ येनाहंसि न्यत्रिणो तमीमहे तमीमहो ॥ येनादशग्वमधि
 गुं वेपयंतं स्वर्णं ॥ येनासमुद्रमाविधातमीमहे तमीमहो ॥ येनसिंधुं महीरपोरथा ॥ इवप्रचोदयः ॥ पंथामृतस्य
 यातवे तमीमहे तमीमहो ॥ इत्यौष्णिहो स्तोत्रियानुरूपौ ॥ अनेन प्रकारेण शंसनीयो ॥ उत्तमे चतुरसराणि
 त्वष्टावाक इति वचनात् ॥ गायत्रौ चैतोत्रियानुरूपौ तदापादभ्यां स एवेति वृत्तिः ॥ अथ प्रयोगः ॥ शोसावो ॥
 माघाये अग्निमिंधत इति सप्तदश चार्च्यार्च्यः ॥ य इन्द्र चमसेषा सोम इति तिस्त्रो अर्च्यः ॥ प्रवः सतां ज्येष्ठ

मं. टी. ०६
१४९

१५९

तमायेतिसक्तं नवर्चं पद्यः॥ आहूयोत्तमापरिधानीया। प्रोद्रेणे हरयः कर्म गमनितियाज्या। उक्तो नवषट्का
रः। मैत्रावरुणवद्भक्षः॥ ॥ इति पर्यायाः समाप्ताः॥ ॥ प्रसंगादष्टावाकस्य। अहीन एते। पन्यं पन्यमि
त्तो तारः। पन्यइदुपगायत इति प्रथम पर्यायाद्यौ सौत्रियानुरूपौ तयो रघ पादस्याभ्यासः प्रथम पर्या
यत्वात्॥ उत्तमे पर्याये उत्तमस्य पादस्याभ्यासः॥ आत्वा विशंतिं दवः॥ आत्वा शव इति उत्तमे पर्याये। इति अ
हीन एते प्रथमोत्तमयोः पर्याययोः अष्टावाकस्य सौत्रियानुरूपाः॥ छंदे गानुसरेण आवापे कर्तव्ये गायत्राणा
मेव आवापः कर्तव्यः॥ एते पर्यायाः पर्यायसर्वजं गायत्राः॥ ॥ अथ समासेषु पर्यायेषु। होता अश्विनं शस्त्रं संसि
ष्यन् वि संस्थितं संचरेण निष्क्रम्य आग्नीध्राये दक्षिणं जान्वा च स्वात्याः सुवेणा दायषका हुतीर्जु हेति। अ
ग्निरज्जीत्यनेन प्रथमां। उषा अजिनीत्यनेन द्वितीयां। अश्विना वज्रिनी इत्यनेन तृतीयां। वरुणा
असीति चतुर्थं। बहूस्तस्य अवसेति पञ्चमी। इन्द्रो वि श्वतस्य ऋति षष्ठी। अत्रा घानां त्रयाणां लिं

राम०
१४९

गोक्तदेवताः। चतुर्यपञ्चमयोः सूर्यः। अंत्यस्येन्द्रः। एवं षड्वर्गं तीर्त्वा शिष्टमाज्यशेषं तत्रैव प्राश्याचमन
 मकृतैव आज्यलेपान् प्रक्षाल्यानाचम्य सदः प्रविश्य। पश्चात् स्वस्य धिषापस्य निरसनं कृत्वा। समस्तजंघोरुररत्नि
 म्यां जानुभ्यां चोपस्यं कृत्वा पवित्रेत्। उत्पतिष्पं छकुनिर्यथा एवमुपविष्टः। अभिहिं कृत्य शोभां वा शमित्याहूय
 प्राकृतमेवोपस्यं कृत्वा। अग्निर्होता गृहपतिः सरजेति एकपातिना मन्त्रमाश्विनस्य पथस्त्रिःशं सेत्। उत्तमेन व
 चनेनोपप्रयंतो अध्वरमित्यादि प्रातरनुवाकर्थे निर्दिष्टं सामान्नायं। उपसंतनुयात्। उपप्रयंत इति सक्तेन व
 र्चपञ्चर्चं। अवा नो अग्नि इति षड्वचः। अग्निमीळेन व। अग्निं दूतमिति द्वादशर्चं सक्तं वसिष्ठाह। तिद्वा विंश
 तिः। त्वमग्ने ब्रतपा इति नवर्चः। त्वं नो अग्ने महो भिरिति नवस्तुचाः। इमे विप्रस्येति द्विः सक्तयो र्चः त्रिषष्टिः।
 युष्वाहि देव दूतमानिति सक्तं षोडशर्चं। प्रेष्टं वो अतिथिमिति नवर्चः। त्वमग्ने बृहदय इत्यष्टादशर्चाः। अर्चं
 तस्त्वा हवामह इति सक्ते षड्के। अग्ने पावक इति नवर्चः। दूतं वो विश्ववेदसमिति सक्ते अष्टके। अग्निर्होता नो अ

मं. टी० ६
१५०

150

ध्वर इति तिस्रः। अग्निर्होता पुरोहित इति नवर्चः। अग्न इवा समिध्य स इति चतस्रः। प्रवो वाजा अभि घव इति प
च दशर्चः। उपसघायमी ऋष इति पञ्च दशर्चः। त्वमग्ने यज्ञानामिति पञ्च चत्वारिंशत्। अग्ने हंसि न्यत्रिण इ
ति नवर्चः। अग्निं हि चतु नो धिय इति पञ्चर्चः। प्राग्नये वाचमिति सक्ते पञ्च त्रिके। इमां स अग्ने समि धमित्ये कौ न विंश
ति र्त्वा इति गायत्र मर्द्धर्च शस्यं। त्रयाणां उत्तमा मुद्धरेत्। इति सर्वे गायत्र मर्द्धर्च शः सस्यं। त्वमग्ने वसू निति दश
र्चः। त्वं हि सैत वदित्येका दशर्चः। अग्नायो मर्त्य इति षडर्चः। होता जनि षेत्यष्टर्चः॥ प्रवो देवा याग्नय इति सप्तर्चः। अग्ने
कदा तु आनुषगिति पञ्चर्च सखायः संव इति दशर्चः। त्वमग्ने हविष्मंत इति सक्ते सप्तर्चः। हृद् हृदय इति त्रीणि स
क्ता नि पञ्चर्चानि। यमग्ने वाजसातम इति चत्वारि सक्ता नि चतु षानि। अष्वा वो अग्नि मवस इति नवर्चः। उपप्रयंत इ
त्येतदादि। एतदन्त मर्द्धर्च शः। अबो ध्यग्निः समि धेति त्रीणि सक्ता नि पञ्चः। आसां मध्ये तु विग्रीव इत्येता मु
द्धरेत्। अगन्म महानमसेति त्रैष्टुभं पञ्चः। एना वो अग्निमिति द्वादशर्चः। अस्या घ प्रगा यस्तोत्रियः ककुबुत्त

राम०
१५०

एकारः शस्यः प्रवोयकमिति विंशकं। अनेविवस्वदुषस इति चतुर्दशकं। सखायस्त्वावृमह इति नवर्चः।
 अयमग्निः सुवीर्यस्येति षष्ठर्चः। अग्न आयात्यग्निभिरिति विंशतिः। अघानः शीरभोचिषमिति षष्ठर्चः।
 अदर्शिगतुवित्तम इति सप्तर्चः। इति बार्हन्मर्द्वर्चः शस्यः। अनेवाजस्येति तिस्रः। पुरुत्वाश्वानिति त्रयं।
 तामग्नेमनीषिण इति नवर्चः। ईळिष्ठाहिप्रतीव्यमिति त्रिंशद्वर्चः। इत्योष्णिहमर्द्वर्चः। जनस्पगोपा इति षष्ठर्चः।
 तामग्नक्रतायव इति समकं षष्ठः। अग्निं तं मन्य इति दशर्चः। इति पाङ्क्तं शस्यः। अर्द्वर्चः शोवाशस्यमित्याग्ने
 यः क्रतुः॥ ॥ प्रतिष्ठास्तनरीजनातिसप्तर्चः। कस्तउष इति गायत्रः त्रयः। अर्द्वर्चः शस्यः। उषोभद्रेभिरनुष्टु
 भंचतुष्कमर्द्वर्चः शस्यः। इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरगादिति विंशत्यर्चः। पथूरय इति सक्तैत्रयोदशकैः। प्रत्यर्चि
 रित्यष्टावृचः। घुनघामानमिति षष्ठर्चः। उषोवाजेनेति सप्तर्चः। इदमुत्पत्युरुतमं पुरस्तादिति एकादशर्चः। उडु
 श्रिय इति सक्तै देवद्वे। व्युषा आवोदिविजा इति षड्स्तक्तानि। प्रथममष्टकं। द्वितीयं सप्तकं। तृतीयं षड्कं। चतुर्थं प

मं. १०. ६
१५१

151

चमेपञ्चकोषष्टत्रिकं। इति त्रेष्टुभं पद्यः शस्यं। प्रत्युद्दर्शयतीति षड्। अस्य चाद्य घचः स्तोत्रियः क
कुबुत्तरकारः शस्यः। सहवामेनेति सक्तं षोडशर्चं। उषसश्चित्रमाभरेति तिस्रः औष्ठिहर्मर्चं च शः शस्यं।
एताउत्या इति चतस्रः पद्यः। महेनो अघबोधयेति दशर्चं। इति पाङ्गं पङ्क्तिः शस्यं। अर्द्धं च शस्यमिति वा। इत्यु
षस्यः क्रतुः॥ ॥ एषोउषा इति पञ्चदशर्चं। प्रातर्गुजाविबोधयेति चतस्रः। अश्विनायज्वरीरिष इति तिस्रः।
आश्विनावश्ववत्येति तिस्रः। गोमहधुनासत्येति तिस्रः। इति नवस्तुचा गायत्री घं रत्नका अर्द्धं च शः। दूय
दिहेवेति सक्तं एकोनचत्वारिंशदृचात्मकं॥ अस्य सक्तस्य उत्तमास्ति स्रच उद्धरेत्। वाहिष्ठो वां हवानामि
ति चतस्रः। उदीरथामित्यष्टादशर्चं॥ आमेहवंनासत्येति नवर्चं इति गायत्रं अर्द्धं च शः शस्यं। येदध्यस्य
इति सक्तं दशर्चं। आनेविश्वामिरिति त्रयोविंशकं। त्येचिदत्रिमतजुरमिति षडर्चं। इत्यानुष्टुभमर्द्धं च शस्यं॥ आ
भात्यग्निरिति द्वे सक्तं पञ्चर्चं। ग्रावाणेवेत्यष्टर्चं। नासत्याभ्यामिति त्रीणिसक्तानि। द्वे पञ्चविंशकैः। तृतीयमेका

राम०
१५१

दशकं। धेनुः प्रत्नस्येति नवकं। कउश्रवदिति द्वे सक्ते सप्तकं। सुवेनरेति द्वे सक्ते एकादशर्चं। द्वितीयस्य उत
 मा एकपदमुपसमस्य प्रणयात्। युवोरजांसीति पंचानां सक्तानां तृतीयं सक्तमुद्धरेत्। तेषु प्रथमं दशकं कउश्रे
 षाविति नव॥ तं युंजाथामिति द्वे सक्ते षट्के। अतारिषोति सक्तं पञ्चकं। आभात्यग्निरित्याघेत दंतं पछः। इमा उ
 वां दिविष्टय इति षट्कं। अस्याघः प्रगाथः ककुबुतरकारः। अयेवां मधुमत्तम इति दशर्चं। ओत्यमह्य आरयमि
 तिसप्तर्चः। घुम्नीवां सोमो अश्विनेति षट्कं। यत्स्यो दीर्घप्रसप्ननीति षट्कं च बाहृतमर्द्धं च शस्यं। अश्विनावर्तिरस्म
 देति तिस्रः। अश्विनावेह गच्छतमिति तिस्रः। युवोरुपूरयं द्रुव इति पञ्चदशर्चं। आवोध्यग्निर्ज्मज्जेति षट्कं। एष
 स्य भातुरिति सप्तकं। आवोरयं पुरुमायमिति दशकं। अभूरिदं वयुनमित्यष्टकं। योवां परिज्मेति त्रीणि सक्तानि।
 द्वे चतुर्दशके। तृतीयं त्रिकं। त्रिष्विन्नो अघेति द्वादशकं। ईळे घावा पथिवाति पञ्चविंशकं। आवोध्यग्निरित्याघेत
 दंतं पछः। प्रतिप्रियतममिति नवर्चं पांङ्गं। अर्द्धं च शः शस्यं। पङ्क्तिः शस्यं वा॥ इत्याश्विनः क्रतुः॥ ॥ सूर्यो नोदि

मं. टी. ६

१५२

152

वस्यात्विति पंचर्वं। उदुलं जात वेदसमिति नवर्वं। इति गायत्रमर्द्धर्वं शः। चित्रं देवानामिति त्रैष्टुभं प
छः। नमो मित्रस्येति द्वादशर्वं जातं पछः॥ इति सौर्योणि। इन्द्रं क्रतुं न आभरामित्वा शूरनो नमो बहवः
सरस्वतस इति प्रगाथा ऐर्द्धर्वं शः शस्याः। महिद्यौः पथि वीचन इत्येका अर्द्धर्वं शः शस्याः। ते हि घावा पथि
वा विश्वं भुवेति एका पछः शस्याः। विश्वस्य देवीमचयस्य जन्मन इति द्विपदा अर्द्धर्वं शः शस्याः। आहूय बृ
हस्पते अति यदयो अहे इति परिधानीया पछः परिदध्यात्। अस्मिं छत्ने आहा वदयं। प्रतिपदि परिधानीया
यां च। प्रतिपदे परिधानीयाया इत्याहाव इति वचनात्॥ ॥ एषां प्विनस्य कृष्टिः॥ ॥ अथ प्रयोगकर्तृणां सौक
र्यार्थमा प्विनस्य सक्तानां आघंतानि संगृह्यते॥ ॥ हिंभूर्भुवस्वरं ३ शोसा वो ३ मग्निर्हेता गृहपतिः सरजा।
विष्वावेदजनिमाजातवेदं ३ देवानामुत यो मर्त्यानां। यजिष्ठः स प्रयजताम ता वो ३ त्रिः। मुपप्रयंतो अध्वरः
अग्नेयसिखं दमो ३ मवानो अग्नूतिभिः ० होता गृणीत उक्थो ३ मग्निमीळे पुरोहितं ० स च स्वानः स्वस्त्यो ३

राम०

१५२

मं० ८०६
१५३

मर्त्योदुवः॥ रथिर्वाजे घृतेनो३ हेताजनिष्टचेतनः० यंयज्ञं च कृमावयो३ प्रवो देवायाग्नये० वर्षिष्ठमनुपक्षितो३
मनिकदात आनुषक० सुवेदं कृचिदर्थिनो३ सखायः संवः सम्यं च० इषः सासत्थानो३ त्नामग्ने हविष्मंतः० स्तो
तम्यस्तवसे च न उतैधि पत्सु नो वृधो३ वृहद्दयो हि भानवे० न वदम तन्त्रणो३ यमग्ने वाजसातम० धुमत्पावक
दीहि हो३ मघ्नावो अग्निमवसे० पर्वन्नावेव सुक्रतो३ मेवोध्यग्निः समिधा जनानां० सर्वतीरप एनाजये मो३
त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्० गोमंतं रथिनं शते स्वस्तो३ मगन्ममहानमसाय विष्टं० यूयं पातस्व स्तिभिः सदानो३
मेनावो अग्निं नमसा० अग्निर्जनाय दास्येषां३ प्रवो यत्पुरुषां० विश्वं समन्त्रिणां दहो३ मग्ने विवस्व उषसः० अ
श्विभ्यामुषसा सजो३ सखायस्ताव वृमहे० आदिद्वे तारं न्यसादयंतो३ मयमग्निः सुवीर्यस्य० मयो भुनातु विष्ट
मय शस्वतो३ मगन् आयात्यग्निभिः० अग्ने सेधर सस्विनो३ मघ्नः शीर शोचिषं० भुवदस्तु रूषूषो३ मद
र्त्तिगातु वित्तमः० पर्विरधो मघो नो३ मग्ने वाजस्य गोमतः० सतिग्मजं भरससो दह प्रतो३ पुरुताम्वानोवे०

पठः

रस०
१५३

प्रप्रेते अग्निवनुषः स्यामो ३ त्वामने मनीषिणः ० हव्यवाहममर्त्यसहो वृधो ३ मीळिषादिप्रतीव्यं ० स्तुता
 २ पछः वानासम्नाजापूतदससो ३ जनेस्य गोपा अजनिष्टजा गविः ० त्वामाहुः सहसस्युत्रमंगिरो ३ त्वामग्नस्त
 ३ पछः तायवः समीधिरै ० अभिजयांसि पार्थिवावितिष्ठसो ३ मग्निं ते मन्येयो वसुः ० इषं स्तोतम्य आभरो ३ प्रति पंदि. शंसनो.
 व्यासन्नरीजनी ० उषः शुक्रैण शोचिषो ३ कस्तुभः कथप्रिये ० अस्मे रधिनिधारयो ३ मुषो भद्रेमिरा गहि ०
 गार्भिः कएवा अहूषतो ३ मिदं ये छंज्योतिषां ज्योतिरागात् ० अदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौ ३ पथूरयो द
 ४ पछः सिणायो अयोजि ० सहस्रिणश्चरति न च्वाजो ३ प्रत्यची रुद्रा दस्या अदर्शि ० सूर्यस्य चेति रश्मिभिर्दृशा
 नो ३ द्युत घामानं हृहती मते न ० पुनर्ज्योतिर्युवतिः पूर्वभाको ३ मुषो वाजेन वाजिनिप्रचेताः ० चन्द्रे वभा
 नुं विदधे पुरुत्रो ३ मिदमुत्पत्य रुतमं पुरस्तात् ० तत्तद्यौ अधत्तां पृथिवी च देवो ३ मुदुश्चिय उषसो रोचमा
 ५ पछः नाः ० उरुगायमधिधे हि अवा नो ३ व्युषा आवो दिवि जास्त ते न ० यूयं पानस्वस्मिभिः सदानो ३ प्रैसु अदर्श्या पछः

मं० रि० ६ यती० उषा उच्छदपस्त्रिधो० सहचामेनन उषः० संवाजे वीजिनीवतो० मुषस्तच्चित्रमाभर० अथानोविश्वसौ
 १५४ पञ्चभगान्यावहे० मेताउत्पाउषसः केतुमक्रते० गावोनव्रजं युषा आवर्तमो० रम्भहेनो० अद्यबोधये० सुजाते० अश्वपंक्तिरीरार्त्त
 सूनतो० मेषोउषा अपूर्व्या० अविद्रियाभिरूतिभो० प्रातर्युजाविवोधय० अश्विनासोमिनो गृहे० मश्विनायज्व
 शरिषः० आयातं रुद्रवर्तनो० माश्विनावश्वावत्या० परिघामन्यदीयतो० रगोमदूषनासत्या० धिष्यावरिवोवि
 १५५ दों० दूरदिहेवयत्सती० तानः पङ्कमिषारयो० वाहिष्ठेवां हवानां० वहेयेभ्यवावानो० मुदीरथामतायते०
 अतिषङ्कतुवामवो० मामेहवेनासत्या० मध्वः सोमस्यपीनयो० यदघस्यः परवति० पञ्चन्तिसुवां पचो० रमानो
 विश्वामिरूतिभिः० अर्वाग्जीवेभ्यस्परं० रत्यं विदत्रिमतजुरं० उत्संनपिपुषारिषो० रमाभात्यग्निरुषसामनी
 कं० आविश्वान्यमतासौभगानो० रगावापोवतदिदर्यं जरेये० बृहदरेमविदये सुवीरो० रनासत्याभ्यां बर्हिरिव॥ प
 छः शश्वत्तमा० याउषसोयुषो० रधेनुः प्रलस्य० पछः सुतावतो निहृतमागमिषो० रकउश्वत्कतमोयज्ञि

राम०
 १५४

२ आद्ये प्रगाथं ककुबुतराकारं -

यानां॥० श्रितः कामोनामत्यायुवद्रे३ सुषेनरादिवोअस्यप्रसंता० आवांसुमेवरिमन्सुरिभिःष्यो३ मतारिष्य
तमसस्यारमस्य० यूयं पातस्वस्तिभिः सदानोमिमाउवां दिविष्टयः० उतसियंति सुसितो३ मयं वां मधुमन
मः० सोमं पपथुरश्विनो३ मोत्यमद्व आरपं० महैषत्रायजिन्वथो३ धुम्नीवां स्तोमोअश्विना० अश्विनाशु
द्यागतो३ यत्स्योदर्घप्रसन्ननि० अत आयातमश्विनो३ मश्विनावर्तिरस्मदा० उषर्बुधोवहंतुसोम
पीतयो३ मश्विनावेहगच्छतं० हंसाविवपततमासुतां३ उपो३ युवोरुषूरयं३ वे० विषुदुदेवयज्ञमूरु
धुर्गिरो३ मबोध्यग्निर्ज्मउदेति सूर्यः० योवां हविष्मान्नसाददाशो३ मेषस्यभानुरुदियर्तियुज्यते०
हविष्मंतं तरणिं भोजमछो३ युवोरजांसिसुयमासोअ० वा॥ पछः॥ जीरदानो३ कदुप्रेष्टाविषां३ यीणां०
दानो३ तं युंजाथां मनसो योजवीयान्० विघामेषं वृजनं जीरदानो३ मावां रयंपुरुमायं मनोजुवं० चर्ह
समिंद्रमिव चर्षणीसहो३ मभूदिदं वयुनमोषभूषत० विघामेषं वृजनं जीरदानो३ योवां परिज्यासुवृ

६२ लः पछः

मं. टी. ६ दश्विनारयः अत आयातं मधुपेयं मन्वि नोत्रि श्विनो अघाभवतं त वे दसा वृधे च नोभवतं वा
 १५५ जसा तो रमी वे घा वा पृथिवी पूर्व चित्तये अदितिः सिंधुः पृथिवी उत घो ३ प्रतिप्रियत मं रयं ० मो धीमि एतदंतं पछ
 मश्रुतं हवो ३ सूर्यो नोदिव स्यात् ० वि पश्ये म न च ससो ३ मुदुत्यं जात वे दसं ० ताभिर्या त्रि स्वयुक्तिभो ३
 चित्रं देवाना मुदगा दनीकं ० अदितिः सिंधुः पृथिवी उत घो ३ नमो मित्रस्य वरुणस्य च ससे ० तस्मिंत पछः
 १५५ देनो वसवो निधेत नो ३ मिन्द्र क्रतुं न आभर ० अति शूरत रामसो ३ मभित्वा शूरनो नुमः ० गम्यं तस्त्वा
 हवामहो ३ बहवः सरव ससः ० सत्रं राजान आशतो ३ मही घोः पृथिवी च नः ० पिपतां नो भरीमभो ३
 १५३ तेहि घा वा पृथिवी विश्वं भुवो ० देवो देवी धर्मणा सूर्यः शुवो ३ विश्वस्य देवी मचयस्य जन्मनः ० न
 यारोषाति नग्रभो ३ शोसावो ३ बृहस्पते अतियदर्यो अहीत ॥ घुमदिभाति क्रतुमज्जनेषो ३ यद्दीदय राम
 छवसस्त प्रजाता त दस्मा सुद्रविणं धेहि चित्रां ३ त्रिः ॥ इति परिधानीया ॥ उक्थं वाचि ॥ इति शस्त्राज १५५

पुः॥ आश्विनो ग्रहोऽस्ति॥ तिरोऽह्यसंज्ञकः पुरोऽकाशः॥ तस्य इमे सोमासस्तिरोऽह्यास इति याज्या पुरो
 जुवाकौ॥ हेताय स दध्विना सोमानां तिरोऽह्यानां न त्रिवर्तिर्यातं त्रिरह्मादायेथासुतोतुरी
 यं नासत्यावाजिनाययाधेनूः सजूरग्नीरोहिदधो घृतस्नुः सज्जरुषा अनु णीभिः सजूरः सूर्य एतरेन स
 जोषावश्विना दंसोभिः करत एवाश्विना जुषेतां मदेतां वीतां पिबतां सोमं होत र्यज॥ इति प्रेषः॥ प्रवामं धांसि
 मधान्यस्य रुभापिबतमश्विनेति याज्ये॥ अर्धमनवानमुक्त्वा अवसायशिष्टेनार्द्धेन वषट्कुर्यात्
 यदि ते रोऽह्यस्य पुरोऽकाशस्य खिष्टकृताचरेयुः॥ पुरोऽकाशे पचत इत्यनुवाक्या॥ अग्नेवृधान आहुति
 मिति याज्या॥ अत्रादेशो न कर्तव्यः॥ पर्यायवद्भस्मविधिः॥ समाप्तमाश्विनं॥ ततो मगतीर्य सर्पणं॥ ततो नुयाजादि
 स्तुक्त्वा कप्रेषे॥ अग्निमघ होतारम वृणीष्वत्तु न्नग्नय आज्यं गृह्णन्तो मायाज्यं वध्नं नग्नय इन्द्राग्निभ्यां घागौ
 वध्नन्तिन्द्राय सरस्वत्ये मेघौ सुवन्तिन्द्राय सोमं भृजं॥ अग्नय आज्ये न सोमायाज्ये नाग्नय इन्द्राग्निभ्यां घा

मं. ८१०६

१५६

गाभ्यामिन्द्राय सरस्वत्यै मे षाभ्यामिति कथं। पुंवन्मिथुनेत्युक्तत्वात् इन्द्राय सोमेन हरिभ्यां ऽग्रभीषुरवी
वृधंत पुरोवाशेरित्यादिततो यज्ञपृष्ठादिसमानं ॥ ॥ संतिष्ठतेति एतः ॥ ॥ सकृदेव प्रपं नायत वास्मीति च या
चते। अभयं भक्षणं प्रादाय स्तं सर्वे श्वरं भजे ॥ १॥ ॥ अथ प्रायश्चित्तानि ॥ ॥ यदि पर्यायान भिव्युद्येत्स
र्वेभ्य एकं संभरेयुः। यदा पर्याये घनारव्ये पुरात्रिर्गच्छति तदा सर्वेभ्यः पर्यायेभ्य एकं पर्यायं संभृत्य कुर्या
त्। तद्यथा। प्रथम पर्याया द्वौ तास्वीयं शस्त्रमाददीत। द्वितीय पर्यायान्मैत्रावरुण ब्राह्मणा छंसिनौ श्वेत्शस्त्रे
आददीत। उत्तमादद्यावाकः स्वीयं शस्त्रमाददीत। इत्येकः पक्षः। द्वौ चेद्वै प्रथमादा उत्तमात्। ह्येतमैत्राव
रुणो प्रथम पर्याया श्वेत्शस्त्रे आददीत। उत्तम पर्याया ब्राह्मणा छंस्यद्यावाकश्च श्वेत्शस्त्रे आददीत। इति
द्वितीयः पक्षः। अपि वा सर्वे होत्रकाः सोमनिर्हस्तास्युः। तद्यथा स्तोत्रियानुरूपास्तान् वा १ पूर्वभवंति। तेभ्यः ८ राम०
तूर्ध्वं यत पृष्ठः शस्यमस्ति तस्यादितस्तच्च ४ शस्यः। अंतिमास्तवाः शंसेयुः। तूर्ध्वं स्तोत्रियानुरूपेभ्यः प्रथ १५६

मो न मांस्त चान् ४ संसेयुमिति वचनात् । त्रि षपिपर्यायेषु होतृशस्त्रे विकल्पः ॥ ॥ अथ छंदोगानुसारे
ण कृत्तिरुच्यते । तत्र त्रि षपिपर्यायेषु सोमनिर्हसपसे होतुः शस्त्रमविकृतं भवति ॥ मैत्रावरुणस्या
भिहिंकृत्याह्वयप्रवदन्त्यमादनमिति स्तोत्रियस्तचः ॥ शोमसावो ३ प्रकृतान्यजीषिण इत्यनुरूपस्तचः ॥ शोम
सावो ३ प्रतिश्रुतायवो धृषदितितचः ॥ दानाय मनःसोमपावं निति द्वे स्तचौ पछः ॥ शोमसावो ३ सनोनयेभि
रिति परिदध्यात्यछः ॥ अस्यमदे पुरुवर्पो सीतियाज्या ॥ अथ ब्राह्मणा छंसिनः ॥ अभिहिंकृत्यवयमुत्तात
दिदृथा इति स्तोत्रियस्तचः ॥ शोमसावो ३ वयमिन्द्रतायवो भीत्यनुरूपस्तचः ॥ शोमसावो ३ वार्त्रहत्यायशवस
इतितचोर्द्धर्चशः ॥ त्वं मे तां जनराह इतितचः पछः ॥ अंसा परिधानीया ॥ असुधूतस्य हरिवः पिबे हेति याज्या ॥
अथाष्टावाकस्य ॥ अभिहिंकृत्य इन्द्रायमदने सुतमिति स्तोत्रियस्तचः ॥ अर्द्धर्चशः ॥ शोमसावो ३ मिन्द्रमिद्राधि
नो बृहदित्यनुरूपस्तचः ॥ पन्यं पन्यमिस्तोतारः पन्य इदुपगायतेति स्तोत्रियानुरूपो अहीनरात्रिपसे ॥

मं. टी. ६

१५७

157

शोंसावो३मेन्द्रसानसिंरयिमितितचं। तुभ्येदेतेवरुका इतितचः पछः अंत्यापरिधानीया। इन्द्रपि
वतुभ्यमितियाज्या। अस्मिन्यर्यायेस्तोत्रियानुरूपस्तु प्रथमपदाभ्यासः पूर्ववत्॥ इति प्रथमः प
र्यायः॥ ॥ अथ द्वितीयः पर्यायः। अस्मिन्यर्यायेस्तोत्रियानुरूपस्तु मध्यमपदाभ्यासः। मैत्रावरु
णस्या। अभिहिं कृत्या। ह्यातून इन्द्रसुमंतमिति स्तोत्रियः। शोंसावो३मा प्रद्वपरावत इत्यनुरूपः।
शोंसावो३नस्यंन्यंबळाकरमिति तचः। अहंसससवतोधारयमिति तचः पछः अंत्यापरिधानी
या। पातासुतमिन्द्रो अस्तुसोमं हंता वृत्रमिति याज्या। अथ ब्राह्मणा छंसिनः। शोंसावो३मभित्वा वृषभा
सुत इति स्तोत्रियस्तचः। शोंसावो३मभिप्रगोपतिंगिरेत्यनुरूपस्तचः। शोंसावो३मातून इन्द्रमक्र
गितितचः। आदंगिराः प्रथमं दधिरेवय इति तचः पछः अंत्यापरिधानीया। प्रोग्रां पीतिमितिया
ज्या। अथावाकस्या। अभिहिं कृत्या। शोंसावो३मिदंवसो सुतमंध इति स्तोत्रियः। शोंसावो३मिन्द्रहिमस्यं

राम०

१५७

धस इत्यनुरूपः शोः सावोः प्रसम्भाजं चर्षणामिति त्वः अमाज्जुरिव पित्रोः सचेति त्वः पछः अं
 त्या परिधानीया। अस्यपि वयस्य जज्ञान इति याज्या। इति द्वितीयः पर्यायः॥ ॥ अथ तृतीयः पर्यायः॥
 ॥ अस्मिन् पर्याये उत्तमपादाभ्यासः। मैत्रावरुणस्या अभिहिं कृत्य शोः सावोः मात्वेतानि षीदतेति स्तोत्रि
 यः आत्वा रात्रिवागहीत्यनुरूपः। नकिरिन्द्र तदुत्तर इति त्वः। ऐषु चाकं धिपुरु हूतेति त्वः पछः।
 अं त्या परिधानीया। इदं त्यत्यात्र मितियाज्या। अथ ब्राह्मणा छंसिनः। अभिहिं कृत्य शोः सावोः योगे
 योगे तव स्तरमिति स्तोत्रियः। युंजं निब्रध्नमरुषभित्यनुरूपः। यदि द्राहं यथात्वमिति त्वः तावज्जि
 णं संदिनं स्तोम्यमिति त्वः पछः। अं त्या परिधानीया। इतीराची वस्तव वीर्येणेति याज्या। अथा घ्रावा
 कस्या अभिहिं कृत्य शोः सावोः मिन्द्रः सुतेषु सोमेषु इति स्तोत्रिया। य इन्द्र सोमपातम इत्यनुरूपः। अ
 थवा आत्वा विशं त्विंदवः। आत्वा विशं त्वा राव इति स्तोत्रियानुरूपौ। अहं नरात्रिपसे छंदोगवशान्नि

नायदाशुषोऽप्रवोयद्वं पुरुषां विश्वं समन्त्रिणं ददौ रमणे वाजस्य गोमतः सति गमजं रससो दह प्रतोऽ
 पुरुत्वादाश्वान्चोवे। प्रप्रेते अग्ने वनुषः स्यामोऽजनस्य गोपा अजनिष्ट जागविः पछः। तामाहुः सहस
 सुत्रमंगिरो रमणितं मन्ये यो वसुः। इति पङ्क्तिं सनं। एवं स्तोतव्य आभरेऽप्रतिष्ठास्तनरीजनी। उ
 षः शुक्रेण शोचिषो मुषो भद्रेभिरगहि। गीर्भिः कएवा अहूषतो रमिदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरगात्। अदितिः
 सिंधुः पृथिवी उत घां प्रत्यु अदर्श्या यती। उषा उच्छद पस्विधो रमुषस्तच्चित्रमाभर॥ अथानो विश्वा सौ
 ३५॥ भगान्यावदौ रमेतो उषः सकेतुमक्रत इति पछः। गावो न ब्रजं युषा आवर्तमो रमहेनो अघबोधयेति प
 द्विः। सुजाते अश्वस्तनतो रमेषो उषा अपूर्या। अविद्रियाभिरूतिभो रयदघस्थः परावति। अवोचामवृहं
 नमो रमाभात्यग्निरुषसामनीकं। अविश्वान्यमता सौमगानो रमतारिष्मत्तमस पछः। यूयं पात स्वस्तिभिः स
 दानो रमिमा उवादिष्टयः। उतसियंति सुसितो रमश्विना वर्तिरस्मदागोमदस्त्रो हिरण्यवत्। उषर्बुधो वहंतु सो

मं-टी०६ मपीतयो३मबोध्यग्निर्ज्म उदेति सूर्यः यो वां हविष्मान्मनसा ददा शो३मीळे घावा पथिवी पूर्वचित्तये॥ अदि
 १५९ तिः सिंधुः पथिवी उत्तघो३ प्रनिप्रियतममिति पंक्तिः॥ माध्वीममश्रुतं हवो३ सूर्यो नो दिवस्यानु॥ विपश्येम न
 च ससो३ मुदुसंजातवेदसं॥ ताभिर्यानि स्वयुक्तिभो३ चित्रं देवाना मुदगादनीकं पछः॥ अदितिः सिंधुः प
 थिवी उत्तघो३ नमो मित्रस्य वरुणस्येति पछः॥ तस्मिन् देनो वसवो निधेत नो३ मिन्द्रं क्रतुं न आभर॥ अ
 तिः शूरतरामसो३ मभित्ता शूरनो नुमः॥ गव्यं तस्त्वा हवामहो३ ब्रह्मः सरच ससः॥ सत्रं राजान आश
 तो३ मही द्यौः पथिवी च नः॥ पिपतां नो मरीमभो३ ते हि घावा पथिवी पछः॥ देवो देवी धर्मणा सूर्यः शुचो३
 विश्वस्य देवी मच्चयस्य जन्मनः॥ नयारोषाति नगभो३ शो३ सावो३ बृहस्पते अतियदर्यो अर्हो दिति परि
 धानीया॥ आश्विने नगहे णेत्यादिसमाने॥ ॥ अथ छंदोगानुसारेण अतिरिक्तमुक्त्यमभिव्युद्योयदा॥ राम०
 ॥ त्रिकडुकेषु महिषो यवाश्चिरस्तुवंति छंदोगाः तस्य च स्रस्य स्वरूपमुच्यते॥ ॥ अभिहित्य शो३ सावो३ १५९

विमन्तानां
प्रसवसंनि
पाते संस
योर्भाष्यलि

त्रिकडुकेषु महिष इति स्तोत्रियस्तुतः। प्रोघस्मेपुरोरथमित्यनुरूपतः। अर्द्धर्चः। अथवा एन्द्रयास्तु
पनः परवत इत्येका। इन्द्रयाहिद्यौरसुरे अनमतेत्येका। प्रोघस्मेपुरोरथमित्येका। एतास्तिस्त्रोत्ररूपः
सा स्तोत्रियानुरूपो। अर्द्धर्चः। शस्यौ। शौवो। महां इन्द्रो नवदा चर्षणि प्रा इति स्तुतं त्रयोदशर्चपञ्चः। अतु
र्जनित्रीति स्तुतं त्रयोदशर्चपञ्चः। अंत्या परिधानीया। तेषामित्या समरणां शिमी वनोरिति याज्या। आश्विन
वद्भसः॥ ॥ अथ समस्त्यायां प्रायश्चित्तं॥ नद्यावापर्वतेन वा अव्यवधाने कृते सति। इदं प्रायश्चित्तं। सव
नदेवतावाहनपर्यंतं त्वर कर्तव्या। लघवश्चोपायाः। अतः प्रभृत्यादयः। मरुत्वतीयशस्त्रे विशेषः। प्रति
पदनुचरादरभ्य मरुत्वतीयप्रगाथांतं शस्त्राहूय कया शुभासवयसः सनीचा इति स्तुतं पञ्चदशर्चप
ञ्चः। शस्त्राऽनाहूय जनिष्ठा उग्र इति स्तुते निविदादिसमानं। निष्के वल्ये विशेषः। स्तोत्रियानुरूपद्वारभ्य
सामप्रगाथांतं शस्त्राहूय योजात एव प्रथमो मनस्वानिति स्तुतं पञ्चदशर्चपञ्चः। शस्त्राऽनाहूय इन्द्रस्य

मं. टी. ६

१६०

उवीर्याणीति सूक्ते निविदादिसमानां वैश्वदेवशस्त्रे विरोषः। प्रतिपद्यु च रादारभ्य एवापित्रे विश्वदेवाय
वृषा इति एतदंतं शस्त्राहूय ममाग्ने वर्च इति सूक्तं न वर्चं पछः शस्त्रानाहूय आनोभद्रा इति सूक्ते निवि
दादिसमानं। जनिष्ठा उग्र इन्द्रस्य नवीर्या एया नोभद्रा इत्येतेषु सूक्तेषु नाहावः। अनेकं चेत्प्रथमे घाहाव
इति वचनात्। अपि वा। कया शुभा योजात एव प्रथमो ममाग्ने वर्च इति सूक्तेषु निविदस्थानेषु निविदो दध्या
त्। अस्मिन्पक्षे इतराणि सूक्तान्युद्धरेत्॥ ॥ इति समसुत्या विष्वक् प्रायश्चित्तं॥ अथ निविदातिक्रमे प्रायश्चि
तं। यत्र निविदस्थानं विहितं तदतिक्रम्य अवसाने यदावसानं भवति। तदा इदं प्रायश्चित्तं। यस्मिन् सूक्ते नि
विदति पद्यते न तत्पुनः पठनीयं किंतु तत्सूक्तशेषं समाप्या नाहूय माप्रणम्य थो वयमिति वर्चं सूक्तं अ
र्च्य शः शस्त्रानाहूय न निविददेवत्यं सूक्तं अन्यदा हृत्य तस्मिन् सूक्ते निविदस्थाने निविदं दध्यात्। तत्रो
दाहरणं। मरुत्वतीयशस्त्रे जनिष्ठा उग्र इत्यस्मिन् सूक्ते निविदमति पद्यते तदा सूक्तशेषं समाप्य अनाहूय

यि

राम०

१६०

पंचदशार्चं

मा प्रगासपथो वयमिति षड्भक्तं अर्द्धं च शः शस्त्वानाहूय कया शुभो सवयः सः सनीया इति सक्तैः नि
विदादिसमानं पछः एवं निविदानीयसुक्तेषु सर्वत्र दृष्टव्यं सक्तग्रहणं बृहस्प
तिसवादिघृहीनस्तोमेषु मा प्रगासपथो वयमित्यखंडितं शंसनीयं निषेवत्येचेत् योजातएवप्रय
मो मनस्वानिति पञ्चदशार्चं ऐंद्रियं पछः वैश्वदेवशस्त्रेचेत् तदेवस्य सवितुरिति सावित्रं सप्तर्चं नि
विदानीयं पछः तेहिद्यावापयिषीविश्वं भुवेति द्यावापयिषीयं पंचर्चं निविधानीयं पछः अनश्वो
जातो अनभीशुरुक्प्य इत्यर्भवं निविदानीयं नवर्चं पछः परवतो येदिधिषंत आप्यमिति सप्तदशर्चं वै
श्वदेवं निविदानीयं पछः आग्निमारुतशस्त्रेचेत् वैश्वानरायधिषणा मता वृध इति पंचदशर्चं वैश्व
नरीयं निविदानीयं पछः धारवरमरुत इति मारुतं पञ्चदशर्चं पछः त्वमग्ने प्रथमो अगिर इति जा
तवेदस्यं अष्टादशर्चं पछः एवं सर्वेषु क्रतुषु दृष्टव्यं ॥ इति निविदातिक्रमे प्रायश्चित्तं ॥ अथ सो

मं० टी० ६ मातिरे के प्रायश्चित्तं॥ सोमातिरे के सुत शसोपजन इत्यादि प्रातः सवने अथा वा कश्चाद् दूर्ध्वं सोमाति
 १६१ रेकस्तदा हेतुः शस्त्रं॥ अभिहिं कृत्या हूय अस्ति सोमो अयं सुत इति स्तोत्रियस्तु चः॥ गौर्द्वयति मरुता मितित
 चीनुरूपः॥ महं इद्रे नव दचर्षणि प्रा इति स्तुतं त्रयोदश चं पछः॥ विष्णोर्नुकमिति षष्ठं चं स्तुतं पछः॥
 अस्यां त्याग परिधानीया॥ ऐं आय जेत॥ इन्द्र देवत्या या ज्या वैष्णव्या वा विष्णु देवत्या वा ऐं श्रवैष्णव्यर्चा वा इ
 ति गाणगारिः॥ संवां कर्मणा समिषा हि नो मीति या ज्या॥ माध्यंदिने सवने॥ अभिहिं कृत्य बल महं असि स्त
 र्य इति स्तोत्रियस्तु चः॥ आहूय उदुत्य दृष्टं वपुरिति अनु रूपस्तु चः॥ महं इद्रे नव दचर्षणि प्रा इति स्त
 तं त्रयोदश चं पछः॥ विष्णोर्नुकमिति स्तुतं षष्ठं चं पछः॥ उत्तमा परिधानीया॥ या विष्वासां जनिता समती
 ना मिति या ज्या॥ तता सवने चेद्विच्यते॥ तदा उक्थ्य संस्थं कुर्वति॥ यदि षोडशिन्यति रिच्यते वदा अतिरात्र सं
 स्थं कुर्वति॥ अतिरात्रे रिच्यते चेत्तदा द्विरात्रं कुर्वति॥॥ द्विरात्रे चेद्विच्यते तदा आहूय प्रतप्ते अघश्चि विवि

सम०
 १६१

दृनामेतिस्तोत्रियस्तवः॥ आहूय प्रतदिष्णु सवते वीर्येणेति तचो नुरूपः॥ महं हन्ते न व दचुर्षणि प्रा इति स
 मानं॥ त्वेषमिथा समरणं शिमीव तोरिति वाया ज्या॥ माध्यंदिनोक्ता वा आश्विन व द्रस विधिः॥ अत्यग्नि
 द्योमवाजये या सोर्या मेषु ततीय सवनेषु सोमा इति रेके इदमेव शस्त्रं भवति॥ ॥ इति सोमातिरेक प्रायश्चि
 त्तं॥ ॥ क्रीते राजनिनष्टे दग्धे वा सोमे दग्धानि स दौ रुविर्द्वा नानियदि भवन्ति पुनः समंत्रकाणि अमंत्रका
 णि वा क्रियेरन् यथा पूर्वं समंत्रकाणि अमंत्रकाणि वा कृतानि तथा कुर्युः विगमे सोमे पूती कान् फाल्गुनानि
 च संसृष्टाभिः अभिषुण्युः पूती का क्कामे ये सोम सदृशास्ते वा फाल्गुनानि वा गृह्णन्ति॥ फाल्गुनानां मभावे अ
 न्यावा औषधयः कुश दूर्वाद्याः पूती कैः सह अभिषुण्युः पूती काभावे अन्या औषधयः सोम मिश्रिताभिरभिष्टु
 तव्यं सद्यो दुग्ध सारं प्रातः सवने पूतीनां अभिष वार्य मिश्रणं भवति॥ श्वतं सारं माध्यंदिने मिश्रणं॥ दधित ती
 य सवने मिश्रणं॥ शूयं ता यंत्र ह्यसाम भवति यदि फाल्गुनानि अभिष वनानि वारवं ती यंत्र ज्ञायसी यस्व स्थाने

ब्रह्म

मं-टी-६

१६२

162

सामभवति श्रायंती यमेके। अस्मिन्यस्यै अस्य साम प्राकृतं मेव भवति। अनुरूपोत्तरं आहूय यज्ञाय ज्ञाय इति
 प्रगापयथासमाम्नायं शस्त्वा हूय देवोऽयज्ञाय ज्ञाय स्यत्तु क्रियमाणस्यापि सानुरूपं योनिं व्याह्वयं शंसेत्।
 पूर्वमितरस्यानुरूपान्नतः। सोत्रियानुरूपौ तु घं हो ग व शा द्वेदितयौ। विशेषस्तु वोऽविष्णो रा इति प्रगापयथा
 समाम्नायं शंसेत्। प्रगपयन्नं न कर्त्तव्यमिति विशेषः। एवं प्रतिनिधिना क्रियमाणं प्रयोगं॥ एकदक्षिणं यज्ञं समा
 प्य। उदवसाय पुनर्यजेत ते नैव यज्ञेन तस्मिन्यज्ञे पूर्वस्य यज्ञस्य यादक्षिणा विहितास्तादृधात्। इदमेकादेष
 प्रायश्चित्तं। समनियमे प्रत्यासन्नेषु गृहेषु च॥ ॥ दक्षिणसितानामुपतापे॥ ॥ तान्यवसिते। परिहिते प्रातर
 नुवाके। अनुपाकृते वा। पुष्टिपत इत्यनेन मंत्रेण ब्रह्माहवनीये सुवेणा ज्योऽरुतिं जुहुयात्। हुत्वा श्रीतौषण
 अपः समानीय। एकविंशति मासु यवा कुक्षिं जूला न्यवधाय। तामिरद्भिरवर्षं कृत्वा। तत आचमनवर्जं
 तामिरेव व्याधिनं आप्लावयेत्। स ब्रह्मा जीवानामस्य तेत्येवमादिमंत्रे। अभित्येतस्य स्थाने द्वितीयया विभक्

राम०

१६२

सा व्याधितस्य नाम गृह्णीयात् औषधिसक्तेन चाप्या व्याधितं विस्तेजेत् तत्र ब्रह्मा उपांश्वन्तर्यामौ ते प्राणा
 पात्रौ पातामित्येवमादिमन्त्रैर्यथा हिंगमंगानि संमृजेत् असावेतस्य स्थाने आमं त्रणविभक्त्या व्याधितस्य
 नाम गृह्णीयात् यथा समानक्रमणं सर्वेषां तारमिन्द्रमवितारमिन्द्रमिति तार्क्ष्यादिरष्टिकाद्वयमगभव
 ति यदि अन्यदेकहिकाद्वैश्वदेवसक्ते भवति तत्तु स्वस्त्यात्रे ये सस्तिनो मिमीता मण्डिना भग इति तच्चै निविदं द
 ध्यात् एवमहरहः प्रकृत्या गदे ॥ संस्थिते व्याधिते मते तीर्थे न निर्हृत्य अवमथ देवं प्रक्षाल्या लंकारः कु
 र्वन्ति के गृह्णन्ति अग्नी नस्य प्रेतस्य समारोप्य दक्षिण दक्षिणतो बहिर्वेदि दहेयुः संस्थिते भूमिभागे भया
 दितरहनं कुर्युः आहार्येणानाहिताग्निं प्रेतं दहेत् पत्नी चेत् आहिताग्नेः पत्नी किमपि आहार्येणेव प्र
 त्येय प्रकारेण मरुसमापयेयुः प्रातरनभ्यासमनभिहिं कृत्या निशस्त्रादीनि सामिधेनीषु प्रथमाया
 आमज्यं इति षड्भूतबोधाया अथ वैकल्यानित्ययामातृरूपाणि पुराग्रहणातीर्थे न निष्क्रम्य त्रिः प्रदक्षिण

मं.टि.६

१६३

163

मश्मानं परीत्या उपर्युपविशन्ति। तस्यश्मशानस्य पश्चात् हेतोत्तरो ध्वर्गः अध्वर्योः पश्चात् छंदोगा
अन्येषामनियमः। आयंगौः पश्चिरक्रमदित्युपांशुस्तुवते। छंदोगास्तु तेस्मिन्नेव पुनर्हता। अप्र
दक्षिणं श्मशानं कुर्वन्ति। सोत्रियमनुद्रवेषुः अप्रदक्षिणं। आयंगौः पश्चिरक्रमदित्येतत्त्रियं यमी
स्थानद्रवेत्। प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्वैर्भिरिति। एवमाद्या उरूणासावसुतपा उदुंबराविति एवमंता यथाश्ना
यसमाश्नाताः। अनुदुल्यततः संचयनं कुर्वन्ति। संवित्यतीर्थेन उच्छामि प्राप्य यथासुमन सोदेयुः। सोमसे
षु प्राणभक्षान्भक्षयित्वा दक्षिणे मार्जालीये निनयेयुः। सप्तदश स्तोममहर्मवति। त्रिवृत्स्तोमारयंतरपष्टोमि
ष्टोमसंस्थो भवति। एष एव च अधिके भवति। संस्पितेव भयमेके गमयन्ति। अस्थानिषायततः समंसमा
पयेयुः। समाप्य संवत्सरदेनं प्रेतमग्निष्टोमे नयाजयेत्। अनंतरमुक्तेन अथ अथविधिर्भवति। नेकल्प
तोतस्य निर्मथ्येत दस्यये अग्नया ते पुनर्दिष्टा दस्यितव्यः। अथ समारोपणार्थं अग्निष्टोमेन सहविकल्पः।

राम०

१६३

अनंतरेणेति अपि बोधानं गृह्यति रमणे प्रवृत्तमहः समापयित्वा उत्थानं वा कुर्युः। उत्थानपक्षे प्रवृत्तं कर्म
 कृत्वा इतरे यजमानो मुखी समुखी समारोप्य। उद्दिवयजनान्मयित्वेत्येवमादिकर्म कुर्वेति। गृह्यति सुते
 धेवाग्निदहनं कर्तव्यं। पूर्ववत्प्रेतास्थेरप्रदक्षिणस्मृत्तानं परीत्य एवमादि उक्तं। अतः शस्त्रविकार इति व
 चनात्। एकाहेषु मृतः यजमानः समे सपीन संस्थिते। एकाहे अहिने वा। आवाहनो असु अवभृथंगमयेयुः।
 इत्यालेखन आचार्य संततेन अग्निमभिश्च अथवा पूर्वे णस दो दहेयुः। इत्यास्मरथ्य आचार्ये पूर्ववत्। ए
 ष एवावभृथ इति॥ ॥ समाप्तानि सौमिकानि प्रायश्चित्तानि॥ ॥ अथासौर्यामस्य प्रयोग उच्यते। अयमेकाहि
 को नित्य इति वैदिका वदंति। सप्तानां सोम संस्थाना मंत भूतत्वात्। अपरे अन्यथा वदंति। अथ ज्योतिरसौर्याम इ
 ति। असौर्यामांतरं घं दोगाश्चामनंति। सनित्यः अयंतु कामनाश्रवणात्काम्य इति वदंति। आप्तासौर्याम इति। अ
 यमर्थो विद्वद्भिर्विचारणीयः॥ अथ सर्वसोम सर्वपक्षासौर्यामस्य प्रयोग उच्यते। तस्य प्रागाज्यशस्त्रादनिरा

मं-घ-६

१६४

164

नवत् आज्यशस्त्रे। सो अधरा करति जात वेदोमित्यंतं प्रकृतिव घस्त्वा अग्निं नरो दधिति मिरिति सूक्तं पञ्च
विंशति सूचं अर्द्धं च शः संसेत्। अस्या घांस विना हं संसेत्। उत्तमा परिधानीया। सर्वत्र याज्या प्राकृता एवा ए
काहिकमेव प्रउगं। अथ होत्रकाणां शस्त्राणि। तत्र घं देगा गर्भं करं चेत्सु वंति तदा स्तोत्रियानुरूपा अपि गर्भं
करं भवंति॥ ॥ मित्रावरुणस्य शस्त्रं॥ अभिहिं कृत्या हूय आनो मित्रावरुणेति तचः। तानः शक्तं पार्थिवस्येति त
चो गर्भः। पुनरानो मित्रावरुणेति तचः स्तोत्रियः। शो० मानो गंतरे मिति वै। तानस्तिपेति तचो गर्भः। पुनरानो गंतं नि
शादसेति तचो नुरूपः। शो० सप्तपः परिषस्वज इति नाभाकस्तचो गायत्रीकारः शस्यः। षड्गायत्री कृत्वेत्यर्थः। यः
ककुभो निधारय इति वा तचः। मित्रं वयं हवामहे मित्रं ऊवे पूतदसं। अपं वां मित्रावरुणा पुरूरुणा चिह्न्य स्तीति
तचाश्चत्वारः। एतेषां तचानां षडहस्तोत्रिय इति संज्ञा। परिशिष्टा वाप इति च। काव्येभिरदाभ्येत्या वापस्तचः। त
देवतमन्यं पूर्वस्य स्थाने कुकतेति वचनात्। नैका सनेदिः संसेत्। प्रतिवां सर उदित इति दे शस्त्वा हूयते स्या

राम०

१६४

मदेववरुणेतिपरिदध्यात्। अर्धचंशः शस्यं। अथकामित्रं वयं हवामह इति स्तोत्रियः॥ ॥ अथ ब्राह्मणां छेसिनः
॥ ॥ अभिहिं कृत्य आयाहित इति स्तः। पुनरया हि सुषुमाहित इति स्तः॥ इन्द्रमिन्द्रायिनो बृहदिति द्वे। इन्द्रवाजेषु
नो वेत्येका गर्भः स्तोत्रियः॥ शो० मानेया हि सुतावति इति स्तः। आघागमद्यदि अवदिति स्तः। गर्भः पुनरनोया
हिसुतावत इत्यनुरूपः॥ शो० पूर्वाष्ट इन्द्रोपमातय इति नामाकस्तचो गायत्री कारः शस्यः। आया हि सुषुमाहित इ
तित्वः। इन्द्रेण संहि दसस इत्येका। आदहस्वधामन्विति द्वे। इन्द्रोदधीचो अस्यभिरुतिष्ठन्नोजसासरुभिधिविष्वा
अपदिष इति त्रयस्तवाः। एते पञ्चतचाः षष्ठ हस्तोत्रियाः। उद्देदमिभ्युतामघमिति द्वे शस्त्वा हूयसन इन्द्रः शिवः स
खेति परिदध्यात्। अयं रेका हि कस्तवः। उक्थं वाचंति शस्त्वा जपः॥ इन्द्रकतुविदंसुतमिति याज्या। केचिद्योगेयो
गेतवस्तरमित्येतन्तचमनुरूपमिच्छेति। केचिदाया हि सुषुमाहित इति प्रगाथस्तोत्रियमिच्छेति। छंदोगवर्णान्निर्ण
यः॥ ॥ अथाष्टवाकस्य॥ ॥ इन्द्राग्नी आगतंसुतमिति स्तोत्रियस्तवः। तमीच्छिष्यो अर्चिषेति स्तः। गर्भः। पुन

मं. टी. ६ रिन्द्राग्नी आगतं सुतमिति तिस्रः स्तोत्रियः। शो. मिन्द्राग्नी अपसस्प रिति तिस्रः। आसुने सिंचतश्चियमिति ति
 १६५ स्वः। पुन रिन्द्राग्नी अपसस्प रिति तिस्रः। इत्यनुरूपः। शो. ताहि मध्यं भरणमिति नाभा कस्त चोगायत्री का
 रः शस्यः। इन्द्रे अग्नान मो बृहता दुवेययो रिदमियं कामस्य मन्मन इन्द्राग्नी यु वामिमे यज्ञस्य हि स्पृशति
 165 ज इति पञ्चतचाः षष्ठ हस्तोत्रियाः। इन्द्राग्नी अवसागतमिति देशस्ता दूयगो मद्दिर एष वदिति परिद ध्यात्।
 इति ऐकाहिकस्तचः। सर्वमर्द्धर्चशः शस्यं। तृतीयसवने महाबाल भिदं चे नैत्रावरुणस्तदा पूर्वोक्त प्रका
 रेणैव होत्रकाणां शस्त्राणि। तयोरन्यतरं चे छंसेत दानाभा कस्त चान भवंति स्तोत्रिया नुरूपानंतरं ष
 षष्ठः स्तोत्रिया एव। अन्यत्समानं॥ ॥ अथ माध्यंदिने होतुर्मरुत्वतीये॥ अभिहिंकाराहवौ। आत्वा
 रयं यथोत्तय इदं वसो सुतमं ध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ। शो. मिन्द्रनेदीय एदि हि प्रैतु ब्र
 ह्मणस्पतिरुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते प्रत्नं ब्रह्मणस्पतिः इति चत्वारो ह्यवा ब्राह्मणस्य त्यागगाथा बृहती का

एम०
 १६५

रः शस्याः। ब्रह्मतीकारमितरेषु पृथेक्षितिवचनात्। चतुर्थषष्ठौ पादौ द्विरभ्यस्य तत्रैवावसायउत्तरो पादौ
 समस्य प्रणुयात्। एतद्ब्रह्मतीकारशंसनं। एषां प्रगाथानां सकृत् यगवाहानं कर्तव्यं। अनेकानंतर्पे सकृत्
 यगवाहानमित्युक्तत्वात्। शोः ३० मग्निर्नेता० शोः ३० लंसोमक्रतुभिः। शोः ३० पितृन्त्यप इति तिस्त्रो धाय्याः प
 छः। शोः ३० अवदन्दाय ब्रह्मते ब्रह्मदिन्द्राय गायतनकिः सुहा सोरय मिति त्रयः प्रगाथा अर्धर्चशः शस्याः।
 एतेषामपि सकृत् यगवाहानं। शोः सावो ३० कया शुभेति पञ्चदशर्चस्तु पछः शस्यं। जनिष्ठा उग्रदूत्ये
 कादशर्च निविद्धनीयं पछः शस्त्वानिवित उत्तमा परिधानीया॥ ॥ अथ शस्त्रया ज्यर्चा॥ अस्मिन् श
 स्त्रे ब्रह्मतीकारमित्युक्तं न तत्संबद्धं। ककुबुत्त एकारमेव॥ ॥ निष्केवल्ये॥ ॥ त्वामिद्विह वामहे त्वं त्ये
 हि चेख इति द्वे ब्रह्मतीकारं। पिबा सोम मिन्द्र मंद तुलेति तिस्त्रोर्ध्वर्चशः। अस्मिन् त्वे प्रत्य चं मध्यमेषु पा
 देषु न्यूंखः। ब्रह्मा कपो न्यूंखो दग्धिष्यते। आसामर्धर्चा वसानेषु न्यूंखादि प्रतिगरः। प्रणवेषु प्रतिगरः प्रा

मं. टी. ६

१६६

166

कृतः। पुनस्त्वामिद्विहवामह इति पूर्ववत्। इति स्तोत्रियः। शो ३ त्वं त्येहि चे रव इति द्वे हृत् हतीकारं। शुधीह
वं विपियानस्यात्रे रिति तिस्रोर्द्धर्चशः। अस्मिन्नपितृचे मध्यमेषु पादेषु न्युखः। प्रतिगरश्च पूर्ववत्। पुनस्त्वं
त्येहि चे रव इति द्वे पूर्ववत्। इत्यनुरूपः। शो ३ यद्वा वानेति धाय्। शो ३ मुनित्वा शूरनो नुम उभयं शृण
वच्च नस्त्वमिन्द्र प्रतर्त्तियु। इति त्रयः प्रगाथा अर्द्धर्चशः शस्याः। एतेषामपि स कृत्य यच्चात्मानं। शो ३
तदिहा सेतिसूक्तं नवर्षं पष्ठः शस्यं। इन्द्रस्य नुवीर्य्यणीति पंचदशर्चं सूक्तं यच्छो निविद्वानीयं। अष्टौ श
स्त्वानिवित्। उक्तमा परिधानीया॥ ॥ अथ मैत्रावरुणस्य॥ ॥ अभिहिंकाराहवौ। कयानश्चित्र
आभुवदिति तिस्रोर्द्धर्चशः। विदामघवन्निदेत्यादि नवर्चो महाना म्यस्त्रिभिरर्द्धर्चै रवसाय त्रिभिः प्र
णुयात्। एवं कृतेन वतिस्रश्चो भवंति। तासामुत्तमेन प्रणवेन एवात्येवैवा इत्यादीनि नवपुरीषप
दान्युपसंतनुयात्। तानियथा यथमेव शस्त्वा। शंसन प्रकारः। विदामघवं नित्यादि प्रचेतन प्रचेतये

राम०

१६६

त्येवमंतमनवानमुक्त्वावस्येत्। इन्द्रद्युम्नायेत्यादि आरभ्य आयाहिपिवमत्वेति प्रणुयात्। विहारा
 यइत्यारभ्यचिकित्वा अभिनो नयेत्येतदन्तमनवानमुक्त्वावस्येत्। इन्द्रो विदेतमुस्तु यइत्यारभ्यऋतु
 श्चंद्रस्ततं ह्यहोमिति प्रणुयात्। इन्द्रं धनस्येत्यादि एहि नो वस वित्यंतं मुक्त्वावस्येत्। पूर्तिः शवि चे
 त्यादिसुशेवो अद्योमिति प्रणवेन॥ एवात्येवैवाहीत्यादि पुरीषपदान्युपसंतनुयात्। यथापठितं
 विहामघवन्विहो ३ इति प्रणवेन कयानश्चित्र आभुवदितित्त्वमुपसंतनुयात्। इति स्तोत्रियः शो ३ कु
 यात्वं न इत्येति स्तोत्रं च शः। स्वाहोरित्याविषूवत उपनो हरिभिः सुतमिन्द्रं विश्वा अवीरुधं निति त्रयस्त
 वाः। अधिकारं तिस्रः कृत्वा शंसेत्। तत्रैवं प्रकारः। स्वाहोरित्येत्यादिसोमं श्रीं एति यश्मय इत्येवमंतमन
 वानमुक्त्वावस्येत्। प्रिया इन्द्रस्येत्यादि पूर्वचितयेव स्वीरनुस्वरज्योमिति प्रणवेन उपसंतनुयात्। उपनो
 हरिभिः सुतमित्यारभ्य शतक्रतुरित्यंतमनवानमुक्त्वावस्येत्। उपनो हरिभिः सुतं त्वं हि वृत्रहं नित्यादि

मं० टि० ६
१६७

मिः सुतोमिति प्रणवेन। इन्द्रं विश्वा अवीष्ट धन्वित्यारभ्य श्रवसस्य तद्रूपं तं अनवानसुकृत्वा वस्येत्। त्वामभि
प्रणोनुम इत्यारभ्य मंहते मघोमिति प्रणवेन॥ कयात्वं न ऊत्येत्युपसंतनुयात्। पुनः कयात्वं न ऊत्येति पूर्व
वत्। इत्यनुरूपः। शो० ३ कुस्तमिन्द्रत्वावसुमित्येकाहिकः प्रगाथोर्द्धर्चः। मोषुत्वावाघनश्चनेनिसहिप
दः सामप्रगाथोर्द्धर्चः। होत्रकाणां सामप्रगाथेभ्य आहोवोनास्ति। पंचाहावनिमाध्यंदिन इति वचना
त्। एवात्येवैवात्यगनाउपसमस्येद्विपदां। रथेन पादमादधुरयस्कामोवज्रहस्तं सुरक्षिणं पुत्रो न पित
रंहवो० ३ शो० सत्रामदासः पंचर्चं पठः सामसूक्तमासत्योयात्विति अहीनसूक्तमेकविंशत्तु चं पठः।
एवात्वामिन्द्रेत्येकाहिकं सूक्तमेकादशर्चं पठः। अंत्यापरिधानीया। षष्ठहस्तोत्रियावापात् अहीनसू
क्तप्राप्तिः॥ अथ ब्राह्मणाच्छंसिनः॥ ॥ अभिहिं कृत्याह्वय अभिप्रवः सुराघसमिति द्वे। यतद्यावद्रुद्रतेश
तंमिति द्वे गर्भः। पुनरभिप्रवः सुराधसमिति द्वे। एते प्रगाथा हृतीकारः श्रुत्या। एतास्तोत्रियः। शो० सावो

राम०
१६७

३ प्रसुश्रुतंसुराधसमितिद्वे। यद्विंद्रयावतस्त्वमितिद्वे। पुनः प्रसुश्रुतंसुराधसमितिद्वे। एते प्रगा
 याहृतीकारः शस्याः। इत्यनुस्यः। शोसावो ३ सुदुत्ये मधुमत्तमा इत्येकाहिकः प्रगाथो र्ध्वर्चशः शस्यः।
 इन्द्रत्रिधातुशरणमिति साम प्रगाथो र्ध्वर्चशः। शोसावो ३ योजात एव यमो मनस्वानिति साम सक्तं पञ्च प्र
 दशर्चं पष्ठः। अस्माद्दुप्रतवेसेतुरायेत्यहीनसक्तं षोडशर्चं पष्ठः। उदुब्रह्माणीत्येकाहिकं सक्तं षष्ठ
 र्चं पष्ठः। अंत्यापरिधानीया॥ ॥ अथाच्छावाकस्य॥ अभिहिंकाराहवो। तरोभिर्बोविद्वसुमितिद्वे
 हृतीकारं। रेवतीर्नः सधमाद्वतितित्स्मोर्ध्वर्चशः। गर्भः पुनस्तरोभिर्बोविद्वसुमितिद्वे पूर्ववत् स्तो
 त्रियः। शोसावो ३ तरणिरित्तिष्ठासतीतिद्वे हृतीकारं रेवां द्वे वतस्तोतेति शो पुनस्तरणिरित्तिष्ठासती
 ति पूर्ववत् शो ३ मुदिं न्वस्परिच्यत इति ऐकाहिकः प्रगाथः। इन्द्रमिदेवतातय इति द्वचा साम प्रगाथो र्ध्व
 र्चशः। शोसावो ३ मभूरेकोरपिपतेरयीणामिति साम सक्तं पञ्च र्चं पष्ठः। शासद्वह्निर्दुहितुर्नप्यंगारि

मं. रि. ६
१६८

सहीनसूक्तं द्वाविंशत्युचं पष्ठः। इमामृषु प्रभृतिमित्येकाहिकं सूक्तमेकादशार्चं पष्ठः। उपोतमामुद्धरेत्। उन्न
मापरिधानीया॥ ॥ सर्वत्र शस्त्राया ज्ञा प्राकृता एव॥ ॥ अथ तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्रस्य प्राकृतौ प्रति
पदनुचरो शस्त्राहूय तदेवस्य सवितुरितिसावित्रं निविद्वानीयं सप्तर्चं पष्ठः। एकां शिष्टानिवित। आहूय एकया
चदशमिष्वेति पष्ठः। आहूय कतरपूर्वो कतरपरायोरिति धावापृथिवीयं निविद्वानमेकादशार्चं पष्ठः। ए
कां शिष्टानिवित। आहूय सुरुष्वत्नुमृतयदिति धाय्या अर्द्धर्चशः। आहूय अनश्वो जातइत्या र्भवं सूक्तं नव
र्चं पष्ठः। एकां शिष्टानिवित। आहूयायं वेनश्चोदयदिति पष्ठः। आहूय येभ्यो मातेति पष्ठः। आहूय एवापित्रे प
ष्ठः। आहूय इद्रमित्यारोद्रमिति पञ्चविंशतिकं पूर्वीव गतुर्द्वाशस्त्रुताया इत्यंतं पष्ठः शस्त्रा। ये यज्ञेनेत्येक
दशार्चं सूक्तं उपसंतनुयात्। अस्य सूक्तस्याद्याश्चतस्रश्चः पष्ठः। उन्नमा च। शिष्टा अर्द्धर्चशः। यस्मिन्न
श्रान्ता असनामवाजोमिति प्रणवेन सगणानो अहिर्देववानिति उपसंतनुयात्। द्वे रचौ पष्ठः शस्त्रा। स्वस्ति

राम०
१६८

नोमिमीतामश्विनाभगइतिवैश्वदेवंनिविद्वानीयंपष्ठः शंसेत्। एकांशिष्टानिवित्। अदितिर्द्यौरदितिर्गिति
 परिधानीयापूर्ववत्॥ अथग्निमारुतं॥ ॥ अभिहिंकारहवौवैश्वानरायधिषण्णमत्तावधइतिपञ्चद
 शर्चवैश्वानीयंनिविद्वानंपष्ठः। अस्याद्यांपष्ठः रगावानंशंसेत्। एकांशिष्टानिवित्। आहूयशंनः करत्यर्व
 तइति धाय्या। आहूयप्रयज्मवइतिमारुतंदशर्चपठोनिविद्वानं। एकांशिष्टानिवित्। यज्ञायज्ञावोअग्नय
 इतिप्रगायः ककुबुत्तराकारः शस्यः। त्वमग्नेयज्ञानामितितिस्रोर्द्धर्चशः। पुनर्यज्ञायज्ञावइतिपूर्ववत्तोत्रि
 यः। देवोवोद्विणोराइतिप्रगायः ककुबुत्तराकारः शस्यः। त्वामीळेअघद्वितेनितिस्रोर्द्धर्चशः। पुनर्देवोवो
 द्विणोराइतिपूर्ववदित्यनुरूपः। इमंस्तोममर्हतेजानवेदसइतिजानवेदस्यंनिविद्वानंपोष्ठशर्चपष्ठः
 एकांशिष्टानिवित्। आपोहिष्ठेत्यादिशस्त्रशेषमेकाहिकमेव॥ ॥ अथोभ्यशस्त्राणिउच्यंते॥ ॥ एत्यूषु
 ब्रवाणितइतित्चोर्द्धर्चशः। अग्नेत्वंनोअंतमइतिदेहिपदे। तंत्वाशोचिच्छरीदिवइत्येका। हिपराएताः पष्ठः। ए

मं० वि० ६

१६९

169

स्युषु ब्रवाणित इति पूर्ववत्तिस्रः स्तोत्रियः। श्लो० ३। आग्निरगामिभारत इति तिस्रोर्द्वर्चशः। अग्ने भव सुषमिधे
तितिस्रो हि पदा पठ्यः। पुनराग्निरगामिभारत इति तिस्रः पूर्ववदनु रूपः। अथाहूयाभिप्रवः सुराधसमित्या
द्यावाल खित्या विहरेत्। विहारस्त्रिविधः। हैन्द्रो महावाल मिदं श्वेति तेषां त्रयाणां तैकाहिको विकल्पः। है
उविहरणं तावदुच्यते। अभिप्रवः सुराधसमित्यादीनि वाल खित्य संज्ञकान्यष्टौ सक्तानि। तत्र प्रथमद्वि
तीये सक्ते षोडशिवत्पादान् व्यवधाया द्वर्चशः शंसेत्। तृतीयचतुर्थे अर्द्धचर्चो विहरेत्। ऋक्शुः
पञ्चमषष्ठे विहरेत्। अथवा प्रथमद्वितीये सक्ते व्यतिमर्शं पठ्यो विहरेत्। तृतीयचतुर्थे सक्ते व्यतिम
र्शमर्द्धचर्चो विहरेत्। पञ्चमषष्ठे व्यतिमर्शं ऋक्छुः। व्यतिमर्शं नाम पूर्वस्य प्रथमा मुत्तरस्य द्वितीया। तयो
र्नानर्ची प्रथमद्वितीयाभ्यां पादाभ्यामवस्येत्। प्रथमद्वितीयाभ्यां पादाभ्यां प्रणुयात्। तृतीयोत्तमाभ्यामवस्ये
त्तृतीयोत्तमाभ्यां प्रणुयात्। एवं व्यतिमर्शं विहरणं। एतौ विहारौ हैन्द्रिनावित्युच्येते॥ ॥ अथ महावालभि

राम०
१६९

संज्ञके विहार उच्यते। एतान्येव षट्सूक्तानि। व्यतिमर्शं पञ्चो विहरेत्। एतानि षट्सूक्तानि अष्टविंशति
 प्रगाथा भवन्ति। इन्द्रे विश्वस्य गोपतिरित्याद्याः पञ्चैकपदाः सूत्रपठिताः। प्रचेतनप्रचेतयेत्येवमाद्याः। त्रयो
 विंशतिर्महानाम्नीमष्टाक्षराः पादा एवं अष्टविंशतिर्भवन्ति। तत्रैकैकस्मिन्प्रगाथे समाप्ते प्रणवेनावसाय एकै
 कामेकपदं प्रणवांतामुद्धरेत्। अर्द्धचंसंततामुपदध्यात्। एवं षट्सूक्तानि पञ्चो वित्त्वत्पुनरप्येतानि षट्सू
 क्तानि व्यतिमर्शमर्द्धचंशो विहरेत्। तत्रापि ताश्चैकपदाः पूर्ववदुपदध्यात्। पुनरपि वित्त्वत्पुनरप्येतानि षट्सूक्ता
 नि व्यतिमर्शमृक्शो विहरेत्। तत्रापि ताश्चैकपदाः पूर्ववत्। तानि चैवाष्टाक्षराणि पदानि पुनरप्येतान्येव षट्सू
 क्तानि यथासमाम्नातमर्द्धचंशः शंसेत्। नात्रैकपदा अष्टाक्षराणि उपदध्यात्। एवं चतुष्पदांस्त्याः महावाल
 मिदित्युच्यते। एवं विविधो विहारः। एषां विहाराणामन्यतमेन विहारेण षट्सूक्तानि वित्त्वत्पुनरप्येतान्येव षट्सू
 क्ते एवं विहरेत्। अष्टमं शस्वासप्तमं शंसेदित्यर्थः। उभे अर्द्धचंशः। तदनंतरं। इमानि वां भागधेयानीति सौप

म० टि० ६

१७०

170

र्णसंज्ञकं सूक्तं सप्तमं पद्यः शंसेत् । अस्य सूक्तस्योत्तमांशिष्टहृयदूरोहणं रोहेत् । हंसः शुचिषदित्येवं पद्यः । ए
तां पुनरर्धचर्चाः । एतामेव तृतीयं त्रिपद्यांशस्त्वा । एतामेव चतुर्थे अनवानंशस्त्वा प्रणवेनावस्य । पञ्चमं तामेव
त्रिपद्यांशस्त्वा । षष्ठं अर्धचर्चाः शस्त्वा । एतामेव सप्तमं पद्यः शंसेत् । एतदूरोहणं शस्त्वा । इन्द्रावरुणासौमन
समिति शिष्टमृचं पद्यः । आवां राजानाविति ऐकाहिकं सूक्तं पञ्चमं पद्यः शंसेत् । उत्तमापरिधानीया हृयदू
यमिंद्रवरुणमिति । अभिप्रवः सुराधसमिति षट्सूक्तेषु अंमरामोदैवेत्यवसानेषु प्रतिगरः । मरामोदैवोम
येति प्रणवेषु सर्वास्वेकपदासु । ओयामोदैवोमिति प्रतिगरः । प्रणवे प्रणवांतः प्रतिगरः । शिष्टे प्राकृतः प्रति
गरः । शस्त्रयाज्याप्रकृतिवत् अथ ब्राह्मणाच्छंसिनः ॥ ॥ वयमुत्तामपूर्व्येति द्वेतिस्त्रस्कारं ककुबुत्तराकारं श
स्त्वा । इमानुकं भुवनासीषधामेति तिस्रो द्विपदा पद्यः । गर्भः पुनर्वयमुत्तामपूर्व्येति पूर्ववत् स्तोत्रियः । योन
इदमिदं पुरेति द्वेतिस्त्रस्कारं ककुबुत्तराकारं शंसेत् । हत्वा यदेवा इति द्वे द्विपदे अया वाजमित्येका द्विपदा

राम०
१७०

चैश

मं० टि० ६
१७१

171

अयोविंशस्त्वा इदं जना उपश्रुतेत्यादिकं तापसंज्ञकं यथा पठितं शंसेत् । तस्यादितश्चतुर्दशविग्राहं निनर्द
शंसेत् । तृतीयेषु पादेष्वमक्षरमनुदात्तमुक्त्वा द्वितीयाक्षरमुदात्तं ब्रूयात् । अयमेवात्र निनर्दः पूर्वोक्तः । अ
स्योदाहरणं । इदञ्जना उपश्रुता नराः संस्तविष्यते । षष्टिं सहस्रानवतिं च कौरव आदशमेषु दयहोमि ३ मि
नि । चतुर्दश्यास्तु चः पूर्वोर्द्धः सत्रिपदस्तत्रैके नदाभ्यां च विग्रहः । एवं चतुर्दश्यास्तु चोर्द्धर्चशः शंसेत् । यः सभे
यो विदथ्य इत्यारभ्य एता अश्वा आश्रवंत इत्यंत अर्द्धर्चशः शस्त्वा । एता अश्वा आश्रवंत इत्यादीनि सप्त प
दानि विग्राहं शंसेत् । अथवा एता अश्वा आश्रवंत इति आदीनि नवपदानि । अत्राबुक् निखातक मितिसप्त
। यद्दीहनत्कथं हनत्यर्थाकारं पुनः पुनरिति चैते द्विपदा । एवमष्टादश पदानि शंसेत् । उत्तमेन पदेन प्रणुत्य
विततौ किरणोद्भाविते षष्ठ्योर्द्धर्चशः शस्त्वा । इहेथ्य प्रागपागुदगिति चतस्रः प्रणवेनावसाया र्द्धर्चशः
शस्त्वा । भुगित्यभिगत इति त्रीणि पदानि यथा पठितं शस्त्वा । वीमे देवा अक्रं सतेत्यर्द्धर्चशः शस्त्वा । आदित्या

राम०
१७१

हजरितरंगिरोभ्योदक्षिणामनयंनित्यादीनिसप्तपदानियथापठितंविग्राहंशस्त्वा॥उत्तमेनपदेनप्रणु
त्यात्मिन्द्रशर्मरिणेतिस्त्रोर्द्वर्चशःशस्त्वायदस्याअंहुमेद्याइत्यष्टौऋचःसन्धुस्वनिनर्दसविग्राहंश
स्त्वाकएन्मरोयद्वाचीरजगंतेतिऋचौसन्धुस्वनिनर्दसंविग्राहंशस्त्वा॥दधिक्राव्योअकारिषमित्येता
मृचंअर्द्वर्चशःशस्त्वा॥सुतासोमधुमत्तमाइतिस्त्रोर्द्वर्चशःशस्त्वा॥अवइषोअंशुमतीमतिष्टदिति
स्त्रोर्द्वर्चशःशस्त्वा॥अष्टामइन्द्रमित्येकाहिकंसक्तदशर्चपष्ठःशंसेत॥उत्तमापरिधानीया॥ ॥अस्मि
कुंतापेइदंजनाउपश्रुतेतिस्त्रोनाणशंस्यः॥वज्रस्वरेमेतिस्त्रोरेभ्यः॥राज्ञोविश्वजनीनस्येतिचतस्रःपारि
क्षित्यः॥इन्द्रःकारुमबृबुधदितिचतस्रःकारव्याः॥यःसमेयोविदध्यइतिपञ्चदशिश्लुप्तयः॥योनाक्काक्षइतिष
ट्जनकत्याः॥यदिन्द्रोदाशरात्इतिपञ्चद्वेन्द्रगाथाः॥एताअश्वाआश्वंतइत्यादिसप्तपदसंख्यादिसप्तपदसं
ख्याकामंत्रकांशुणेतशप्रलापः॥अयमेवाग्नेयुरितिचोच्यतेयज्ञस्यायातयामतिचाविततौकिरणौह्यवितिष

मं.टि०६

१७२

172

इप्रवल्हिकाः। इहेथ्यप्रागपागुदमितिचतस्रआजिज्ञासेन्याः। भुगित्सभिगतइतित्रीणिप्रतिगधः। बी
मेदेवाअक्रंसतेत्येकाअतिवादः। आदित्याहजरितरंगिरोभ्यइतिसप्तदशपदानिदेवनीथः। त्वमिन्द्रशर्म
रिणेतिस्त्रिभूतेष्ठदः। यदस्याअंहुमेघाइतिदशआहनस्याः॥ ॥ अथशस्त्रस्यप्रतिगरउच्यते। विहि
सोतोरसृष्टतेत्राईर्चावसानेषुप्राकृतःप्रतिगरः। यत्रोदत्यत्रन्यंखेॐइतित्रिमात्रमोकारमुक्ता। न्यंखेन्यं
खमुक्ता। ॐमददृषाकपोदत्यत्रॐमदेथमदैवोमित्युक्ता। निनर्दनिनर्दमुक्ताॐमर्यःपुष्टेषुमत्सखे
त्यवसानेॐथामोदैवोमितिब्रूयात्। अगंतप्रणवेप्राकृतः। एवमेवास्मिन्सूक्तेसर्वत्रप्रतिगरः। इदंजना
उपश्रुतेत्यादिचतुर्दशसुॐथामोदैवोमितिप्रतिगरः। प्रतिगरेचाद्यमक्षरमुदात्तमुक्ताद्वितीयमनुदा
तंब्रूयायात्। अवसानेषुप्राकृतः। यःसमेयोविदथ्यइत्यारभ्यविततौकिरणोइत्येतदंतंप्राकृतः। विततौकि
रणविनिषट्सुदुंभुभिमाहननाभ्यांजरितरोथामोदैवाकोशविलेजरितरोथामोदैवारजनिगंतयेई

राम०
१७२

नांजरितरोयामोदैव।उपानहिपादंजरितरोयामोदैव।उत्तमांजनीमांजन्यांजरितरोयामोदैव।उत्तरांज
नीवर्त्मन्यांजरितरोयामोदैव।इतिषट्प्रतिगरावसानेषुयथाक्रमेणभवन्ति॥प्रणवेषुप्राकृतः।इहे
त्यग्रागपागुदगितिचतस्रश्च।अलावूनिजरितरोयामोदैवो३॥एषातकानिजरितरोयामोदैवो३॥अ
श्वस्यपलाशंजरितरोयामोदैवो३॥पिपीलिकावटोजरितरोयामोदैवो३॥इतिचत्वारःप्रतिगराःप्रणवेषुय
थाक्रमंभवन्ति।अवसानेषुप्राकृतः।भुगित्यभिगतइत्यादिषुत्रिषुपदेषुयथाक्रमं।आजरितरोयामोदै
वो३॥पर्णशूद्रोजरितरोयामोदैवो३॥गोशूफोजरितरोयामोदैवेतिप्रतिगरः।वीमेदेवाअक्रंसतेत्यस्यामृचि।
पत्नीयीयप्यतेजरितरोयामोदैव।अवसानेप्रतिगरः।होताविष्टीमेनजरितरोयामोदैवेतिप्रणवेप्रतिग
रः।आदित्याहजरितरंगिरोभ्योदक्षिणामनयमित्यस्मिन्पदेप्राकृतःप्रतिगरः।तांहजरितरित्यादिषुपंचद
शसुपदेषुॐहजरितरोयामोदैव।तथाहजरितरोयामोदैवेतिप्रतिगरौ।व्यत्यासंभवतः।प्रत्येवगृभायतो

मं.टि.६
१७३

173

मित्यस्मिन्प्रणवः प्रतिगरः। त्वमिन्द्रार्मरिणेति तिसृषु रूक्षु प्राकृतः प्रतिगरः। यदस्या अं ह्र मे घा सु दश सु रू
सु न्यं खे नि न ई च। ई ई ई ई ई। ई ई ई ई ई। ई ई ई ई ई। कि म य मि द मा हो ३ ॐ ॐ ॐ ॐ मो या मो है वो मि ति प्र
ति गरः। द धि क्रा यो अं क र ष मि त्वा र म्या स मा सेः प्रा कृतः। वि हि सो तो र स स ते त्य स्मि न्पूर्वः प्रा कृतः प्रति गरः
॥ ॥ अथाच्छावाकस्य ॥ ॥ शें सा वो ३ म धा ही न्द्र मि र्व ण इ ति ति स्त्रो र्द्वै र्व शः। प्र व इ न्द्रा य च त्र हं त मा ये ति ति स्त्रो दि
प द्वा प च्छः। पु न र धा ही न्द्र मि र्व ण इ ति पूर्व व द्दि ति स्त्रो त्रि यः। आ ह य इ यं त इ न्द्र मि र्व ण इ ति ति स्त्रो र्द्वै र्व शः। वि श्व
तो दा व च्चि म्भ तो न आ भ रे ति ति स्त्रो द्वि प द्वा प च्छः। पु न रि यं त इ न्द्र मि र्व ण इ ति पूर्व व द्दि त्य नु रू पः। आ ह य प्र वो
म हे म त यो यं तु वि ष्ण व इ ति न व र्च मे व या म रु त्सं ज्ञ कं स न्यूं खं स नि न ई स वि ग्ना हं अ र्द्वै र्व शः। शं से त। न्तु र्ज
नि त्री ति स क्तं त्र यो द श र्च प च्छः। न्द्र म र्त्त इ ति स क्तं स ष र्च प च्छः। भ वा मि त्र इ ति स क्तं पंच र्च प च्छः। सं वां क र्म णे ति
स क्तं अ ष र्च प च्छः। अं त्या परि धा नी या। अ स्मि न्द्रा स्त्रे प्र वो म हे म त य इ त्य स्मि न्द्रा स्त्रे प्रति गरः स न्यूं खः स नि

राम०
१७३

नर्होवृषाकपिवत्। इयान्विशेषः। ॐ मदेयमदैवोमित्यस्थाने ॐ मदेमधोर्महस्यमदिरस्यमदैवोमिति प्रण
वांतः प्रतिगरः। अन्यत्र प्राकृतः प्रतिगरः॥ ॥ अथ हेतुः षोडशीवित्ता अविद्धता वा छंदोगानुसारेण।
अथ रात्रिपर्यायाः पूर्वमेवोक्ता अतिरात्रे। अहीनरात्रिर्भीहिता सापि पूर्वमेवोक्ता। एवमाश्विनपर्यंतं अति
रात्रवत्॥ ॥ अथातिरिक्तोक्त्या निचत्वारिंशस्त्राणि॥ ॥ तेषां पदाभ्यासवर्जं पर्यावच्छंसनविधिः। तत्र हो
तुराद्यं शस्त्रं। शो ३ जरा बोधतद्विविद्धि जरमाणाः समिध्य स इति स्तोत्रियानुरूपौ अर्द्धर्चशः शस्त्रा। अग्निनेन्द्रे
ण वरुणेनेति सूक्तं चतुर्विंशत्यर्चं अर्वाग्रयं नियच्छतमित्यंतं पञ्चः शस्त्रा। नमो वाके प्रस्थित इत्यर्द्धर्चशः शस्त्रा
स्वाहाकृतस्य तं पतमिति पंक्तिं संसेत्। आभासग्निरिति सूक्तं पञ्चर्चं पञ्चः। क्षेत्रस्य पतिना वयमिति परिद
ध्यात्पञ्चः। यथा होतर्मनुष इति याज्यामैत्रावरुणस्य॥ ॥ यदद्य कच्चद्वत्रहं नु द्वेदमि श्रुता मघमिति स्तोत्रि
यानुरूपौ। त्यमुवः सत्रा साहं सत्रा ते अनुकृष्टय इति वास्तोत्रियानुरूपौ। छंदोगवशान् निर्णयः। शो ३ आ

मं. ति. ६

१७४

174

आनोविश्वामिरितिसूक्तं त्रयोविंशर्चं अर्द्धर्चशः। प्रातर्यावाणेति सूक्तं पञ्चर्चं पष्ठः क्षेत्रस्य पते मधुमंतम्।
र्मिमिति परिधानीया पष्ठः। अस्मे वयं यद्वा वनेति याज्या॥ ॥ अथ ब्राह्मणच्छंसिनः। अभिहिंकाराहवौ तद्दोगा
यसुते सचास्तोत्रमिन्द्राय गायतेति स्तोत्रिया नुरूपावर्द्धर्चशः तमिन्द्रं वाजयामसि ~~महा~~ इन्द्रो य ओजसे स्यादि
सूत्रे पठितौ स्तोत्रे पठितौ स्तोत्रिया नुरूपो वा। छंदोगवशां निर्णयः। आनून्मश्विना युवमिति सूक्तमेकविंशत्य
र्चं अर्द्धर्चशः। अस्मिन् सूक्ते। यद्वा कक्षीवौ उत यद्वा श्वइत्येतां पष्ठः। यातं छर्दिष्या उत न इत्येतां मर्द्धर्चशः। यद्दि
द्रेण सरयं यायो अश्विनेत्येतां पष्ठः। यद्वा श्विनावहमित्या घर्द्धर्चश एवातं कंरयमिति सूक्तं सप्तर्चं पष्ठः। शो
सावौ मधुमती रोषधीर्घाव आपइति पष्ठः परिदधात् स्तीर्णं बर्हिषिसमिधाने अग्नेोसूक्तेनेति याज्या॥ ॥
अथाच्छावाकस्या॥ ॥ अभिहिंकाराहवौ इदं विष्णुर्विचक्रमइति स्तोत्रिमः। तद्दिष्णोः परमं पदमिति द्वे। उत
नो धियो गो अग्रा इत्येका इत्यनुरूपः। स्तोत्रिया नुरूपावर्द्धर्चशः। ईळे घावाष्टयिवी इति सूक्तं पञ्चविंशर्चं

राम०
१७४

पष्ठः ३॥ उभा उन्नमित्येकादशर्चपष्ठः ॥ शोः ३ देव्या होतारप्रथमापुरोहितेति
 पष्ठः परिदध्यात्परोमात्रयातन्वेतियाज्या ॥ एतान्यतिरिक्तोक्त्यानि ॥ आग्नेयैन्द्रवैश्वदेववैष्णवानिति चेत्
 एवंविधानि शस्त्राणि सुस्तदोक्ता एताः शस्त्रयाज्या सर्वाण्याश्चिनानि इति चेत् तदा युवंदेवाः क्रतुना पूर्व्ये
 णा युवंदेवास्तत्र एकादशासः ॥ यनाय्यंतदश्चिना कृतं वा ॥ अयं वा भागो निहितो यजत्रेति च तस्मै यथाक्रमे
 ण याज्याः ॥ एताश्च बालखित्या सुसामानाताः ॥ यद्येता मृचो नाधीयात् पुराणमोकः सख्यं शिवं वामिति च त
 स्मो याज्या यथाक्रमं भवन्ति ॥ एषा क्लृप्तिः सर्वस्तोमसर्वदृष्टा स्तोत्र्यामस्य ॥ यद्ययमस्तोत्र्यामः संस्थात्मको भवति ॥
 छंदोगानुसारेण तदा आश्विनसहस्रांतोतिरात्रोऽविहृतो भवति ॥ ऊर्ध्वमाश्विनादतिरिक्तोक्त्यानीत्येव विशेष
 षः ॥ यज्ञपुष्ठादिसर्वमतिरात्रवत् ॥ अस्तोत्र्यामेत्रयस्त्रिंशच्छस्त्राणि भवन्ति ॥ उक्ता स्तोत्र्यामेज्योतिष्टोमात्क्र
 त्वंतरमभिहितं ज्योतिष्टोमसंस्था स स्तोत्र्यामसंस्था चास्ति सा छंदोगानुसारेण वर्णनीया ॥ तस्य ज्योतिरस्तोत्र्या

मं.टि.६
१७५

175

मइतिसंज्ञा। तस्येयंकुम्भिः। ज्योतिरतिरत्रमविकारेण कृत्वा आश्विनः श्रुत्वांते अतिरिक्तो क्यानि पूर्वोक्तप्र
कारेण कुर्यात्। शिष्टं सर्वमतिरत्रवत्। यत्पुच्छादिसंस्था सौर्यामः कल्यांतरेणाप्यस्तीतिकेचित्। होता यस्य
दश्विना सोमानां तिरो अह्मनां त्रिर्वर्तिर्यातं त्रिरहमादये यामुतोतुरीयेना सत्यावाजिनाय धेनुः सजरग्नीरो
हिदश्वो घृतस्तुः सजरुषा अरुणीभिः सजः सूर्य एतश्चेन सजोषावश्विना हंसोभिः करत एवाश्विना जुषेतांम
देतां वीतां पिवतां सोमं होत र्यज। इहेह मद एवमघवन्तिं द्रते श्वो वसुमतोरुद्रवत आदित्यवतः सुभनो विमु
मतो वाजवतो ह्यहस्यतिवतो विश्वदेव्यावतोश्वः सुत्यामिंद्रायेन्द्राग्निभ्यां प्रब्रवीमि मित्रावरुणाभ्यां वसुभ्योरु
द्रेभ्य आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सौम्येभ्यः सोमपेभ्यो ब्रह्मन्वाचं यच्छ। आश्विनं प्रैषाति प्रैषो॥
॥ समाप्नो सौर्यामः॥ ॥ अथाग्निश्चेमसंस्था क्रतुपशुस्थाने पश्वेकादशिनीयघध्वर्यवः कुर्वन्ति। तत्र होतक
र्मणि विशेष उच्यते। तत्र चेदनेकयूपान् कुर्वन्ति प्रथमयूपे यूपं जनीया अनुब्रूयात्। सर्वे धनुवचनेषु तत्र

राम०
१७५

एवानभिहिं कृत्ययानो नरो देवयंतो निमिष्युरिति षड्विः पञ्चभिर्वा सर्वान् यूपान् संस्तुयात् आद्योत्तमयोस्त्रि
 रभ्यासः। नाम्नस्येदित्येके। अहर्गणेषु यूपैकादशिन्यामन्वाह। एकैकशैकादशिनी इत्यस्मिन् यक्षे यद्युपबहु
 त्वं तथा स्थाने एकतंत्रत्वं मा भूत् सस्तवनमित्येतदर्थमेकतंत्र इत्युच्यते। स पशव इति वचनमुपश्रयस्य संस्त
 वनिवृत्त्यर्थं। पूर्वेद्युरुद्धीयमाणानामपि तस्मिन् न हनि। अपशुत्वात् संस्तवनमपरेद्यरेव भवति। केचित्तु। एकतंत्रे
 इत्येककर्मण्यतिवर्णयन्ति। तथा सति सर्वः सोम एकं कर्म भवति। तस्मादौ पवसथे ह न्युद्धितानां श्वः स पशूनामौ
 पवसथ्येव संस्तवनं कर्तव्यं इति मन्यन्ते। तत्र एकादश पशुदेवताः। अग्निः सरस्वती सोमः पूषा बृहस्पतिर्विश्वे
 देवा इन्द्रो मरुत इन्द्राग्नी सविता वरुणः। आवाहने वैकल्पिका वाज्यभागा वा वात्या। एकादश पशुदेवता आवा
 हयन्ति। अग्निमावह। सरस्वतीमावह। सोममावह। पूषणमावह। बृहस्पतिमावह। विश्वान् देवानां वह। इन्द्रमावह।
 मरुत आवह। इन्द्राग्नी आवह। सवितारं ३ आवहेत्कच्चैः। वरुणमावह। वनस्पतिमावह। इन्द्रं वसुमंतमावहेत्।

मं.टि.६

१७६

176

दिसमानं। षोडशिवदध्रिगुः। अथव पायागेविशेषः। अग्नेनयसु पथाराये अस्मानित्यनुवाक्या। होतायसद
ग्निं छागस्यवपायामेदसोजुषतामिति प्रेषः। प्रवः शुक्राय नानवदति याज्या। इत्यग्नेः। अथसरस्वत्याः। एकावे
तत्सरस्वती नदी नामित्यनुवाक्या। होतायसत्सरस्वती मेष्वावपायामेदसोजुषतामिति प्रेषः। प्रक्षोदसाधाय
सासस्त्र एषेति याज्या। अथसोमस्यात्वं सोमप्रचिकितो मनीषेत्यनुवाक्या। होतायसत्सोमं छागस्यवपाया
मेदसोजुषतामिति प्रेषः। याते धामानि दिविया दधि व्यामिति याज्या। अथ पूषणः। यास्ते पूषं नावो अंतः स
मुद्र इत्यनुवाक्या। होतायसत्पूषणं छागस्यवपायामेदसोजुषतामिति प्रेषः। शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यदिति
याज्या। अथ बृहस्पतेः। बृहस्पते या परमा परावदित्यनुवाक्या। होतायसद्बृहस्पतिं छागस्यवपायामेदसोजु
षतामिति प्रेषः। तमृत्विषा उपवाचः स चंत इति याज्या। अथ विश्वेषां देवानां विश्वे अद्य मरुतो विश्वदूतीत्य
नुवाक्या। होतायसद्विश्वं देवान् छागस्यवपायामेदसोजुषतामिति प्रेषः। विश्वे देवाः शृणुते महवं म इति या

राम०
१७६

ज्या। अथेन्द्रस्य। इन्द्रं नरो नेमघिता हवंत इत्यनुवाक्या। होताय स हिन्द्रं छागस्य वपायामेदसो जुषतामिति प्रै
 षः। उरुं नो लोकमनुनेषिविद्वानिति याज्या। अथ मरुतः। शुची वो हव्या मरुतः शुचीनामित्यनुवाक्या। होताय स
 मरुतां छागस्य वपायामेदसो जुषतामिति प्रैषः। प्रचित्रमर्कं गणतेतुरयेति याज्या। अथ ऐन्द्राग्नस्य। आहवत्र
 हणाहवत्रहभिः शुषैरित्यनुवाक्या। होताय स हिन्द्राग्नी छागस्य वपायामेदसो जुषतामिति प्रैषः। शुचिं नुस्तोमं न
 वजातमद्येति याज्या। अथ सवितुर्याज्यानुवाक्ये उपाशु। आदेवो यातुसविसुरत्न इत्यनुवाक्या। होताय स त्स
 वितारं उपांशु। छागस्य वपायामेदसो जुषतामित्युपांशुः। हविर्होत र्यजा उदीरय कवितमं कवीनामिति याज्या।
 अथ वरुणस्य। अवसिं धुंवरुणोद्यौरिवस्य इत्यनुवाक्या। होताय स हरुणं मेवस्य वपायामेदसो जुषतामिति प्रै
 षः। तत्वायामि ब्रह्मण वंदमान इति याज्या॥ ॥ अथ माध्यंदिने सवने पुरोवाशानां करणयक्षे अनुवाक्या प्रै
 षयाज्या उच्यंते॥ अथ अग्नेः। अग्ने तं पारयानयो अस्मानित्यनुवाक्या। होताय स दग्निं पुरोवाशस्य जुषतामि

मं.टि.६

१७७

177

निप्रैषः। यथाविप्रस्यमनुष्य इति याज्या। अथ सरस्वत्याः। उतस्यानः सरस्वती जुषाणेत्यनुवाक्या। होताय सत्स
रस्वती पुरोव्वाशस्य जुषतामिति प्रैषः। यावीरवीकन्या चित्रायुरिति याज्या। अथ सोमस्य। तं सोमक्रतुभिः सुक्र
तुर्भूरित्यनुवाक्या। होताय सत्सोमं पुरोव्वाशस्य जुषतामिति प्रैषः। अथाव्हंयुस्तुष्टतना सुपप्रिमिति याज्या
। अथ पूषाः। पूषा सुबं धुर्दिव आष्टयिमेत्यनुवाक्या। होताय सत्सूषणं पुरोव्वाशस्य जुषतामिति प्रैषः। प्र
पथे पथामजनिष्ट पूषेति याज्या। अथ बृहस्पतेः। बृहस्पति। प्रथमं जायमान इत्यनुवाक्या। होताय सद्बृ
हस्पतिं पुरोव्वाशस्य जुषतामिति प्रैषः। संयंस्तु भोवनयो नयंतीति याज्या। अथ विश्वे देवां वानां। आनो दे
वानामुपवेतुशंस इत्यनुवाक्या। होताय सद्दिश्वानो देवास्तुरोव्वाशस्य जुषतामिति प्रैषः। ये केचज्यामहि
नो अहिमाया इति याज्या। अथेन्द्रस्य। य इन्द्रस्य भोमपवं नित्यनुवाक्या। होताय सदिन्द्रं पुरोव्वाशस्य जु
षतामिति प्रैषः। प्रससाहिषे पुरुहूतशत्रूनिति याज्या। अथ मरुतां। नृष्टिरं मरुतो वीरवंत इत्यनुवाक्या।

राम०

१७७

होतायक्षन्मरुतां पुरोळाशस्य जुषतामिति प्रेषः। अग्नवेदचरमा अहेवेति याज्या। अथैन्द्राग्न्यस्य। आ
 मरतं शिषतं वज्रब्राह्मणस्य अनुवाक्या। होतायक्षद्विन्द्राग्नी पुरोळाशस्य जुषतां हविर्होतयं जेत्येति प्रेषः।
 गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमान इति याज्या। अथ सवितुरुपांशु। स घानो देवः सविता सहवेत्यनुवाक्या। होता
 यक्षत् सवितारं इत्युपांशु। पुरोळाशस्य जुषतां इति उपांशु। हविर्होतयं जेत्युच्चैः। भगंधियं वा जयंतः
 पुरंधिमिति याज्या। अथ वरुणस्य॥ अयं सुतुभ्यं वरुण स्वधाव इति अनुवाक्या। होतायक्षद्वरुणं पुरोळाश
 स्य जुषतामिति प्रेषः। तदिन्नक्तं तद्विवा नत्यमाहुरिति याज्या। अथ यद्विसवनीयानां पशूनां स्विष्टकृत्सकृ
 देवक्रियते तदा सवनीया एव अनुवाक्या प्रेषयाज्या। एथ कूचे तदा पशुका एव॥ ॥ अथ तृतीयसव
 ने हविर्यागः। तत्र प्रतिपशुं मनोतावृतिः। सकृदेवेत्येके॥ पाहिनो अग्ने पायुभिरजस्रैरित्यनुवाक्या। होता
 यक्षदग्निं छागस्य हविष आददद्य मध्यतो मे दउ० घसं नूनं० करदेवाग्निर्जुषतामिति प्रेषः। प्रकारवो मन

मं.दि.६

१७८

178

नापच्यमानेति याज्या। इत्यग्नेः। अथ सरस्वत्यः। सरस्वत्यभि नोनेषिवस्य इत्यनुवाक्या। होताय सत्सरस्वती
मेष्या हविष आददद्य० घसं नूनं० करदेवं सरस्वती जुषतामिति प्रैषः। यस्ते स्तनः शशयो यो मयो भूरिति या
ज्या। अथ सोमस्य। तन्नः सोमविश्वतो वयो धा इत्यनुवाक्या। होताय सत्सोमं छागस्य हविष आददद्य० घ
सं नूनं० करदेवं सोमो जुषतामिति प्रैषः। यामे धामानि हविषाय जंतीति याज्या। अथ पूषणः। पूषे मा आशा
अनुवेद सर्वा इत्यनुवाक्या। होताय सत्पूषणं छागस्य हविष आददद्य० घसं नूनं० करदेवं पूषा जुषतामि
ति प्रैषः। ययस्पथः परिपतिवचस्येति याज्या। अथ बृहस्पतेः। बृहस्पते अति यदर्यो अर्हो दित्यनुवाक्या। हो
ताय स बृहस्पतिं छागस्य हविष आददद्य० घसं नूनं० करदेवं बृहस्पतिं जुषतामिति प्रैषः॥ एवापि त्रेविश्व
देवाय बृषा इति याज्या। अथ विश्वेषां देवानां। आनो विश्व आस्त्रागमं तु देवा इति अनुवाक्या। होताय स द्वि
श्वं देवां छागस्य हविष आददद्य० घसं नूनं० घासे० करन्ते व विश्वे देवा जुषतामिति प्रैषः। अग्नेया हि दूत्यं मा

राम०

१७८

रिषण्यइतियाज्या। अथेन्द्रस्याइन्द्रो राजा जगतश्चर्यणीनामिति अनुवाक्या। होतायसदिन्द्रं छागस्यहविष
 आददद्य० घसंनूनं० करदेवेन्द्रो जुषतामिति प्रेषः। स्वस्तयेवाजिभिश्च प्रणेतइतियाज्या। अथ मरुतां। आवो
 होता जोहवीतिसत्तैरित्यनुवाक्या। होतायसन्मरुतः छागस्यहविष आदन्नघ० घसत्तूनं० करनेवमरुतो जु
 षतामिति प्रेषः। यावः शर्मशूत्रमानाय संतीतियाज्या। अथेन्द्राग्नस्य। उभावामिन्द्राग्नी आहुवध्वै इत्यनुवा
 क्या। होतायसदिन्द्राग्नी छागस्यहविष आतामद्य० घस्तांनूनं० करदेवेन्द्राग्नी जुषतामिति प्रेषः। प्रचर्यणि
 भ्यः एतनाहवेष्टितियाज्या। अथ सवितुरुपांशु। इमागिरः सवितारं सुजित्त्वमित्यनुवाक्या। होतायसत्सवि
 तारमित्युपांशु। छागस्यहविषः आददद्येत्युपांशु० मध्यतः० गमः। घसदित्युपांशु० नूनं घासे० अवतानां क
 रदित्युपांशु० सविता० जुषतामित्युपांशुः हविर्हेतयर्ज। अस्मभ्यंतद्विवो अद्भ्यः षथिआइतियाज्या। अथ वरु
 णस्या। एवावंदस्ववरुणं ब्रह्मतमित्यनुवाक्या। होतायसद्वरुणं मेघस्यहविष आददद्यः घसंनूनं० करदेवंवरु

मं०दि०६
१७९

179

णोजुषतामिति प्रैषः। असन्नाद्यामसुरे विश्ववेश इति याज्ञा। अथवनस्पतियागः। होताय सदनस्पतिम
मिहिषिष्ठतमयेत्यादि। यत्राग्नेरजस्यहविषः प्रियाधामनियत्रसोमस्याजहविषः प्रियाधामनियत्राग्नेः
छागस्यहविषः प्रियाधामनियत्रसरस्वत्यामेष्वाहविषः। यत्रसोमस्यछागस्यहविषः० यत्रपूषाः छाग
स्यहविषः० यत्रवृहस्पतेः छागस्यहविषः० यत्रविश्वेभ्यो देवानां छागस्यहविषः० यत्रेन्द्रस्यछागस्य० यत्र
मरुतां छागस्यहविषः० यत्रेन्द्राग्न्योः छागस्यहविषः० यत्रसवितुरित्युपांशु० छागस्य० यत्रवरुणस्यमेघस्य
हविषः प्रियाधामानीति सर्वत्रानुषजति। यत्रवनस्पतेः प्रियापायांसीत्यादि। तत्रैतान्मस्तुत्येवोप० इभीय
स इव कृत्वा करदिति विशेषः। एवं सिष्टकृत्त्रैषे प्रियाधामान्ययाळिति विशेषः। अथ सूक्तवाक्य प्रैषः। अ
ग्निमघेत्यदि० पचन्यक्तीः पचन्तुरेकाग्रान् गृह्णन्तग्नय आज्यं गृह्णन्तो मायाज्यं वध्नन्तग्नये छागं वध्नन्
रस्वस्यै मेष्वा वध्नन्तो मायपूषो वृहस्पतये विश्वेभ्यो देवेभ्य इन्द्राय मरुद्भ्य इन्द्राग्निभ्यां सवित्रे इत्युपांशुः छा

राम०
१७९

गान्धर्वचरुणायमेषंसुन्वन्निद्रायसोमं मज्जन्निद्रादिपूर्वस्मिन्निगमे। अथोत्तरेनिगमे। सूपस्था अद्यदे
 वोवनस्यतिरभवद्गनय आज्येन सोमाया ज्येनाग्नये छागेन सरस्वत्यै मेष्वा सोमाय पूषो ह्यहस्यतये विश्वेभ्यो
 देवेभ्य इन्द्राय मरुद्भ्य इन्द्राग्निभ्यां सवित्रे इत्युपांशुः० छागैर्वरुणाय मेषेणेन्द्राय सोमेन हरिभ्यां धानामिः इ
 त्यादिषोडशिवत्। सूक्तवाके होता। अग्निरिदं हविः०। सोम इदं हविः०। अग्निरिदं हविः। सोम इदं हविः। पूषे
 इदं०। ह्यहस्यतिरिदं हविः०। विश्वे देवा इदं हविरजुषंतावीर्यधंतमहोज्यायो क्रतः इन्द्र इदं हविः०। मरुत इदं ह
 विरजुषंतावीर्यधंतमहोज्यायो क्रतः इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीर्यधेतां महोज्यायो क्रतां। सविता उ० इ
 दं हविः०। वरुण इदं हविः०। वनस्यतिरिदं हविः०। अन्यत्सर्वं सवनीयेन पशुना समानं॥ ॥ अथाग्निं शो मोत्य
 ग्निं शो मउक्थ्यः षोऽच्छीवा जपेयोतिरात्रो मोर्या मद्रुतिसंस्थाः। तासां संस्थानां मध्ये या संस्थां कुर्वेति। तस्यां
 ते यज्ञपुच्छंतामकर्तव्यं॥ ॥ तस्य प्रयोग उच्यते॥ शस्त्रसमाप्यनंतरं मृगतीर्थसर्पणं कृत्वा अन्त्याजादि

मं.टि.६

१८०

१८०

शंयुवाकांतं पशुवत्कुर्यात्। प्रेषसमाम्नायेयोहितीयसक्तवाकप्रेषस्तमत्रब्रूयात्। तत्रयथादेवतं निगम
नं कर्तव्यं। अतिरात्राघोर्यामे सर्वत्राग्निष्टोमे उक्थ्यादौ च। अवीवृधत पुरोच्छाशैरित्येव ब्रूयात्। पुरोच्छाशैस
त्यसति च। अवीवृधतेत्यस्या समर्थ निगमत्वान्नोहः। सक्तवाके यथावाहितं देवतां निगमयेत्। इन्द्रो वसुमा
नित्याघाः सवनदेवतानि गमयेत्। आर्गन्भवति। सुवच्छेदो नुवर्तत एव नामादेशश्च कर्तव्यः। अथ शंयुवा
कानंतरं वाजिनयागः। तस्य वैश्वदेव्या मुक्तो विधिः। अथ हरियो जनयागः। उच्चैस्तारं अथाः सोममस्तमिन्द्रप्र
याहीत्यनुवाक्या। धाना सोमानामिन्द्राद्विचपिबचेति प्रेषः। युनज्मिते ब्रह्मणा केशिना हरी इति याज्या। उ
क्तो नुवषट्कारः। अथाहृतं द्रोणकलशं द्रुममिव प्रतिगत्स्य। उन्नेतरुपहवमिष्टू द्रोणकलशस्थं सोमं
तूष्णीमवेक्ष्य। हरिवत्स्नेह हरियो जनस्येत्यदिना भक्षयामीत्येतदंतेन मंत्रेण प्राणभक्षान्भक्षयित्वा द्रो
णकलशमुन्नेत्रे प्रहाय। अपामसोम। शंनो भवेति मुखहृदये अभिमृशेत्। अथ होता उदायुषेयेतेनोपो

राम०
१८०

स्थायापरेणसर्वोधिष्यानात्वापूर्वयाद्वरानिष्क्रामति।एवमेवहोत्रकाश्चाच्छावाकवर्जः।अच्छावाकस्त्वयस्या
 द्वारानिष्क्रामति।ततःसर्वेआग्नीध्रीयं प्राप्यविनिःसृष्टाहुतीर्जुह्वति।होतृप्रथमाग्नावस्तुदंताः।प्रत्यगुद
 गाहवनीयादवस्थायेत्येवमादिनाधर्मेणस्थित्वा।अयंपीतद्वंदुरिन्द्रंमदेधाइतिद्वभ्यामंत्राभ्यां।तत्राद्यस्य
 सोमोदेवताद्वितीयस्याग्निः।अथतस्मानिष्क्रम्याहवनीयेष्वष्टशकलान्यभ्यादधाति।प्रत्यगुदगाहव
 नीयादवस्थायादेवकृतस्यैनसोवयजनमसिस्वाहा।पितृकृतस्यैनसोवयजनमसिस्वाहा।मनुष्यकृतस्यैन
 सोवयजनमसिस्वाहा।आत्मकृतस्यैनसोवयजनमसिस्वाहा।एनसएनसोवयजनमसिस्वाहा।यद्दे
 वाश्चकृतमजित्द्वयागुर्वितिचेत्यनयर्च्चावा।अथद्रोणकलशाद्दानागृहीत्वा।आपूर्यास्थामापूरयतेत्यादिना
 पशूंश्चेत्यनेनमंत्रेणावेक्ष्य।तूष्णीमवधायांतःपरिधिदेशेनिवपेयुः।अथवाएतस्मिन्नेवमंत्रेपूर्वभागे
 वेक्षणार्थः।उत्तरोवधाणार्थः।विनिःसृष्टाहुतिप्रभृति एतदंतंअस्मदीयेःसर्वैःकर्तव्यं।अथतेषांमध्ये

मं. ति. ६
१८१

181

चमसिनः ते स व्यावृत्तो भूत्वा तीर्थदेशे जलपूर्णश्चमसा अध्वर्युभिः स्थापिताः तान्मन्त्रजेयुः। व्रजित्वा स्व
स्य चमसस्य पश्चादुपविश्य दूर्वा निष्पीड्य दूर्वारसंस्वेचमसे प्रक्षिप्य ता अपो गृहीत्वा तामिरन्दिः स्वं स्वं आत्मा
नंदक्षिणैः पाणिभिरप्रदक्षिणं त्रिस्त्रिः पर्युक्षंते प्रदक्षिणं वा सव्यैः पाणिभिः। स धापि त्रे स धापिता महा
यस्त्र धाप्रपिता महायेति त्रिभिर्मन्त्रैः। यस्य पित्रादीनामन्यतमो जीवति तस्यैतत्पर्युक्षणं नास्ति। पिण्ड
दानवत्। जुहुयाज्जीवेभ्य इत्युपायांतराभावात्। पर्युक्षणवर्जमन्यत्समानं कुर्यात्। अथ पाणीश्चमसेष्व
वधायो घम्या। अशुधूतस्येत्यादिना भक्षयामीत्यंतेन मन्त्रेण प्राणभक्षान्भक्षयित्वा माहं प्रजां परासि च
मित्येतेनात्माभिमुखं चमसान्भूमौ निषिच्य निषिक्तमुदकं० अच्चायं वो मरुतः श्लोक एत्वित्येतयाभि
मृशेयुः। ततः स यजमानाः सर्वे तीर्थादानीं धीयंगत्वा। दधिक्राव्यो अकारि षमित्येतयर्चा। दधिद्रक्षा
न्याश्या चम्या। उभा कवीयुवेति मन्त्रेण सख्यविसर्जनं कुर्यात्। प्रशास्तादिभिरन्वारब्धः सर्वप्रायश्चित्तानि

राम०
१८१

जुहोति। न संस्था जपः। अनूबं ध्याया अकरण पक्षे पशुकर्तृणां शूलोद्घासनं कर्म भवति। तच्च पशुतंत्रे व्या
 ख्यातं। तत्रापि न संस्था जपः॥ ॥ अथावभृथं ब्रजंति॥ ब्रजंतः सर्वे रत्यतिजः सान्नो निधनं ब्रूयुः। निधनमि
 तिसाम्नः पञ्चमी विभक्तिरुच्यते। अथावभृथेष्ट्यातिष्ठंतश्चरंति। साचेष्टिः प्रयाजाद्यनुयाजांतास्यानाचम
 ने कृत्वा तीर्थेन प्रविश्य स्नुग्णादापनमुकृत्वा बर्हिर्वज्रांश्चतुरः प्रयाजान्यजति। उत्तमे प्रयाजे स्वाहाग्निं स्वाहा
 सोमं स्वाहावरुणं स्वाहाग्नीवरुणौ स्वाहादेवा इत्यादि। अश्वग्निसधिष्टवापुमे सोमो अब्रवीदित्यपुमंतौ।
 गायत्रा वाज्यभागयोः पुरोनुवाक्ये। नित्ये याज्ये। वरुणः प्रधानदेवता। अवते हे वरुण दुत्तम मिति याज्यानुवा
 क्ये। अग्नीवरुणौ सिष्टकृदेवता। त्वं नो अग्ने वरुणस्येति पुरोनुवाक्या। ये इयं जामहे ग्निवरुणो स त्वं नो अग्ने
 वमो भवोतीति याज्या। निगदवर्जं। आवाहनाभावात्त्वापि च न भवति। एतदन्ताचेष्टिः। अध्वर्युवशात् अ
 नूयाजसद्भावे बर्हिर्वज्रावनूयाजो यजति। संस्थितायां सर्वे स्पृहीयाः। नमो वरुणायामिष्टितो वरुणस्य पा

मं.टि.६
१८२

182

शः। इति मंत्रेण पादानुदकांते वदध्युः। ततः भस्मस्यावभृथोसीति मंत्रेण। अपः पीत्वा प्रोथ्यति स्वीवंति।
प्रोथनं नामांतरास्य विशेषार्थः क्रियाविशेषः। शौचार्थमाचमनं च कृत्वा। भक्षितस्यावभृथोसीति। पुन
रपः पीत्वा प्रतिगिरंति। शौचार्थमाचमनं कृत्वा भस्मं कृतस्यावभृथोसीति। पुन उपः पीत्वा प्रोथ्य प्रतिगिरं
ति। शौचार्थमाचमनं कृत्वाऽभुत्या। आपो अस्मान्मातर इत्येका। इदमापः प्रवहतेत्येका। सुमित्रान आपो
षधय इत्येतैर्मंत्रैरभ्युक्षेरन्। अथैतान्मातान् उदकादुन्नेतोन्नयति। उन्नेतरुन्तोन्नयोन्नेतर्वस्वो अभ्यु
न्नयान इति। उन्नीयमाना जपंति। उन्नीर्य उद्भयंतमसस्यरीत्यादित्यमुपतिष्ठते। अथाग्नेः समिदसीति
समिदाहरणादिसमिदाधानादि पशुवत्कुर्युः। ततो मैत्रावरुणाग्नीध्रवर्जाः सर्वे संस्था जपंकुर्युः। अनूबं
ध्याया अकरण पक्षे मैत्रावरुणोपि संस्था जपंकरोति॥ ॥ अथोदयनीयेष्टिः॥ शाला मुखी ये प्रायणीया
योक्ता। विशेषस्तूच्यते। अग्निः सोमः सविता यथा स्वस्तिरदितिर्देवताक्रमः। यास्तत्रानुवाक्यास्ता इहया

राम०
१८२

ज्याः। यास्तत्रया ज्यास्ता इहानुवाक्याः। स्थिरकृतिनविपर्ययसः। इच्छासूक्तवाक्यप्रकृत्या। मार्जनं कर्त
 वं। अस्यामिष्टे तत्र स्वरो भवति। न प्रायणीया खरः। ये प्रायणीयां कृतवन्तस्त एव ह्यतिजः कुर्युः। सर्वमस्य
 प्रायणीयवत्॥ ॥ संस्थिताया मुदयनीयायां मैत्रावरुण्यन्बन्ध्यानामस्त्रीपशुर्गो जातिः। तस्याग्नीषो
 मीयवत्कल्पः। वपायाः। आवां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिमित्यनुवाक्या। होता यक्षन्मित्रावरुणा बुस्त्रायाव
 पायामेदसो जुषेतामिति प्रैषः। युवं वस्त्राणि पीवसावसाये इति याज्या। अथ पुरोच्छाशस्या आयातं
 मित्रावरुणा सुशस्तीति पुरोनुवाक्या। होता यक्षन्मित्रावरुणो पुरोच्छाशस्य जुषेतामिति प्रैषः। प्रबाह
 वासिस्ततं जीवसे न इति याज्या। अथ हविषः। आनो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिमित्यनुवाक्या। होता यक्ष
 न्मित्रावरुणा बुस्त्राहविष आतामद्य० घस्तां नूनं० करत एवं मित्रावरुणो जुषेतामिति प्रैषः। यद्वं हि यं
 नातिविधे सुदानू इति याज्या। सर्वत्र निगमेष ग्नीषोमयो स्थाने मित्रावरुणो निगमयेत्। छागस्थाने उ

मं. ति. ६
१८३

183

स्वा। शूलोद्वासनादिसंस्थाजपांतनिरुद्धपशुवत्। कृत्स्नोप्ययंपशुरुत्तरवेदिसमीपएवकर्तव्यइत्ये
केमन्यंते। यदिपूर्वसवनीयपशुस्थानेपश्वैकादशनीकृतानवति। तथासत्पत्नवंध्यायावपायागानंत
रंहोतमैत्रावरुणोआग्नीध्रीयायतनंसदश्चोत्तरेणगत्वापूर्वयाद्वरणपत्नीशालांप्रविश्यशालामुखी
येत्वाष्ट्रेणपशुनाचरंति। तस्ययूपांजनादिपर्यग्निकरणंतमग्नीषोमीयवत्। विशेषस्तुच्यते। आवाह
नेत्तृशरमग्नआवहादेवांआज्यपांआवहेत्यादि। एतावद्देवतावाहनं। पर्यग्निकरणंते एतंपशुमुत्स
जंति। एतावानेवपशुयागोनातदूर्ध्वकर्तव्यः। यदित्वध्वर्यवआज्येनसमापयेयुस्तदास्मदीयैरपितथा
कर्तव्यं। तस्मिन्सोअग्निमग्नआवहासोममावहावनस्यतिमावहा। तृशरमावहादेवांआज्यपांइत्यादि
प्रकृतिवत्। यद्यध्वर्यूणांप्रैषेषुदेवतादेशाद्रव्यादेशाश्चक्रियंते। तद्वदेवास्मदीयैरपिकर्तव्याः। निपातां
स्तुपशुवदेवब्रूयात्। निपातानाममंत्रमध्यपठिताः। पश्वोसमेवेताभिधायिशब्दाः। मेदउद्धृतंपार्श्वतःश्च

राम०
१८३

णितइत्येवं प्रकारः। सर्वमन्यत्संस्था जपांतं निरूढवत्। यद्यनुबं ध्यायाः पशुपुरोव्वाशानंतरं देवि
 काहवींष्य। न्वायातयेयुः। तत्रायं देवताक्रमः। धाता॥ अनुमतिः। राका। सिनीवाली। कुहरिति। धाताहृदा तु
 दामुषे धाता प्रजानामुतराय ईश इति धातुर्याज्यानुवाक्ये कत्यजे। अनुनो धातुमतिरन्विदनुमते त्व
 मितिकत्यजेः अनुमत्याः। राकाहीनां पत्नी संयाजोक्ताः। आसां याज्यानुवाक्या उपांशु प्रयोज्याः। याज्या
 सुदेवतादेशेन कर्तव्यः। अन्वायात्यत्वात्। अयदेवीनां चेद्द्वींष्यन्वायातयेयुः। तत्र० सूर्यः। द्यौः। उषा।
 गोः। पृथिवी इति देवताः। तरणिर्विश्वदरीतश्चित्रं देवानामिति सूर्यस्य। स्मत्पुंरंधिर्न आगहीति द्वे दि
 वः। आघांतनोषिरश्मिभिरावहंती पोषा वार्याणीत्यश्वसः। नता अर्वारेणुककाटो अश्रुतेन तानशंति
 नदभाति तत्स्करइति गोः। बळित्या पर्वतानां दह्म चिद्यावनस्यती निति पृथिव्याः। अत्राप्यन्वायात्यत्वा
 त् उपांशुत्वं न देवतादेशः। पश्वलाभे अन्बं ध्यास्याने मैत्रावरुणी पयस्या कर्तव्या। सा आज्यभागप्रभ

मं.टि.६

१८४

184

तिवाजिनां ता भवति। स्थाना च मने कृत्वा तीर्थेन प्रविश्य उत्तरवेदिसमीपेनिरसनोपवेशने कृत्वा सु
गादापनमाह। वार्त्रेष्वावाज्यभागौ प्रधानस्य। आनोमित्रावरुणयद्द्वं हि संनाति विधे सुहृन् इति
याज्यानुवाक्ये। प्रकृत्वा संयाज्ये। अनिगदे अनावाहन इति वचनात्। वाजिनयागो व्याख्यातः। कर्मि
णो वाजिनं भक्षयेयुः॥ ॥ एषां शुक्ला यनमतिः॥ अथाध्वर्युप्रत्ययानुसारेण प्रधानयागप्रभृ
तिश्चोक्ता भवति। अथ देविकाहवींष्यनुनिर्वपेयुः। देवीनां च हवींष्युक्तास्तेषां याज्यानुवाक्याः। सं
स्थितायां सर्वप्रायश्चित्तानि हुत्वा संस्थाजपेनोपतिष्ठन्ते। आग्नीध्रोपि संस्थाजपं करोति। अथ उद्व
सानीयेष्टिः॥ तत्र पञ्चदशसामिधेन्यः। वार्त्रेष्वावाज्यभागौ प्रधानस्याग्निर्देवता। अधात्यग्नेः कृ
तोर्भद्रस्य इति अनुवाक्या। आसिष्टे अद्य गीर्भिर्गणं त इति याज्या। अथ सिष्टकृतः। एभिर्नो अर्कैरि
त्यनुवाक्या। ये ईग्निं सिष्टकृतमयाळग्निरग्नेः प्रियाधामान्ययाट्सोमस्य प्रियाधामान्ययाळग्नेः

राम०
१८४

मं.टि.६
 १८५
 १८५
 प्रिया धामान्यया इ देवानामाज्यपानामित्यादि० कृणोतु सो अध्वराज्ञा तवेराजु यतां हविरग्नेतम
 घाश्वं नस्तोमै० ओर्ह ३र्वो ३षट्। अन्यत्सर्वं यो र्णमासवत्। योनरा धेयिकी अविक्कता इति वचनात्।
 पूर्णहुतिपक्षे होतुर्न प्रयोगः॥ ॥ इत्युदवसानीया समाप्ता॥ ॥ इति मंचनाचार्यविरचितायां
 आश्वलायनसूत्रप्रयोगदीपिकायां षष्ठोऽध्यायः॥ ॥ ॥ संवत् १८ ६६

राम०
 १८५

२००